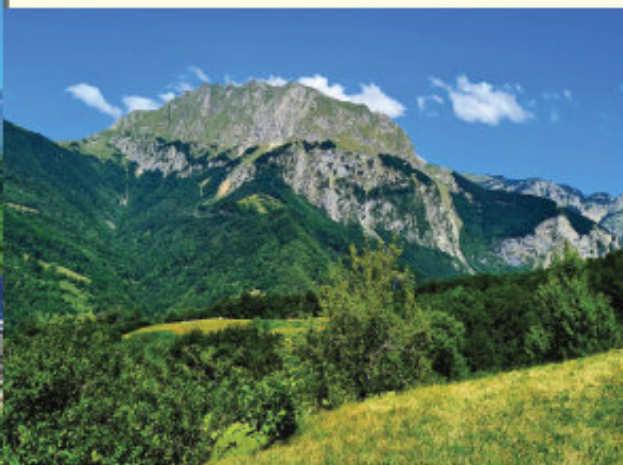

Mäetagused 88

TOLMINI PIIRKOND

Esikaanel on Sloveenia kõrgeim mägi Triglav (2864 m). Vaade Chiste tipule.

Napoleoni sild üle Soča Kobaridi lähedal ja Rdeči mäe vaade Čadrgi külast.

Sloveenia. Jože ja Mojca Kutini fotod 2022.

Kellatorniga kabel pühakute Cyricuse ja Julitta auks Kivinemi külas. Sergei Pintšuki foto 2023. Vepsa Šimjärve piirkonna külade vanadest kabelitest, nende paiknemisest ja pühitsusest loe lähemalt alates lk 35.

Eesti Kirjandusmuuseumi
folkloristika osakonna rahvausundi ja meedia töörühm
MTÜ Eesti Folkloori Instituut

Mäetagused

88

(vaata ka: <https://folklore.ee/tagused>)

Toimetaja

Mare Kõiva

EKM Teaduskirjastus

Tartu 2024

Toimetaja: Mare Kõiva
Tegevtoimetaja: Asta Niinemets
Veebitoimetajad: Andres Kuperjanov & Maris Kuperjanov
Uudised: Asta Niinemets & Piret Voolaid
Inglisekeelsed kokkuvõtted: Tiina Mällo
Kaanekujundus: Andres Kuperjanov

Toimetuskolleegium 2021–2026: Ekaterina Anastasova (Bulgaaria Teaduste Akadeemia Etnoloogia ja Folkloristika Instituut koos Etnograafiamuuseumiga, Bulgaaria), Juri Berezkin (Peterburi Etnograafainstituut, Venemaa), Meelis Friedental (Tartu Ülikool, Eesti), Tõnno Jonuks (Eesti Kirjandusmuuseum, Tartu Ülikool, Eesti), Janina Kursite (Läti Ülikool, Läti), Marju Kõivupuu (Tallinna Ülikool, Eesti), Pauliina Latvala-Harvilahti (Turu Ülikool, Soome), Kazuto Matsumura (Tokyo Ülikool, Jaapan), Tatiana Minniyakhmetova (vabakutseline uurija, Austria), Diarmuid O'Giollain (Corki Ülikool, Iirimaa), Piret Paal (Paracelsuse meditsiineraülikool, Austria), Péter Pomozi (Eötvös Lorándi Ülikool (ELTE), Budapest, Ungari), Urmas Sutrop (Tartu Ülikool, Eesti), Guntis Šmidchens (Washingtoni Ülikool, Seattle, USA), Aimar Ventsel (Tartu Ülikool, Eesti)

Väljaande valmimine on seotud Eesti Kirjandusmuuseumi projektiga EKM 8-2/20/3 ja Euroopa Liidu Euroopa Regionaalarengu Fondiga (Eesti-uuringute Tippkeskus). Trükitud Eesti Kultuurkapitali toetusel.

Indekseerijad: MLA Folklore Bibliography, Ulrich's Periodical Directory, Internationale Volkskundliche Bibliographie = International Folklore Bibliography = Bibliographie Internationale d'Ethnologie, C.E.E.O.L., CEJSH, EBSCO Publishing Humanities International Complete, Scopus, DOAJ

Toimetuse aadress: Mäetagused, Vanemuise 42–235, 51003 Tartu
tel +372 737 7740, +372 737 7709; faks +372 737 7706
e-post: folklore@folklore.ee

ISSN 1406–992X

doi:10.7592/MT2024.88

© Eesti Kirjandusmuuseum

MTÜ Eesti Folkloori Instituut

Autorid

Kaas Andres Kuperjanov

Vastab Creative Commons BY-NC-ND 4.0 tingimustele

Sisukord

Tolmini piirkonna kadunud järvedest jutustavate muistendite motiivid <i>Barbara Ivančič Kutin</i>	5
Kabelid vepsa Šimjärve piirkonnas (19. sajandi lõpp, 20. sajandi algus) <i>Irina Vinokurova</i>	35
“Eks me oleme kõik natuke idealistid.” Muuseumite ja keskkonnahariduskeskuste õppeprogrammide juhendajad <i>Helene Uppin, Inge Timoštšuk</i>	53
Kodumaalt lahkumise põhjuste kajastumisest Abhaasia eestlaste rändenarratiivis: kurja mõisniku kuju <i>Aivar Jürgenson</i>	95
“Olen su sõbra sõber ja su vaenlase vaenlane” – Vene riigi ja Krimmi khaaniriigi diplomaatilised suhted Ivan Julma valitsemisajal <i>Sirje Kupp-Sazonov, Vladimir Sazonov</i>	121
Uralist Aleksei Burõkin – ühe polühistori panus soome-ugri ja samojeedi rahvaste folkloori, etnoloogia ja keelte uurimisse <i>Szilárd Tibor Tóth</i>	145
MEIST ENDIST	
On üksainuke keel... Intervjuu Mare Kõivaga tema 70. sünnipäeva eel <i>Aimar Ventsel</i>	159

IN MEMORIAM

Valei Kelmakov

Natalja Kondratjeva, Olga Strelkova

171

UUDISED

Kroonika

175

TUTVUSTUS

Salajane maailm meie kõrval

Eda Kalmre

187

Kaastööst

191

Tolmini piirkonna kadunud järvedest jutustavate muistendite motiivid¹

Barbara Ivančič Kutin

Sloveenia Teaduste ja Kunstide Akadeemia

Sloveenia Etnoloogia Instituudi teadur

barbara.Ivancic@zrc-sazu.si

Teesid: Artiklis käsitletakse sisulis-motiivilisest aspektist 30 muistendit, mis jutustavad Tolmini piirkonnast kadunud järvedest. Materjal hõlmab erinevaid arhiivikäsikirju ja väljaandeid, peamiselt Janez Dolenci õpilasarhiivist. Kõik käsitletud muistendid sisaldavad järve asukoha määratlust. Sellele lisaks sisaldavad nad enamasti vähemalt ühte järgmistest motiividest: asulate sünd; veesõidukite kinnitamiseks kasutatavate rõngaste olemasolu; veeliiklus; selgitus, kes või mis põhjustas järve äravoolamise ning kuidas ja kus see juhtus.

Märksõnad: Breginji org, hiiglane, järved, Kobaridi piirkond, metsik naine, muistendid, pärimus, Sloveenia, Tolmini piirkond

Sissejuhatus

Muistendivariantide rohkus ja mitmekesisus näitab, kas ja kui sügavale on teatud pärimus teatud keskkonnas juurdunud. Tolmini piirkonnast pärinevate sealt kadunud järvedest jutustavate muistendite kohta võib öelda, et need on olnud ühed levinumad. Seda tõestavad mitmed arhiivikäsikirjad, välitöö-materjali väljaanded ja kirjanduslikud ümbertöötused (viimase kohta vt Klovič-Sabladoski 1912; Lovrenčič 1921; Volarič & Volarič 2011: 18). Mõningaid nendest muistenditest või vähemalt nende osi võib rahva seas kuulda veel tänapäeval.² Tolmini muuseumi algatusel koguti raamatus “Vode (še) dovolj: Zbornik o vodah na Tolminskem” (“Vett jagub (veel): Tolmini piirkonna vete teemaline kogumik”) avaldamiseks 2016. aasta lõpus erinevatest allikatest 30 muistendit (materjali on oluliselt rohkem), mis on nii või teisiti seotud Tolmini piirkonnast kadunud järvedega (Ivančič Kutin 2017). Kõige rohkem materjali pärineb Janez Dolenci õpilasarhiivist. Selle kogus 20. sajandi teisel poolel Tolmini gümnaasiumi õpetaja oma õpilaste abil erinevatest Tolmini laiemas piirkonnas asuvatest kohtadest. Vähesel määral muistendeid avaldas Dolenc juba raamatus “Zlati Bogatin” (“Kuldne Bogatin”) (1992) ja erinevates artiklites (nt Dolenc 1977).³ Et mitte jääda ainult kommenteerimata materjali juurde, püüan käesolevas artiklis näidata mõningaid Tolmini piirkonna järvedest jutustavate muistendite jooni, pöörates seejuures tähelepanu motiividele.

Muistendid rändasid palju mööda suid ja aega, enne kui need kirja pandi; iga jutustaja ehitas neid oma sõnadega, seega neid on mitu varianti. Kuid loo sisu (peasõnum) on jäänud üsna püsivaks. Kadunud järvedest jutustavates muistendites on säilinud väide, et *teatud konkreetset kohal oli kord järv*. Teised (kõrvaltähendusega) elemendid on aga muutlikumad. Seletavate ja ajalooliste muistendite, mille hulka peamiselt ja sõltudes sellest, millele nad keskenduvad, kuuluvad kadunud järvedest jutustavad muistendid, omapära on, et mida lähemal on nad meie ajale, seda rohkem tunneme neis ära konkreetseid sündmused, aja, ruumi ja mõnikord ka tegelased (nt asukohad, söötis maa nimed ning mõnikord ka talu- ja isikunimed). Ja vastupidi, mida vanemad on muistendid, seda rohkem sümboleid need sisaldavad (Skrt 1994: 46).

Kadunud järvedest jutustavad muistendid ei ole muidugi iseloomulikud ainult Tolmini piirkonna rahvaluulele (sellest kirjutas juba Rutar 1881). Lähi-naabruses, Poljanska orus, salvestati mitmeid muistendeid Žiri, Trebija, Poljane ja Škofja Loka piirkondi katvatest järvedest (ka merest) (vt Stanonik 2005: 58–64; Dolenc 2000: 72). Samuti on endistest järvedest jutustavad muistendid levinud enamikus Sloveenia mägipiirkondadest. Vanim tundud üleskirjutus pärineb aastast 1684 ja seal teatab Janez Valvasor Kamniki piirkonnast kadunud järvest (Valvasor 1994: 250); Kamniki järvest jutustavad ka mitmed uuemad üleskirjutused (nt Ogrinc 1870: 224; Cevc 1958: 14; Klobčar 2015). Vesi kattis ka Slovenska Bistricaja Laško linna ümbruskonda, Boči mäe taga asuvat Šmarje orgu (Terstenjak 1857: 195), Mislinja orgu (Špegelj 1940), Velenje linna ümbruskonda Šoštanji linna suunas ja Šaleška orgu Mozirje asula läheduses asuvast Letuši asulast kuni Gornji Gradi asulani (Vijanski 1857: 236), Vitanje asulat (Gričnik 1995: 147) ja kitsat alpiorgu nimega Matkov kot (Kelemina 1997 [1939]: 198).

Paljud muistendid jutustavad, et orgusid kattis meri, muuhulgas Soča orgu Tolmini kandis (Allikas 6), Idrijca jõe orgu,⁴ Čepovani orgu (Medvešček 1992: 93), Boveci orgu (Allikas 30), Vipava (Jelinčič 1994: 382) ja Košana orgu, ning et Nanose nimelise lavamaa küljes olid väikeste laevade kinnitamiseks kasutatavad *rinkad* (rõngad) (Žele 1996: 25). Ülemaailmne veeuputus olevat piibelliku seletuse järgi karistus inimese moraalse rikutuse eest; kuid hävitamisele järgneb Maa taastumine (Šmitek 2004: 25). Zmago Šmitekile tuginedes teeb Ivan Hrovatin kokkuvõtte, et kui vesi ära voolab, algab inimese ja looduse jaoks uus elu; seega on ülemaailmsest veeuputusest jutustav pärimus seotud usuga maailma tsüklilise taastumise müüti – seal, kus oli kord asula, on nüüd järv, ja seal, kus oli kord järv, on nüüd sündinud asula (vt Hrovatin 2007: 109, 110). Vesi, nt üleujutus, järv, veeuputus, ülemaailmne ookean, võib sümbolisel tasemel tähendada olukorda enne maailma loomist, ja see on säilinud lugudes, mille järgi saabusid esimesed asustajad paatidega (Kravanja 2007: 98).⁵

Joonis 1. Sloveenia kaardil on tähistatud ka Tolmini piirkond. Geo Basis DE / BKG kaart 2015. Allikas: Google.

Järvedest jutustavaid muistendeid mainisid ja osaliselt käsitlesid rahva- ja teadusartiklite autorid juba 19. sajandil, nt “Povesti o jezerih med Slovinci” (“Järvedest jutustavad lood sloveenide seas”) (Terstenjak 1857), “Povest od jezera v Skalski dolini” (“Lugu Skalska oru järvest”) (Vijanski 1857), “Slovenske pripovedi o jezerih” (“Sloveenia lood järvedest”) (Rutar 1881), ja Rutar lisas järvedest jutustava pärimuse raamatusse “Zgodovina Tolminskega” (“Tolmini piirkonna ajalugu”) (Rutar 1882: 6). See pärimus pälvis tähelepanu ka 20. sajandil, nt teaduslikus arutelus “Zmaj iz petelinjega jajca” (“Draakon kuke-munast”) (Grafenauer 1956), ning ka tänapäeval, kui see lisati Sloveenia mütoloogilise pärimuse ülevaadetesse (Šmitek 2004; Kropelj 2008) ja üksikutesse aruteludesse, nt “Izročilo o jezeru in zmaju kot kozmogonski mit” (“Järvest ja draakonist jutustav pärimus kui kosmogooniline müüt”) (Hrovatin 2007)

ja “Pozabljeni Kamnik in njegov jezero” (“Ununenud Kamnik ja selle järv”) (Klobčar 2015). Folkloristlike ja etnoloogiliste uuringute põhjal, mis käsitlevad muistendeid (mis jutustavad paatide kinnitamiseks kasutatavatest rõngastest; sellest, et anti korv kalu maksuna lossi mõisnikule; laipade paadiveost nende matmiseks Nevljes; järve kadumisest katastroofis, millega kaasnes kellade kõlksumine jms), isiku- ja geograafiliste nimede põhjal, mida kasutatakse veel tänapäeval (nt kiriku nimi Sveti Jurij na jezeru (Püha Jüri järvel), järve, vee ja kalapüügiga seotud talu- ja söötis maa nimed ning eelkõige Kamniki linna eeslinna nimi Šutna) ning interdistsiplinaarseid uuringuid, milles osalesid arheoloogid, geoloogid ja geograafid, arvesse võttes püstitas Marija Klobčar täiesti uue hüpoteesi: vanalinn Kamnik asus algselt praeguse Šutna nimelise Kamniki vanalinna osas, sest Kamnik ehitati praegusele kohale alles pärast aastal 1348 toimunud linnalaastavat maavärinat, mis ilmselt põhjustas järve äravoolu (Klobčar 2015).

Üldjooned

Naaskem siis Tolmini piirkonna juurde. Juba Simon Rutar kirjutas, et Tolmini piirkond nägi minevikus välja teistmoodi kui praegu:

On aga kindel, et Soča oru ülemises osas asus mitu järve. Tänapäevase maaosa välimus ja veevoolu jäljed toetavad selgelt meie väidet. Seega pidi järv kunagi asuma Koritnica kõrval Logi küla ja Boveci kuristikku vahel, Boveci orus Koritnica ja Žaga küla vahel, Tolmini orus Kobaridi ja Modrej vahel ning Püha Lucija naabruses, kus Püha Maveri kungas tõusis saarena järvest. Kuna nende järvede olemasolu ulatub eelajaloolisse aega, ei ole selle kohta mitte midagi lugeda. Kindel on vaid see, et need järved on ära voolanud pärast seda, kui vesi murdis läbi kaitsetamme alamjooksult ülemjooksule, s.o Püha Lucija poolt Soča jõe allika poole. (Rutar 1882: 6).

Üks hilisematest Tolmini oru järve kirjeldustest on veelgi täpsem: jääaja lõpus tekkis praeguses Most na Soči asulas asuva frontaalmoreeni taga 16 km pikk ja 1–2 km lai järv, mis ulatus praeguse Kobaridi asulani ja mille pind oli umbes 200 m üle mere pinna; sel kõrgusel asuvad ka Kobaridi ja Tolmini vahelised külad (Trošt 1961: 33).

Most na Soči ja Kobaridi asula vahel Soča orus asuvat järve on muistendites nimetatud erinevate nimedega, kõige sagedamini Tolminsko, Livško või Kobariško jezero (Tolmini, Liveki või Kobaridi järv), mis muidugi viitab kohale,

kus muistendit jutustatakse. Käesolevasse käsitluse lisasin ka muistendid, mis jutustavad Breginji orujärvest. Kuus näiteks valitud muistendit püüavad katta tervet territooriumi, et näidata võimalikult suurt sisulis-motiivilist mitmekesisust (vt alapeatükk “Kadunud järvedest jutustava materjali valimik”).

Foto 1. Soča jõgi tänapäeval. Vaade Senicast Most na Soči ja Tolmini poole. Mojca Kutini foto 2022.

Foto 2. Napoleoni sild üle Soča Kobaridi lähedal. Mojca Kutini foto 2022

Muistendid on enamasti lühikesed, lihtsad, mõnikord pelgalt fragmentaarsed või reportaažssed, ilma silmapaistvate stilistiliste kujunditeta. Tegelasi on üksikutes muistendites vähe, üks kuni kaks, või neid nimetatakse kui rühma (inimesed), isikuid ei ole iseloomustatud.⁶ On siiski ka mõned erandid, nt lugu Podključi sünnist (Allikas 6), kus vanal Veneto maakonna kaluril on kolm poega, kaks vanemat on ahned, noorem on hea; tekstil on draamaatiline struktuur, tekst on pisut pikem, leidub isegi lause otsekõnes. Erandite hulka

võib lugeda ka kaks varianti samast muistendist, mis jutustab Liveki järvest (Allikad 19 ja 20). Need on erinevalt teistele välitööde märkmetest oluliselt pikemad, nendes esineb suhteliselt palju tegelasi, kes on nimetatud konkreetsete isikunimedega (eelkõige Allikas 20): Must röövel, Liveki krahv Srečko, krahvi tütar Vida ja põllumehed, kelle nimedest on tulnud sealsete väikeste külade hilisemad nimed Piki, Šturmi, Avsa, Ravne ja Perati. Sellele lisaks on nendel kahel ühikul tugevamini rõhutatud looline ehk dramaturgiline kaar ning meenutavad lühikest kokkuvõtet eeposest “Livško jezero” (Liveki järv), mis ilmus raamatuna aastal 1912 (Klodič-Sabladoski 1912). Ilmumine tõenäoliselt mõjutas edasist jutustamistraditsiooni. Teksti pikkust ja silmapaistvat dramaatilist struktuuri arvesse võttes võib erandite hulka arvata ka Kobaridi järvest jutustava muistendi (Allikas 23).⁷

Foto 3. Tolminka jõgi. Mojca Kutini foto 2022.

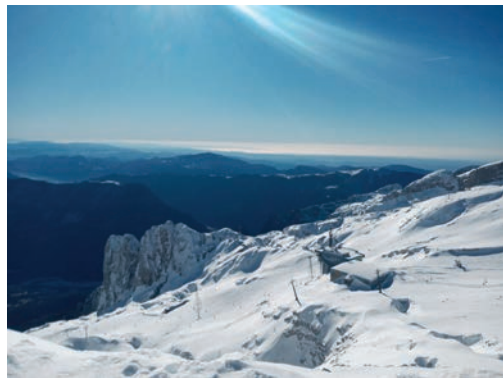

Foto 4. Vaade Sloveenia kõrgeimast suusakuurordist Kaninist Aadria mere poole. Barbara Ivančič Kutini foto 2024.

Foto 4a. Bovška org Kaninist vaadatuna. Barbara Ivančič Kutini foto 2024.

Võrreldes omavahel muistendite mitmeid variante laiemalt territooriumilt, võib märgata sisuelemente, mis on erinevates külades peaaegu samad, teisest küljest võib aga tuvastada hulgaliselt erinevaid, isegi vastandlikke üksikasju. Kadunud järvedest jutustavad muistendid on esmapilgul täis anakronisme - sisu ei ole tihti loogilises suhtes ajaga, milles see toimub. Geomorfoloogilisest vaatepunktist säilitavad muistendid mälestust jääaja lõpust (s.o umbes 10 000 aastat tagasi), samas kui inimesed veavad paatidega laipu, et matta neid Püha Lovrenci *kiriku* juurde (Allikad 15; 16; 17; 18), s.o ammu enne ristiusu sündi, mis siin tundub kui ajaviga. Ristiusustamisel aga ehitati kirikuid kohtadele, kus enne asusid eelkristlikud pühapaigad. Ka rahvaste vahetus territooriumil oli protsess, mis kestis piisavalt kaua, et ületada keelebarjäärid vanade ja uute asustajate vahel, sest nad segunesid omavahel või elasid koos (vt Rutar 1882: 9–26; Grafenauer 1979: 106), ning muistendite üksikasjad kohanesid uute olukordadega. Ida-Alpide kohta, kuhu kuulub ka Tolmini piirkond, arvatakse isegi, et sealne vana rahvastik on säilinud vähemalt osaliselt ka pärast slaavide saabumist (Pleterski 2006: 40–41). Mõnikord on muistendid vastuolus kehtivate geomorfoloogiliste asjaoludega. Väite, et Soča jõgi voolas kunagi Čedadi suunas (vt allikad 5; 13; 28), kummutasid asjatundjad juba 19. sajandil (vt Rutar 2001 [1887]). Loetletud “puudustest”, ehk paremini öelduna rahvaluule omapärast hoolimata võib seda pidada võimalike arheoloogiliste asukohtade viideteks. Seetõttu toetavad mõned arheoloogid seisukohta, et sellist materjali tuleks pidada kehtivaks mineviku arheoloogiliste tõlgenduste allikaks (Hrobat 2007: 31–32).

Sisulis-motiivilised jooned

Kõigile kadunud järvedest jutustavatele käsitletud muistenditele on ühine järve asukohta määratlev motiiv. Sellele lisaks sisaldavad muistendid vähemalt ühte järgmistest motiividest:

1. asulate sünd;
2. veesõidukite kinnitamiseks kasutatavate rõngaste olemasolu, tihti koos veeliikluse motiiviga;
3. kes või mis põhjustas järve äravoolamist, tihti koos motiiviga, kuidas see juhtus; ja
4. järve äravoolamise koha mainimine.

Järve ruumiline paigutus

Miks järv sündis, kirjeldab ainult Breginji orust pärinev variant, kus inimesed suunasid Bila nimelise oja vee küla kaudu ümber, et vesi oleks neile lähemal (Allikas 24). Teised käsitletud variandid ei jutusta järve sünnist, vaid see asjaolu on muistendi alguspunkt. Läbivaadatud materjali hulgas ei leidu muistendit, mis jutustaks, et järve sünni oleks põhjustanud kukemunast koorunud draakon, looduslike katastroofide tekitaja (Rutar 1885; Grafenauer 1956; Šmitek 2004: 18; Kropej 2008: 178).

Järve ruumilise paigutuse poolest on muistendid erineva täpsusega: mõned määratlevad järve asukohta üldistatult ja väga laialt (terve org, Kobaridi asulast Most na Soči asulasse jne), samas mõned loetlevad, milliste külade territooriumil oli vesi (neid külasid siis veel ei olnud) või kus kohas oli järve ajal maa juba olemas, s.o mis külad olid siis juba olemas. Ka nendel juhtudel on tegu enamasti territooriumiga, mis katab enam-vähem terve oru Kobaridi asula ja Most na Soči asula vahel. Mõnest muistendist selgub, et järv kattis väiksemat territooriumi, nt Püha Lucija ümbruskonda (Allikad 9; 10), Breginji oru järve (Allikad 24; 25; 26; 27), ning Liveki järve, mis kattis Liveki tasandikku (Allikad 19; 20), samal ajal kui allpool, Soča orus, järve ei olnud (järv voolab lõpuks ära orgu). See järv on erinevalt teistest kunstlik, sest see on piiratud müüri (Allikas 19) või tammiga (Allikas 20).

Asulate sünd

Pärimus, mis jutustab sellest, et mingil kohal oli järv, mis seejärel ära voolas, on vastavalt müütilistele ettekujutustele säilitanud mälestuse asulate sünnist ja algsetest asustajatest, arhetüübilistest ürglooduse kodustajatest (Hrovatin 2007: 106, 107). Muistendite põhjal võib järeldada, kuidas inimesed kujutasid asustamist ette järvede olemasolu ajal ning kuidas asustamine jätkus pärast järve äravoolamist. Selles kontekstis mainitakse mitmeid Tolmini piirkonna kohti.

Konkreetsed näited jutustavad nii:

- Seal, kus asuvad praegu Tolmini linn ning külad Zatolmin, Poljubinj, Žabče, Dolje ja Volčje, oli järv: kui hiiglane põhjustas järve äravoolu ning veetase hakkas langema, aerutas inimene kaldale, püstitas endale onni ning seal sündis Zatolmin (Allikas 3).

- Kui Kozamerce küla kandis hakkas vesi ära voolama, asustasid inimesed territooriumi Kobaridist allapoole maa kuivamise järgi; Ljubinj oli sel ajal juba olemas, ja kui vesi ära voolas, sündis veel Podljubinj, mis hiljem muudeti Poljubinjiks; Tolmin aga sündis algul *grivas*, s.o kaldal (Allikas 5).
- Vesi oli seal, kus nüüd on asulad Most na Soči või Püha Lucija, Modrejce in Modrej (Allikad 7; 9; 10), kusjuures Tolmin oli siis juba kuival maal (Allikas 7).
- Püha Maveri kiriku kalmistu oli juba kuival maal (Allikas 9); Püha Maveri kungas tõusis saarekesena jõest (Allikas 10).
- Asulad olid ainult mägedes: seal, kus on praegu Foni, niideti heina ja viidi seda sinna, kus on praegu Drežnica; kui vesi ära voolas, sündis üks esimesi külasid, Idrsko, mis sai nime Illüüride järgi; vana on ka väike küla Selišča, mis sai nime soola järgi (*sol* 'sool') – seda anti härgadele, kui neid aeti Volarjest jooma; Volarje saigi nime härgade järgi (*voli* 'härjad'), keda aeti Brda piirkonnast siia poole karjamaale; uuem küla on Kamno, mis sai nime seda ümbritsevate kivide järgi (*kamni* 'kivid'); ja Foni on sündinud, kui sinna kanti jooksis varju keegi Austria ohvitser perekonnanimega Fon (Allikas 13).
- Järveveest ülalpool olid küla nimega Livek (Allikad 15; 17) ja Liveki külad (Allikas 18). Liveki järvest jutustavates variantides oli aga Liveki tasandik vee all, va künkal asuv loss, ning talud asusid seal, kus on praegu külakesed Šturmi, Avsa, Perati, Piki, Golobi ja Ravne (Allikad 19; 20). Livek sai nime vee äravoolamisest (Allikas 20) (*odlitje* 'äravoolamine, äravoolamine') orgu.
- Vana Kobarid, mille elanikud olid eelkõige kalurid, seisis Püha Antoni künkal (Allikas 23).
- Küla nimega Breginj sündis seejärel, kui *Nadiževci* nimeline rahvas (Nadiža jõe orgu või kaldaid asustavad inimesed, nadižlased) otsis kohta, kus teha mägikarjamaa; kuna koht neile meeldis, asustasid nad selle ning sündis Breginj (Allikas 24).
- Pärast maavärinat, mis põhjustas järve väljavoolamise, sündis tasandik, mida kutsuti Log, ning sellest sündis nimi Logje; vanim inimene asus siiakanti kännu või *čoki* (noti) juurde elama, seega on selle külaosa nimi veel tänapäeval Čok või Čokarje (Allikas 27).
- Stanovišče sai nime laagrite järgi (*stan* vanasti 'kodu, (sõja)laager'), kus roomlased vahetasid hobuseid (Allikas 28).

Foto 5. Vaade Tolminile Migovecist.
Mojca Kutini foto 2023.

Foto 6. Kravja mägi Tolmini kurus.
Mojca Kutini foto 2022.

Veesõidukite kinnitused

Et järv oli tõepoolest olemas, pidavat tõestama veesõidukite (paatide ja laevade) kinnitused, mida kogutud materjalis nimetatakse *rinke* (rõngad) / *rinki* (rõngad) / *kljuke* (lingid) / *kavlji* (konksud) / *klini* (kiilud) / *železni sklepi* (raudliigendid). Järve olemasolu kinnitab ka see, et muistendites on kinnitused paigutatud ligikaudselt või isegi täpselt määratletud kohale (vt Hrovatin 2007: 111); tegelikkusele (antud juhul konkreetsele ruumile) viitavad andmed lisavad muistendeile usaldusväärsus: mida tõenäolisem ehk konkreetsete tõenditega toetatud on muistend, seda suurem on võimalus, et see pärleb nn kogukonna

heaskiidu – mis toimub funktsionaalsuse põhimõttel – ning säilib ka edaspidi (Bogatyrev & Jakobson 1982 [1929]), vt Stanonik 1999: 49).

Kohti, kus rõngad oleval paigaldatud, võib Tolmini piirkonnas leida üsna palju, nagu näitavad joonised 1 ja 2, kus on ringiga märgistatud 11 asukohta. Kõige rohkem on muistendeid, kus mainitakse kohanime Pod ključem (Võtme all) ehk Podključ (Võtmealune), mis asub Senica nõlval Soča vasakul kaldal Tolmini ja Most na Soči vahel (allikad 6; 7; 8; 11); Sellele asukohale lisaks mainib Rutar veel Foni küla all asuvat kohta Kolovrati mäeharjal (Rutar 1882: 6); sama kohta mainib ka Allikas 13, kes muidu ei ole *rinkat* (rõngast) sõnaselgelt maininud. *Rinkad* (rõngad) asuvat veel Mrzli vrh nimelise mäe all Kuki nimelises seinas Volarje külast ülalpool (allikas 14) ning Mrtvaška voda veevoolu juures Idrsko ja Liveki vahel (Allikas 17). Mõningates teistes muistendites (Allikad 16; 17) aga selgub, et Mrzla voda juures kirstukandjad ainult puhkasid ning seejärel jätkasid matka allapoole järve suunas. Liveki piirkonnas on *rinkasid* (rõngaid) mainitud veel Liveki läheduses (Allikas 20) ja Liveki ülalpool asuvas servas (Allikas 19), kus aga asukohta ei ole täpsustatud. Ainult ühe allika järgi kinnitati paate puude külge, s.o Liveki all asuva kiriku ees kasvava pärna külge (Allikas 21). Puu, kõige sagedamini suur tamm, on suure paadi kinnituskohana dokumenteeritud paljudes Poljanska oru muistendites (vt Stanonik 2005: 58–64; Dolenc 2000: 72). Oletan, et oli ka muistendeid, mis jutustasid Püha Lovrenci kiriku läheduses asuvatest *rinkadest* (rõngastest), sest sealkandis peatati veesõidukeid laipade veol kalmistule (Allikad 15; 16; 18). Kobaridi piirkonnas mainitakse *rinkasid* (rõngaid) ehk *kline* (kiilusid) Kobaridi linnas asuva Püha Antoni künka seinas (Allikas 23), Svina küla all (Allikas 23) ja Gladko čelo nimelisel kohal (Lovrenčič 1921: 4), s.o kõige tõenäolisemalt Debelo čelo kõrgendiku nõlval kagusuunas Kredo läheduses asuvast Püha Volari kirikust ülalpool,⁸ ning veel Logje küla all ja Pod Pradolom [Pradò] nimelises seinas, mis asub Pradoli kuristiku sissepääsu juures, Mije ja Vogeli nõlvade vahel; sissepääs asub Napoleoni sillast (vt foto 2) ülalpool Podbela asula läheduses. Täpselt määratletud asukohad, v.a Liveki puu, asuvad järsul, raskesti ligipääsetaval maastikul, mis paikneb tänapäeval Soča ja Nadiža jõesängidest oluliselt kõrgemal kohal. Muistendid väidavad, et rõngaid nägid veel hiljuti usaldusväärsed tunnistajad (esivanemad, naabrid, külainimesed, kes sellest jutustasid), ning mõningate variantide järgi on rõngad sealkandis veel tänapäeval, kuid neid on erinevatel põhjustel (sissekasvanud, järsk maastik) väga raske üles leida (Allikad 7; 8). Harvematel juhtudel nägid jutustajad *rinkasid* (rõngaid) oma silmaga (Allikas 25).

Muistendite *rinkad* (rõngad) on ka aluseks kohanimele Podključ või Pod ključem (Allikad 6; 7; 8; 11) ning majanimele pri Rinku, mis asub Modrejce

külas (Allikas 11). Volarje tasandikul Soča paremal kaldal leidub ka kohanimi Barke (Laevad), ning mõningad kohanimed tulenevad sõnast jezero (järv): mägi Jezerski vrh (680 m) Soča paremal kaldal Trnovo ja Kobaridi vahel, väike küla Jezerca pri Drežnici (vt GZS 1995) ning muistendipärimuses veel küla Jezero, mis olevat asunud kohal, kuhu varises kunagi Molida nimeline kalju Robiči asula läheduses. Jumal karistas elanikke, sest nad ülesöömise ja kurjuse tõttu puhastasid laste pepusid saiaiga, samas ajasid nad näljaseid tühjade kätega minema (Fon 1960/61: 13; Dolenc 1977: 15; vt ka Kravanja 2007: 98).

Veeliiklusega seotud motiivid on veel laipade vedu ühelt kaldalt teisele, s.o Kolovrati mäe nõlvalt Püha Lovrenci kiriku juurde (Allikad 15; 16; 17; 18), heinavedu Kolovrati mäelt Drežnica asulasse (Allikas 13) ja kalapüük (Allikad 3; 6; 23). Ühes variandis (Allikas 26) sõitsid inimesed Breginji orust mööda Pradoli kuristikku Štupica külla. Erinevalt Tolmini piirkonna materjalist torkab Poljana orus silma nende muistendite rohkus, mis jutustavad kihelkonna preestrist, kes sõitis paadiga erinevatesse kirikutesse jumalateenistust pidama, nt Vrh Svetih Treh Kraljev nimelisest asulast Javorje külla, Zavrataci külast Javorje külla, Polhov Gradec asulast Četena Ravani külla (vt Stanonik 2005: 58–64; Dolenc 2000: 72 jt). Tolmini piirkonna läbivaadatud variantides seda motiivi ei esine.

Vee äravoolamise põhjus ja viis

Muistendid pakuvad erinevaid selgitusi, kes või mis põhjustas järve äravoolamist ning kuidas see juhtus: suured ja tugevad muinasjutulised olendid (metsik naine, hiiglane), piibellikud isikud (jumalaema), tavainimene (naised, inimesed, lapsed), jumalik vägi (jumal) ja loodus (veesurve, maavärin).

Metsik naine joob ära järve, sest ta tahab ära ajada vees elava veemehe, kes teda kiusab, pritsib järveveega (Allikas 1), või on naisel suur janu (Allikas 2). Tolmini piirkonna variandis ei võtta veemees lahkumisel kaasa järve, nagu ta seda teeb mõningates teistes Sloveenia variantides (nt Kelemina 1930: 288–290; Gričnik 1995: 147; Kropej 2008: 250–251). Veelgi rohkem on säilinud muistendeid, kus suur naine (suure) *plevenicaga* (kõplaga) kaevab läbipäasu, mille kaudu vesi ära voolab (Allikad 4; 7; 9; 12). Seda teeb ta vihast, sest vesi viis kaasa tema lapsekese, kes mängis vee ääres (Allikas 4), teistes tekstides ei ole põhjust otseselt esile toodud. Sagedane element suure/metsiku naise/eide välimuses on rohelised juuksed; mõningates variantides kutsutakse teda lihtsalt *zelena žena* (roheline naine). See joon seob teda veehaldjate ja merineitsitega, kes olevat sinised või rohelised, riides või paljad (Kropej 2008: 244); ka *rusalkadel* (merineitsi), kellest jutustab Sloveenia pärimus Prekmurje maakonnas, oli pikad rohelised juuksed (Terstenjak 1859: 5–6; Kropej 2008: 247).

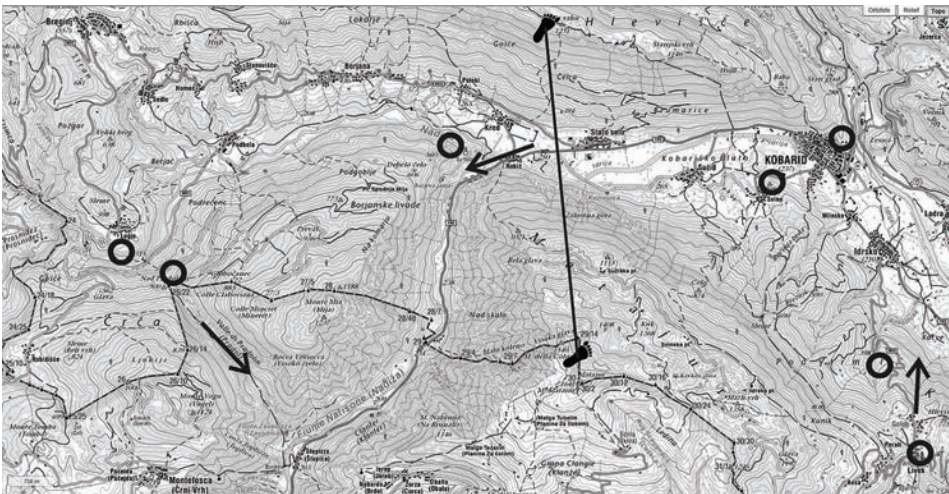
Hiiglane vihastab, et tema järve või keskkonda saabub paadiga inimene (Allikad 3; 22; 23). Esimeses kahes variandis on tegu inimese esimese saabumisega hiiglase territooriumile, esimeses variandis (Allikas 3) hakkab inimene kalu püüdma ning teises (Allikas 22) lööb inimene kaljusse *rinka* (rõnga), mille külge kinnitab veesõiduki. Kolmandas variandis (Allikas 23) elavad inimesed juba järve ääres, kuid keegi (ahne kalur) julgeb paadiga hiiglase järveossa kalu püüdma sõita. Vihast viskab hiiglane mäe või tõmbab selle lõhki või lööb seda jalaga (Allikad 3; 22; 23), tehes läbipääsu, mille kaudu vesi ära voolab. Esimeses variandis (Allikas 3) inimene algselt ehmub vee alanemisest, aga kui ta näeb, et sündis maa, aerutab ta kalda poole ning püstitab seal endale maja. Kahel teisel juhul saab inimene surma kaljult kukkumas paadis (Allikas 22) või raevukates lainetes (Allikas 23). Vee äravoolamist põhjustavad hiiglane või metsik naine oma jõuga. Nende jõulisus kajastub nende suuruse kirjeldustes: kui metsik naine joob järvest või kaevab *plevenicaga* läbipääsu, seisab ta ühe jalaga Senica mäetipus või Kobilja glava mäetipus ja teise jalaga Bučenica mäetipus, või ühe jalaga Cvetje mäetipus ja teisega Kosovdi⁹ [Kasoud] mäetipus (Allikad 1; 2; 12). Kui metsik naine peseb oma riideid Bača jões, seisab ta ühe jalaga Senica mäetipus ja teisega Logaršče asulas (Allikas 5). Hiiglane seisab pesemise ajal ühe jalaga Vodil vrh mäetipus ja teisega Senica mäetipus (Allikas 3) või Vrh¹⁰ mäetipus ja Matajuri mäetipus (Allikas 22; Lovrenčič 1921: 4). Hiiglase ja metsiku naise seismise kohad on joonistel 1 ja 2 tähistatud jalajälgedega.

Foto 7. Mäed Posočjes. Vaade Matajurist Kanini poole. Špela Ledinek Lozej foto 2016.

Breginji orus vastab jumal elanike palvetele ning teeb läbipääsu veele, et üleujutuse ajal vesi neid ära ei uputaks (Allikas 24); Modrejce külas kaevas naine, keda mõned jumalaemaks kutsusid, *plevenicaga* veele läbipääsu (Allikas 10); sama üleskirjutaja poolt on ka *zelena ženast* (rohelisest naisest) jutustav variant (Allikas 9). Järv voolab ära kui inimesed püüavad ränga põua ajal vee järvest põldudele suunata, vesi hakkab järjest kõvemini purskama, seda ei ole enam võimalik peatada (Allikas 13); Liveki järv voolab ära, kui inimesed hävitavad tehisarjääri, s.o kaitsevalli või müüri (Klodič-Sabladoski 1912; Allikad 19; 20). Naised olid Kozamerice külas kartuleid võtmas, seal hakkas vesi purskuma ja tegi oja, mis veevoolu ümber suunas (Allikas 5). Kaks last kaevasid silla all (*Most na Soči* 'Sild Soča jõel' asulas) mängides läbipääsu (Allikas 11), ja vesi voolas ära.

Vesi voolab ära ka loodusnähtuste või looduslike protsesside tõttu: suure veekogu surve (Allikad 5; 13; 26) või suurte maavärinate tõttu, nagu jutustavad Breginji piirkonna muistendid (Allikad 26; 27; 28). Kuigi Tolmini piirkonnas teati pärimust, mis jutustab Faronika kalast, kes võib põhjustada maavärina või isegi maailma hävingu,¹¹ ei leidu seda motiivi (enam?) kadunud järvedest jutustavates muistendites.

Joonis 1. Kobaridi piirkonna kaart näitab: 1) laevade kinnitamiseks kasutatavate rinkade (rõngastede) kohti; 2) järve äravoolamise kohti; 3) kohta, kus seisib hiiglane siis, kui ta ennast pesi. Illustratsiooni tegi kaardi www.geopedia.si, 2017 alusel Jože Kutin.

Järve vana ja/või uue äravoolamise koht

Simon Rutar toob välja kolm muistendivarianti, mis kirjeldavad vee äravoolamist Tolmini järvest: esimeses voolab vesi ära läbi Čiginji küla Ušniki ojja, kusjuures vee äravoolamise põhjust ei ole selgitatud; teine jutustab mõisnikust, kes elas asulas Slap (Kosk) ning palkas palju töölisi, kelle abil kaevas maad Püha Lucija all, kuni vesi ära voolas; ka kolmas muistend on seotud sama asukohaga – Püha Lucija kandis asuva kalda kaevas ümber hiiglaslik rohejuukseline naine (Rutar 1882: 6). Vee äravoolamise koht Püha Lucija kandis, nagu vanasti kutsuti Most na Soči asulat, leidub veel tekstis, kus selle põhjustab samuti roheline naine (Allikas 7) või kaks mängivat last (Allikas 11). Mitu korda on mainitud ka Kozamerice küla kandis asuvat vee äravoolamise kohta – kas seoses metsiku naise (Allikas 4) või kartuleid võtvate naistega (Allikas 5) –, seoses metsiku eidega on mainitud ka Cvetje mäetipu ja Kasovdi mäetipu vahelist asukohta (Allikas 12). Muistendites voolas vesi ära sealt, kuhu hiiglane viskas mäe, s.o Podključi kandis (Allikas 3). Üks muistend (Allikas 5) toob esile isegi kolm erinevat kohta, kust järv ära voolas: algselt Kobaridi linna kandis Čedadi linna suunas, siis läbi Čiginji (Kozaršče) küla ning lõpus Kozamerice kandis Ročinji asula suunas. Liveki järv voolas ära orgu väikese küla Golobi kandis pärast seda, kui Liveki mõisniku vaenlased kaevasid läbi tammi (Allikas 20).

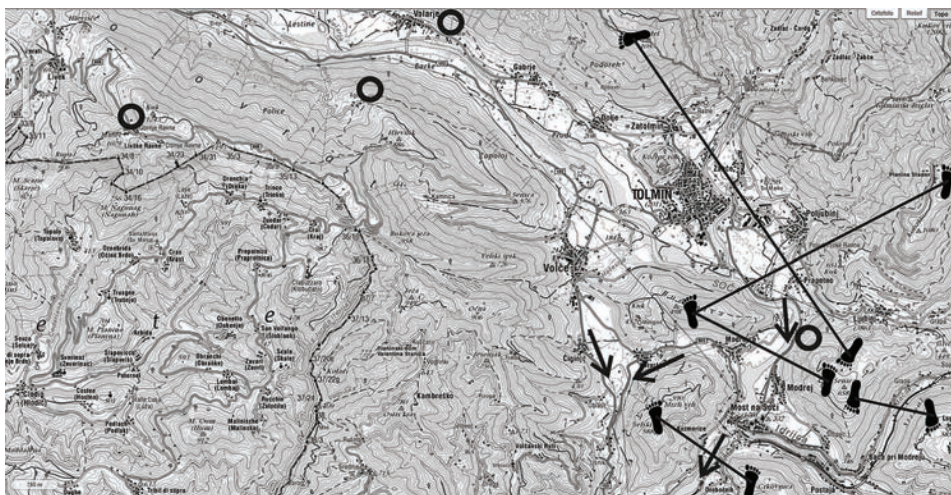
Soča jõgi (koos järve täitva veega) voolavat algselt seal, kus voolab praegu Nadiža jõgi, s.o Čedadi linna suunas, ja pöua ajal, kui inimesed vee järvest oma põldudele suunasid, suunati jõgi ümber praegusse sängi (Allikas 13). Soča jõgi voolas järvest Čedadi linna suunas ka teises variandis (Allikas 28), pärast maavärinat hargnesid Nadiža ja Soča jõgi teineteisest lahti. Milja mäe ja Matajuri mäe vahelt voolas ära ka Kobaridi järve vesi, kui hiiglane need kaks mäe lahti lükkas (Allikad 22; 23). Kobaridi järve vesi suundunuvat ümber siis, kui Robiči asula kandis juhtus Molida kaljuvaring (vt Kravanja 2007: 98). Nadiža jõgi voolas algselt Pradol kuristiku kaudu (Allikas 26), pärast üleujutusi murdis aga jõevesi läbi Lupi kandis asuva kalda, s.o künka, kus seisab Püha Helena kirik, seega voolab Nadiža jõgi praegu Robiči asula suunas (vt ka Musoni 1996: 56, 58). Vee äravoolamise kohad on joonistel 1 ja 2 näidatud nooltega.

Lisaks eeltoodud motiividele leidub muistendites palju muid motiive, mis ei ole nii otseselt seotud kadunud järvega, kuid paljud nendest seonduvad kõnealusel territooriumil elavate inimeste ajaloo, kultuuri ja eluviisi ning teiste rahvajuttude, nt ennustustega (Allikad 5; 29).

Kadunud järvedest jutustava materjali valimik¹²

Rahvajutt rohejuukselisest naisest

Seal, kus asub tänapäeval Soča jõeorg, oli kunagi suur järv, mis ulatus Most na Soči asulast Kobaridi linnani; Soča jõgi voolas järvest välja mööda Čiginji ja Kozaršče küla vahelist põldu. Seda põldu ujutas jõgi tihti üle. Sealkandis elas rohejuukseline naine. Kord viis Soča kaasa tema lapsekese, kes mängis vee ääres. Siis vihastas rohejuukseline naine ning võttis plevenica [kõpla] kätte ning kaevas läbi mäe. Vesi voolas järvest välja ja põhja tekkis ilus org. Sellest ajast voolab Soča oma süngis ning järvest pole vähimatki märki. (Allikas 4).

Joonis 2. Tolmini piirkonna kaart näitab: 1) laevade kinnitamiseks kasutatavate rinkade (rõngaste) kohti; 2) järve äravoolamise kohti; 3) kohti, kus seisis metsik naine siis, kui ta jõi või jõesängi kaevas, või hüglane siis, kui ta ennast pesi. Pildi tegi kaardi www.geopedia.si, 2017 alusel Jože Kutin.

Podključi sünd

Kaua aega tagasi kattis meie orgu meri. Vesi ulatus peaaegu Senica mäetipuni, mille külge olid kinnitatud kalurite laevad. Nendel aegadel elas ka vana kalur Veneto maakonnast. Ka temal oli laev kinnitatud seal, kus teistel. Tal oli kolm poega, kes olid omavahel erinevad nagu öö ja päev.

Kaks vanemat poega olid ahned, aga kolmas hea ning ei tahtnud ega teinud kellelegi midagi halba. Just selline oli ka tema isa – vana Veneto kalur. Ta läks alati kõige parema meelega kalu püüdma, millega nad kõige sagedamini oma kõhtu täitsid.

Ühel päeval läks ta juba varakult kalu püüdma. Ta kõndis aeglaselt kivisel maal ning vaatas mõtlikult enda ette. Kui ta oma laevale juba väga lähedale jõudis, jäi ta seisma. Ta nägi, et laev oli üleni kulda täis. “Mis asja?!” hüüdis ta, “kas juhtus ime? Ma olen ju kõigest vaene kalur.” Vana venetolane oli nii õnnelik, et ta ei saanud silmi sellelt säravalt asjalt laevas ära pöörata. Kiiresti läks ta oma poegade järele, et nad kõik koos kulla koju viiksid. Sellise õnne auks laskis Veneto kalur taguda suure kuldse võtme, mille külge oli nüüdsest peale kinnitatud tema laev.

Kui meri pika aja pärast ära voolas, jäi kuldne võti ikka veel kõvasti kalju sisse kinni. Vanad inimesed andsid Senica mäe nõlvale nime Pad zlatim klučem (Kuldse võtme all). Kuna aga see nimi oli liiga pikk ja liiga kohmakas hääldada, muudeti see paljude aastade pärast Padklučiks [Võtmealuseks]. (Allikas 6)

Livekis olevad surnud viidi matmiseks paadiga Püha Lovrenci kiriku juurde*¹³

Livekil ja kõigil Liveki küladel ei olnud kirikut ega kalmistut. Seetõttu pidi surnuid viima Püha Lovrenci mäele. Kui inimene suri, kanti teda kirstus mööda pikka teed praeguse Idrsko küla suunas, kus oli allikas, mille kõrval inimesed puhkasid. Seetõttu pandi sellele allikale nimeks Mrtvaška voda [Surnuvesi], mis on jäänud siiani. Kui inimesed olid puhanud, läksid nad edasi järveni. Seal olid paadid, kuhu inimesed maha istusid, ja keskele panid nad kirstu. Niimoodi sõitsid nad üle järve Püha Lovrenci juurde, matsid seal surnud ning läksid seejärel tagasi.

Kui oli aga talv ning järv jäätunud, teed olid lund täis, seega oli läbikäik Liveki külast Püha Lovrenci mäele võimatu ning talvel surnud inimesed kuivatati. Seda tehti nii, et surnud mähiti ja pandi korstnasse kuivama. Kui tuli kevad ja lumi sulas, pandi surnud kirstu ja sõidutati Püha Lovrenci mäele. (Allikas 18)

Legend Liveki järvest

Ükskord, pikki aastaid tagasi, kattis Liveki välju järv, ja keset järve oli vundamentidel Liveki mõisniku loss. Tal oli väga hea süda ning oli ka õiglane, seega pole ime, et teda armastati. Tal olid teenrid ja nende hulgas kuus sulast, kes tulid alati talle ette kandma, kui lähenes oht. Nendel sulastel oli kodud kõikidel lossi ümbritsevatel nõlvadel. Nii karjatas Rawnar karja ning valvas, mis toimub Kuki ja Jenče kandis, Perot ja Pik olid Matajuri mäel, Šturm oli Veneto maakonda viival läbipääsul ning Golob orgu viival mäekurul. Kui nad märkasid, et läheneb oht, tegid nad lõkke ja teatasid oma härrale. Seda lõket oli näha Veneto maakonnast, ja sealt tulid tema sõbrad talle appi.

Mõisnikul oli üks tore tütar, kelle nimeks oli Vida. Tal oli üsna palju kosilasi, muuhulgas Kobaridi mõisnik. See mõisnik oli paha, ta röövis väga inimesi. Kuna tema ilusad sõnad langesid kurtidele kõrvadele, tahtis ta jõuga tütre endale saada. Oma sulastega hakkas ta lossi ründama, kuid Vida sai temast alati jagu, ja ka [Liveki] mõisnik kaitses end hästi.

Kobaridi krahv ei lasknud ennast sellest segada. Ta käskis oma sulastel vett hoidev vall läbi kaevata. Hommikuks voolas kõik vesi ära ning võttis kaasa kõik sulased. Kui [Liveki] krahv nägi, et kõik vesi ära voolas, äratas ta kõik oma teenrid ja sulased, et [Kobaridi] krahvile kätte maksta. Veneto maakonnast tulid teda aitama sõbrad, ja orus liitusid nendega veel Kobaridi põllumehed, kellele Kobaridi härra ei meeldinud. Üheskoos ründasid nad lossi, tegid selle maatasa ja tapsid paha mõisniku. Veel tänapäeval võib näha varemeid, mis on jäänud sellest lossist, mis asus Kobaridi ja Trnovo vahel ning mida kobaridlased kutsuvad Tonacu grad.

Liveki mõisnik märkas koju tulles, et vesi on lossi vundamente juba väga hävitanud. Seetõttu lammutati see vana loss ja ehitati üks suur maja tolele väikesele kõrgendikule. Vida abiellus ühe Veneto maakonna sõbraga, kes aitas rünnaku ajal lossi kaitsta. Sulastele andis mõisnik tänulikkusest vabaduse ja maad ning nad läksid ümbritsevatele mägedele elama. Niimoodi sündisid Liveki külakesed, mis said nimed sulaste perekonnanimedest. Kus Rawnril oli oma kodu, seal sündis Rawne külake, kus Jeuščk, seal sündis Jeuščki külake, ning sedapidi veel Perati, Piki, Šturmi ja Golobi külakesed. Ja Livek sai nime selle järgi, et vesi voolas väljadelt ära.

Et Livekis oli tõepoolest järv, räägivad veel tänapäeval vanad inimesed, samuti nagu seda, et seal lähedal oli ka üks suur kalju, kus paistavad veel tänapäeval kaulji [konksud], kuhu kinnitati paate. (Allikas 20)

Kobaridi järv

Kord ennemuistsel ajal oli seal, kus praegu asub Kobert, suur järv, mis ulatus läänes kuni Mije mäeni ja idas Idrsko küalani. Vana Kobert aga asus Püha Antoni künkal. Selles külas elasid eelkõige kalurid, sest järv oli eriti kalarohke. Kõige kalarohkem koht oli Mija mäe all, kuid seal elas hiiglane, ning see kant oli ainult tema oma ja selle rikkust kasutas ainult tema ise. Elas aga ka rikas kalur, kes oli väga ahne ja ihne. Ta sai kalarohkest kohast teada. Kuigi teised soovitasid tal seal mitte käia, ei hoolinud ta sellest. Ta istus oma paati ning aerutas minema, rikkus orjastas teda täiesti.

Kui päike juba ammu Matajuri mäe taha langes, saabus ta hiiglase elukohani. Tal ei vedanud, sest just sel hetkel hiiglane kalastas, sest oli öö ja hiiglane pidi endale õhtusöögiks potitäie kalasuppi tegema! Kui hiiglane teda märkas, karjus ta kaluri peale kohutava jõuga, nii et lähedastelt mäelt hakkasid kaljud alla veerema. Kuid kalur ei kuulanud teda, vaid jätkas kalastamist. Hiiglane mürises veelgi kõvemini ja lõi kohutava jõuga Mija mäe, mis liikus paigast ja terve järv voolas ära ja kalur sai tekkinud lainetes surma. See lugu õpetab meile, et kui me vähesega rahul ei ole, ei vääri me ka suurt mitte.

Foto 8. Zapotoki lambamäe jäänused. Špela Ledinek Lozej foto 2014.

Legend Nadiža jõest (Nadiža voolas mööda Prado kuristikku*)

Ükskord voolas Nadiža jõgi mööda Prado kuristikku Mija mäe all Štupca külla suunas. Vahel asus järv. Inimesed sõitsid paatidega allapoole Štupca külla. Mija mäe küljes oli serv, kus seisab tänapäeval Püha Helena kirik. Tol päeval oli kohutav üleujutus. Nadiža jõgi tõusis kõvasti. Vana jõesäng muutus liiga väikseks. Vesi pidi kuskile välja voolama ning kohutava jõuga murdis see läbi Püha Helena serva. Ja täna voolab vesi Robiči poole. Üleval Logje küla all on Nadiža jõe kõrval veel tänapäeval ringad [rõngad], kuhu kinnitati paate. (Allikas 26)

Foto 9. Puidust jalgsild üle Tolmina jõe. Mojca Kutini foto 2023.

Kokkuvõte

Rahvajuttudel, eelkõige seletavatel ja ajaloolistel muistenditel, mis on paigutatud kindlaksmääratud ruumi, on üsna püsiv pearõhk, võiks öelda mingisugune “ajalooline jälg”. Ja kuigi teistel, kõrvaltähendusega elementidel on suur võime aja ja ruumiga kohaneda, mistõttu iseloomustab rahvajutte variaablus ja variantisus (vt Stanonik 2001: 156–176), sisaldavad nad pisikesi, kuid mõnikord väga erakordseid ja tähtsaid teateid kohaliku ajaloo, kultuuri ja eluviisi kohta.

Tolmini piirkonna kadunud järvedest jutustavate muistendite ühisnime-tajaks on järve asukoha kindlaksmääramine. Sellele lisaks sisaldavad muistendid veel vähemalt ühte järgmistest motiividest: asulate sünd; veesõidukite kinnitamiseks kasutatavate rõngaste olemasolu; veeliiklus; selgitust, kes või mis põhjustas järve äravoolu ning kuidas ja kus see juhtus. Kõik mainitud motiivid on tihedalt seotud ruumiga (konkreetses asukohaga); ruum on seega oluline element kadunud järvedest jutustavates muistendites.

On tõsi, et rahvajuttud on eelkõige folkloristlike uuringute objekt, kuid samas on ammu teada, et nad võivad olla kasulikuks lisamaterjaliks paljudele teistele erialadele, mis tegelevad kultuuriliste ja/või loodusnähtustega ja protsessidega teatud keskkonnas;¹⁴ Katja Hrobat Virgolet näitas isegi, et rahvapärismus võib olla üks põhiallikatest arheoloogiliste kohtade leidmiseks (Hrobat 2007). Valik folkloristlikust materjalist Tolmini piirkonna järvedest jutustavate muistendite kohta, mis on avaldatud kogumikus “Vode (še) dovolj” (“Vett jagub (veel)”) (Ivančič Kutin 2017), ning käesolev sisulis-motiiviline analüüs annab võib-olla mõninga uue mõtte ja julgustab edasist uurimist – nagu tegi nt Marija Klobčar (2015) Kamniki järvest jutustavate muistendite alusel.

Tõlkinud Matej Goršič

Allikad¹⁵

Allikas 1: *(Pri)povedka o Tolminskem jezeru. – Pod Kozlovim robom* [Lugu Tolmini järvest. – *Kozlov robi all*], PO infoleht, France Bevki põhikool, Tolmin, 1987/88 (21), 17. Mentor Tončka Zorjan, materjali kogusid 7. ja 8. klasside õpilased (ei ole andmeid üksiku pala jutustaja ja kirjapanija kohta).

Allikas 2: *Duja baba* [Metsik naine]. – Jutustas Liza Sivec (71aastane); üles kirjutas Mira Lužnik, Tolmin, 1972/73. Janez Dolenci õpilasarhiiv, säilitab Sloveenia teaduste ja kunstiakadeemia teadusuuringute keskuse (ZRC SAZU) etnoloogia instituut (ISN), toimik Tolmin.

Allikas 3: *Kako je odteklo Tolminsko jezero in kako je ostala tolminska okolica* [Kuidas voolas ära Tolmini järv ja tekkis Tolmini ümbruskond]. – Jutustas Blekovka, ilma ees- ja perekonnanimeta (84aastane); üles kirjutas Jan Maksimiljan, 1957/58, Tolmin. Janez Dolenci õpilarhiiv, säilitab Sloveenia teaduste ja kunstiakadeemia teadusuuringute keskuse (ZRC SAZU) etnoloogia instituut (ISN), toimik Tolmin.

Allikas 4: *(Pri)povedka o ženi z zelenimi lasmi* [Lugu rohejuukselisest naisest]. – Jutustas Neni Jurman, ilma andmeteta vanuse kohta; üles kirjutas Aleš Hadalin, Modrej, 1977/78. Janez Dolenci õpilarhiiv, säilitab Sloveenia teaduste ja kunstiakadeemia teadusuuringute keskuse (ZRC SAZU) etnoloogia instituut (ISN), toimik Most na Soči.

Allikas 5: *Kako se je oblikovala tolminska dolina** [Kuidas kujunes Tolmini org]. – Jutustas Ivan Lebar, Poljubinj; salvestas Janez Dolenc (ilma kuupäeva ja jutustaja vanuseta). Janez Dolenci audioarhiiv, säilitab Sloveenia teaduste ja kunstiakadeemia teadusuuringute keskuse (ZRC SAZU) etnoloogia instituut (ISN), helikassett 30B.

Allikas 6: *Nastanek Podključa* [Podključi (Võtmealuse) sünd]. – Jutustas Viktor Kovačič (56aastane); üles kirjutas Ester Skrt, Modrej, Stržišče, 1969/70. Janez Dolenci õpilarhiiv, säilitab Sloveenia teaduste ja kunstiakadeemia teadusuuringute keskuse (ZRC SAZU) etnoloogia instituut (ISN), toimik Most na Soči.

Allikas 7: *Pad ključem* [Võtmealune]. – Jutustas: Irena Kacafura (40aastane); üles kirjutas Marko Kacafura, Modrej, 1969/70. Sloveenia teaduste ja kunstiakadeemia teadusuuringute keskuse (ZRC SAZU) etnoloogia instituut (ISN), toimik Most na Soči (vt ka Dolenc 1992: 135).

Allikas 8: *(Pri)povedka o Podključu* [Lugu Podključist (Võtmealusest)]. – Jutustas: Neni Jurman (vanus mainimata); üles kirjutas Aleš Hadalin, Modrej, 1977/78. Janez Dolenci õpilarhiiv, säilitab Sloveenia teaduste ja kunstiakadeemia teadusuuringute keskuse (ZRC SAZU) etnoloogia instituut (ISN), toimik Most na Soči.

Allikas 9: *Jezero do pokopališča sv. Mavra** [Järv kuni Püha Maveri kalmistuni]. Milko Matičetovi pärand,¹⁶ säilitab Sloveenia teaduste ja kunstiakadeemia teadusuuringute keskuse (ZRC SAZU) etnoloogia instituut (ISN).

Allikas 10: *Modrejce*. – Milko Matičetovi pärand, säilitab Sloveenia teaduste ja kunstiakadeemia teadusuuringute keskuse (ZRC SAZU) etnoloogia instituut (ISN).

Allikas 11: *Otroka med igro prekopljeta jez** [Kaks last kaevavad mängides läbi tammi]. – Jutustas Marija Rovšček (75aastane); üles kirjutas Ljuba Rovšček, Most na Soči, 1966/67. Janez Dolenci õpilarhiiv, säilitab Sloveenia teaduste ja kunstiakadeemia teadusuuringute keskuse (ZRC SAZU) etnoloogia instituut (ISN), toimik Most na Soči.

Allikas 12: *Baba z zelenimi lasmi je prekopala jez* [Rohejuukseline eit kaevas läbi tammi]. – Jutustas Marija Rovšček (75aastane); üles kirjutas Ljuba Rovšček, Most na Soči, 1966/67. Janez Dolenci õpilarhiiv, säilitab Sloveenia teaduste ja kunstiakadeemia teadusuuringute keskuse (ZRC SAZU) etnoloogia instituut (ISN), toimik Most na Soči.

Allikas 13: *Naselitev Soške doline* [Soča oru asustamine]. – Jutustas Tomaž Skočir (49aastane); üles kirjutas Vera Skočir, Kamno, 1976/77. Janez Dolenci õpilarhiiv, säilitab Sloveenia teaduste ja kunstiakadeemia teadusuuringute keskuse (ZRC SAZU) etnoloogia instituut (ISN), toimik Kamno.

Allikas 14: *Kljuke na Kuku pod Mrzlim vrhom** [Mrzli vrhi mäe all asuvas Kuki-nimelises seinas olevad lingid]. – Jutustas Boris Gregorčič (snd 1934 Krnis, elab Tolminis); üles kirjutas Barbara Ivančič Kutin, 13.1.2017. Barbara Ivančič Kutini arhiiv.

Allikas 15: *Livško jezero je segalo do Mosta na Soči** [Liveki järv ulatus kuni Most na Soči asulani]. – Jutustas Ivan Šavli (snd 1932, Idrsko); üles kirjutas Barbara Ivančič Kutin, 2013. Barbara Ivančič Kutini arhiiv.

Allikas 16: *Cerku svetga Lovrenca* [Püha Lovrenci kirik]. – Jutustas Alojzija Sovdat (70aastane), Ladra; üles kirjutas Slavica Šturm, Ladra, 1969/70, Janez Dolenci õpilarhiiv, säilitab Sloveenia teaduste ja kunstiakadeemia teadusuuringute keskuse (ZRC SAZU) etnoloogia instituut (ISN), toimik Matičetovile ISN-le saadetud materjal.

Allikas 17: *Mrtvaška voda* [Surnuvesi]. – Jutustas: Marija Stres, Idrsko (50aastane); üles kirjutas Peter Stres, Idrsko, 1968/69. Janez Dolenci õpilarhiiv, säilitab Sloveenia teaduste ja kunstiakadeemia teadusuuringute keskuse (ZRC SAZU) etnoloogia instituut (ISN), toimik Erinevad kohad.

Allikas 18: *Mrtve z Livka so peljali s čolnom pokopat k cerkvi sv. Lovrenca** [Livekis olevad surnud viidi matmiseks paadiga Püha Lovrenci kiriku juurde]. – Jutustasid Zora Uršič ja Tereza Uršič, Staro selo; üles kirjutas Jadranka Uršič, Staro selo, 1968/69. Janez Dolenci õpilarhiiv, säilitab Sloveenia teaduste ja kunstiakadeemia teadusuuringute keskuse (ZRC SAZU) etnoloogia instituut (ISN), toimik Kobariško.

Allikas 19: *(Legenda) o Livškem jezeru* [(Legend) Liveki järvest]. – Jutustas Karla Šturm (70aastane); üles kirjutas Jožica Šturm, Livek, 1969/70. Janez Dolenci õpilarhiiv, säilitab Sloveenia teaduste ja kunstiakadeemia teadusuuringute keskuse (ZRC SAZU) etnoloogia instituut (ISN), toimik Breginj, Livek.

Allikas 20: *Legenda o Livškem jezeru* [Legend Liveki järvest]. – Jutustas Elza Šturm (59aastane), Livek; üles kirjutas Saša Koritnik, Idrsko, Livek, 1973/74. Janez Dolenci õpilarhiiv, säilitab Sloveenia teaduste ja kunstiakadeemia teadusuuringute keskuse (ZRC SAZU) etnoloogia instituut (ISN), toimik Kobariško.

Allikas 21: *Livško jezero** [Liveki järv]. – Jutustas Stanko Faletič (60aastane); üles kirjutas Radovan Bizjak, Livške Ravne, 1977/78. Janez Dolenci õpilarhiiv, säilitab Sloveenia teaduste ja kunstiakadeemia teadusuuringute keskuse (ZRC SAZU) etnoloogia instituut (ISN), toimik Breginj, Livek (vt ka Dolenc1992: 43).¹⁷

Allikas 22: *Jezero (na Kobariškem)* [Järv (Kobaridi piirkonnas)]. – Kokkuvõtte laulust “Jezero” [“Järv”] raamatus: “Lovrenčič Joža: *Gorske pravljice*”. Gorica: Goriška matica, 1921, 4–8.

Allikas 23: *Kobariško jezero* [Kobaridi piirkonna järv]. – Jutustas Anica Uršič (vanus mainimata); üles kirjutas Nives Gruntar, Kobarid, 1980/91. Janez Dolenci õpilarhiiv, säilitab Sloveenia teaduste ja kunstiakadeemia teadusuuringute keskuse (ZRC SAZU) etnoloogia instituut (ISN), toimik Kobarid.

Allikas 24: *Kaku je Brgin nastau* [Kuidas sündis Breginj]. – Jutustas Gabrijela Školč (vanus mainimata); üles kirjutanud Andrijana Tonkli, Breginj, 1976/77. Janez Dolenci õpilarhiiv, säilitab Sloveenia teaduste ja kunstiakadeemia teadusuuringute keskuse (ZRC SAZU) etnoloogia instituut (ISN), toimik Breginj, Livek (vt ka Dolenc 1977: 14–15; Ivančič Kutin 2012: 183).

Allikas 25: *Jezero v Breginjskem kotu** [Breginji oru järv]. – Jutustas Jožefa Gruntar (70aastane), Borjana; üles kirjutas Božica Špolad, Stanovišče, 1977/78. Janez Dolenci õpilarhiiv, säilitab Sloveenia teaduste ja kunstiakadeemia teadusuuringute keskuse (ZRC SAZU) etnoloogia instituut (ISN), toimik Breginj, Livek (vt ka Ivančič Kutin 2012: 183).

Allikas 26: *Legenda o Nadiži* (Nadiža je tekla skoz Pradu*) [Legend Nadiža jõest (Nadiža jõgi voolas mööda Prado kuristikku)]. – Jutustas Marija Kramar, Stanovišče; üles kirjutas Nada Filipič, Stanovišče, 1973/74. Janez Dolenci õpilarhiiv, säilitab Sloveenia teaduste ja kunstiakadeemia teadusuuringute keskuse (ZRC SAZU) etnoloogia instituut (ISN), toimik “Erinevad kohad”.

Allikas 27: *Kaku so nastale Logje* [Kuidas sündis Logje küla]. – Jutustas Hedvika Terlikar (68aastat), Logje; üles kirjutas Silva Rosič, 1976/77. Janez Dolenci õpilarhiiv, säilitab Sloveenia teaduste ja kunstiakadeemia teadusuuringute keskuse (ZRC SAZU) etnoloogia instituut (ISN), toimik Breginj, Livek (vt ka Dolenc 1977: 15; 1992: 142).

Allikas 28: *Nadiža je imela druga imena* [Nadiža jõel olid teised nimed]. – Jutustas Jože Terlikar (snd 1940), Logje; üles kirjutas Barbara Ivančič Kutin, Logje, 28.3.2015. Barbara Ivančič Kutini arhiiv.

Allikas 29: *Kaj je prerokoval desetnik* [Mida ennustas kapral]. – Jutustas Jože Žuber (46aastane), Potoki; üles kirjutas Mira Žuber, 1977/78. Janez Dolenci õpilarhiiv, säilitab Sloveenia teaduste ja kunstiakadeemia teadusuuringute keskuse (ZRC SAZU) etnoloogia instituut (ISN), toimik Breginj, Livek (vt ka Ivančič Kutin 2012: 190).

Allikas 30: *Vesoljni potop in Prestreljenik** [Ülemaailmne uputus ja Prestreljeniki mägi]. – Jutustas Marija Berginc, Srpenica; üle kirjutas Zorka Kavš, 1971. Janez Dolenci õpilarhiiv, säilitab Sloveenia teaduste ja kunstiakadeemia teadusuuringute keskuse (ZRC SAZU) etnoloogia instituut (ISN), toimik Bovško.

Kommentaariid

- ¹ Artikkel on ilmunud sloveenikeelsena: Ivančič Kutin, Barbara 2017. Motivne značilnosti pripovedi o izginulih jezerih na Tolminskem. – *Glasnik Slovenskega Etnološkega Društva* 57 (1–2), lk 74–85.
- ² Slovenia Teaduste ja Kunstiakadeemia teadusuuringute keskuse (ZRC SAZU) etnoloogia instituudi (ISN) arhiivis säilitatakse ka Most na Soči elaniku Marica Gaberščeki videomuistendit. Video tegi Barbara Ivančič Kutin 2011.
- ³ Väljaannete jaoks kohendas Dolenc pisult materjali ning tegi selle kirjakeelsemaks. Kogumikus “*Vode (še) dovolj*” (“Vett jagub (veel)”) on materjal aga tahtlikult jäetud esialgsesse õpilaste kirjapandud vormi (vt Ivančič Kutin 2012; 2017). Õpetaja juhiste järgi püüdis enamik õpilastest materjali kirja panna murdes, kuid seda tegi igauks omamoodi, mistõttu on üleskirjutused ebauhtlased, mõnikord natuke kohmakad; seda muidugi ei saa õpilastele pahaks panna, sest dialektoloogiline kirjapanemine on mõnikord (liiga) kõva pähhel isegi kvalifitseerituimatele kirjapanijatele. Dialektoloogilistest puudustest hoolimata on üleskirjutused hindamatu väärtusega: nad säilitasid rahvapärimust, mis oleks muidu kõige tõenäolisemalt kadunud. Sellele lisaks on materjal varustatud suhteliselt järjekindlalt metaandmetega, mistõttu saab seda kasutada folkloristlikes ja teistes uuringutes.
- ⁴ On olemas ka Idrija jõe orust jutustav üleskirjutus: mööda merd, mis kord sellesse orgu ulatus, olevat saabunud Noa ning kinnitanud oma laeva Stopniki asulast ülalpool asuva Kamrna nimelise kalju külge. Kahjuks ei ole mul õnnestunud seda üleskirjutust või selle allikat käesoleva artikli kirjutamisel uuesti üles leida.
- ⁵ Olukorda enne loomist, kui olid olemas ainult Jumal, päike ja meri, ning maailma loomist käsitles ajaloolis-kirjandusliku ja ajaloolis-kultuurilise meetodiga põhjalikult Ivan Grafenauer (1942).
- ⁶ Seejuures ei tohi unustada üleskirjutuste konteksti: need sündisid kohustuslike koduülesannetena. Õpilastel kästi kodukandis informantide suust kuulnud rahvaluulet üles kirjutada murdes koos kõikide metaandmetega. Nad aga ei saanud juhendust, et leida võimalikult head jutustajad; enamik õpilastest leidis informandid oma perest (vanemad, vanavanemad).
- ⁷ Enamik siinkohal mainitud viimistletuma tekstiga muistenditest on lisatud peatükki “Kadunud järvedest jutustava materjali valimik”.
- ⁸ Boštjan Kravanja mainib selles kontekstis kohanime Debelo čelo (Kravanja 2007: 98). See kohanime leidub Püha Volari kirikust ülalpool edelasuunas, Mije (605 m) nõlval (vt GZS 2005: 71).
- ⁹ Kosovd on murdenimi, tegu on mäega, mida on kaardil nimetatud Cirkovnica (507 m) ning asub Soča vasakul kaldal, kui vaadata Most na Soči asulast Sela pri Volčah asula suunas (vt GZS 1995).
- ¹⁰ Tegu on ilmselt Stol nimelises mäestikuk asuva mäetipuga Na Vrhu (1231 m), mis paikneb Breginji oru suunast vaadates täpselt Matajuri mäetipu vastas.
- ¹¹ Faronika kalast jutustava laulu panid Podmeleci asulas kirja 1886. aastal Ivan Kokošar ja umbes 1887. aastal Ivan Mukovec; mõlemal korral laulis seda *Murovčeva mati* (Muroveci ema). Aastal 1952 pandi see laul kirja veel kolmandal korral, seda laulis Jožef Murovec ja selle pani kirja Tončka Marolt (vt Kropej 2008: 29, 30). Variandid on avaldatud raamatus “Slovenske narodne pesmi” (“Sloveenia rahvuslikud laulud”) (Štrekelj 1895–1898: 500), viimane variant on lisatud raamatusse “Slovenske ljudske pesmi” (“Sloveenia rahvalaulud”) (Kumer & Maticetov *et al.* 1970: 124–125).

- ¹² Tekstid on käsitsi kirjutatud tekstide või helisalvestiste otsesed ümberkirjutused. Parandatud on ainult selged õigekirjavead, nagu nt suured ja väiksed tähed ja komad. (Tõlkijalt: see artikli autori märkus kehtib muidugi ainult originaal- ehk sloveenikeelse valimiku kohta.)
- ¹³ Arhiivimaterjal ei ole kõikidel paladel pealkirja – lisatud pealkirjad on märgistatud tärniga (*).
- ¹⁴ Darja Skrt toob selles kontekstis esile ajaloo, etnoloogia ja sotsioloogia (Skrt 1994: 48), millele võin lisada veel vähemalt kirjandus-, keele- maa- jne teaduse.
- ¹⁵ Arhiivimaterjalides ei ole kõigil paladel pealkirja; käesoleva artikli autori lisatud pealkirjad on märgistatud tärniga (*).
- ¹⁶ Materjal on ärakiri masinakirjast, s.o A5 formaadis lehtede pakist ilma kaante, pealkirja ja autorita ning hõlmab 51 nummerdatud lehekülge. Esimene lehekülg algab *Na Ponikvah* (Ponikves) pealkirjaga laulu tekstiga. Võib-olla on see tekst juba kuskil avaldatud. Paki leidsime Milko Matičetovi pärandi hulgast, masinakirja andis talle ilmselt Joško Kragelj (kes kõige tõenäolisemalt teksti kirjutusmasinal uuesti kirjutas). Käsitsi on lisatud märkus: “Kätte andis 30.12.1940 Rado. Tema kasutusse andis Joško Kr.” Materjali kõrvale hariliku pliiatsiga kirjutatud lisanditest järeldan, et materjali kirjutas üles Bogomil Skrti (kuni lk 9) ja Albin Krajniki (alates lk 9) jutustamise järgi preester Ludvik Sluga. Mõnesugust materjali kirjutas tõenäoliselt üles ka Joško Kragelj. Muistend *Jezero do pokopališča sv. Mavra** (Järv kuni Püha Maveri kalmistuni) on masinakirjas leheküljel 5.
- ¹⁷ Dolenci väljaandes pealkirjaga “Livško jezero” (“Liveki järv”) jätkub muistend nii: “Ravne külas paiknevast järvest ülalpool elasid *krivopete* (valekannalised). Need olid naised, kellele olid labajalad tahapoole keeratud. Kalju all asuvas koopas Babja jama (Eidekoopas) nad keetsid. Nad korjasid ravimtaimi ja ravisid inimesi” (Dolenc 1992: 46). Originaalis paistab see konteksti osa pigem iseseisva ühikuna, milles kirjapanija ütleb, kus *krive pete* (valed kannad) (lahti kirjutatud!) elasid ja mis nad tegid. Alguis “Nad jezerom” (“järvest ülalpool”) on Dolenci väljaandes lisand, arhiivi käsikirjas seda ei ole. Sellega ühendas Dolenc mõlemad osad tervikuks. Dolenci üleskirjutuse esimesest osast puudub teave, et *rinkad* (rõngad) olid “ühes ääres”.

Kirjandus

Bogatyrev, Petr & Jakobson, Roman 1982 [1929]. Folklore as a Special Form of Creativity. – Steiner, Peter (toim). *The Prague School: Selected Writings, 1929–1946*. Austin: University of Texas, lk 23–46 (DOI:10.7560/780439.5).

Cevc, Emilijan 1958. Veronika z Malega gradu. – *Kamniški zbornik* 4. Kamnik: Občina Kamnik, lk 111–145 (<https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-CBLDCONR/871a2736-f228-4d38-9c1a-360bfe80ce3e/PDF> – 13.03.2024).

Dolenc, Janez 1977. Pripovedi iz Breginjsekega kota. – *Glasnik Slovenskega Etnološkega Društva* 1, lk 14–15.

Dolenc, Janez 1992. *Zlati Bogatin*. Zbirka Glasovi 4. Ljubljana: Kmečki Glas.

Dolenc, Janez 2000. *Kres na Grebljici*. Zbirka Glasovi 22. Ljubljana: Kmečki Glas.

- Fon, Jakob 1960/61. Drobne znamenitosti iz Kreda. – *Glasnik Slovenskega Etnološkega Društva* 3 (2), lk 13.
- Grafenauer, Ivan 1942. Praprakulturne bajke pri Slovencih. – *Etnolog* 14, lk 2–45.
- Grafenauer, Ivan 1956. Zmaj iz petelinjega jajca. – *Razprave SAZU*, [Razred 2], *Razred za filološke in literarne vede* 2, lk 313–333.
- Grafenauer, Bogo 1979. Prihod Slovanov. – Čepič, Zdenko & Nečak, Dušan. *Zgodovina Slovencev*. Ljubljana: Cankarjeva založba, lk 94–106.
- Gričnik, Anton 1995. *Noč ima svojo moč, Bog pa še večjo*. Pohorje pripoveduje. Glasovi 8. Ljubljana: Kmečki glas.
- GZS 1995 = *Geodetski zavod Slovenije: Posočje*. Izletniška karta. 1:50 000. Ljubljana: Geodetski zavod Slovenije.
- GZS 2005 = *Geodetski zavod Slovenije: Atlas Slovenije 1: 50 000, četrta prenovljena izdaja*. Ljubljana–Zagreb–Beograd–Sarajevo–Skopje–Sofija: *Mladinska knjiga*. Ljubljana: Geodetski zavod Slovenije.
- Hrobat, Katja 2007. Use of oral tradition in archaeology: The case of Ajdovščina above Rodik, Slovenia. – *European Journal of Archaeology* 10 (1), lk 31–56 (DOI:10.1177/1461957108091481).
- Hrovatin, Ivan M. 2007. Izročilo o jezeru kot kozmogonski mit. – *Studia Mythologica Slavica* 10, lk 105–115 (DOI:10.3986/sms.v10i0.1706).
- Ivančič Kutin, Barbara 2012. Folklorno izročilo Breginjkega kota iz Dijaškega arhiva Janeza Dolenca. – Trusgnach, Lucia & Namor, Iole (toim). *Trinkov Koledar za leto 2013*. Čedad: Kulturno društvo Ivan Trinko, lk 180–195.
- Ivančič Kutin, Barbara 2017. Folklorne pripovedi o izginulih jezerih na Tolminskem (gradivo). – Kofol, Karla (toim). *Vode (še) dovolj: Zbornik o vodah na Tolminskem*. Tolmin: Tolminski muzej.
- Jelinčič, Radovan 1994. Folklorno gradivo iz Prvačine. – *Traditiones* 23, lk 377–382.
- Kelemina, Jakob 1930. *Bajke in pripovedke slovenskega ljudstva z mitološkim uvodom*. Celje: Družba sv. Mohorja.
- Kelemina, Jakob 1997 [1939]. *Bajke in pripovedke slovenskega ljudstva z mitološkim uvodom*. Bilje: Založništvo Humar.
- Klobčar, Marija 2015. Pozabljeni Kamnik in njegovo jezero. – *Studia Mythologica Slavica* 15, lk 81–109 (DOI:10.3986/sms.v18i0.2833).
- Klodič-Sabladoski, Anton 1912. *Livško jezero: epska pesem*. Gorica: kom. zaloga Narodne tiskarne.
- Kravanja, Boštjan 2007. *Sveti svet*. Topografija religioznega prostora na primeru Breginjkega kota. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Kropej, Monika 2008. *Od ajda do zlatoroga: Slovenska bajeslovna bitja*. Celovec & Ljubljana & Dunaj: Mohorjeva založba.
- Kumer, Zmaga & Maticetov, Milko & Merhar, Boris & Vodusek, Valen (toim) 1970. *Slovenske ljudske pesmi*. 1. knjiga. Pripovedne pesmi. Ljubljana: Slovenska matica.

- Lovrenčič, Joža 1921. *Gorske pravljice*. Gorica: Goriška matica.
- Medvešček, Pavle 1992. *Skriivnost in svetost kamna. Zgodbe o čarnih predmetih in svetih znamenjih na Primorskem*. Trst: Založba Tržaškega tiska.
- Musoni, Francesco 1996. *Tra gli Sloveni di Montefosca = Med Slovenci v Črnem Vrhu*. San Pietro al Natisone & Špeter: Lipa Editrice.
- Ogrinec, Josip 1870. Kamnik. Zgodovinskomestopisen obraz. – *Letopis Matice Slovenske za leto 1870*. Ljubljana; Matica Slovenska, lk 224–230 (https://books.google.ee/books?id=TASU-Zc1jnkC&pg=RA1-PA224&hl=et&source=gbs_toc_r&cad=2#v=onepage&q&f=false – 14.03.2024).
- Pleterski, Andrej: Police na Tolminskem – Prva “ciganska” vas na Slovenskem? – Jerše, Sašo (toim). *Med srednjo Evropo in Sredozemljem: Vojetov zbornik*. Ljubljana: ZRC SAZU, lk 33–45.
- Rutar, Simon 1881. Slovenske pripovedi o jezerih. – *Ljubljanski Zvon* 11, lk 681–687.
- Rutar, Simon 1882. *Zgodovina Tolminskega, to je: zgodovinski dogodki sodnijskih okrajev Tolmin, Bolec in Cerčno ž njih prirodznanskim in statističnim opisom*. Gorica: Hilarijska tiskarna.
- Rutar, Simon 1885. Pozoj. – *Kres* 5 (1), lk 41–45.
- Rutar, Simon 2001 [1887]. Razvodnica pri Starem selu. – Marušič, Branko (toim). *Tolminske zgodovinske črtice*. Tolmin: Tolminski muzej, lk 93–95.
- Skrtn, Darja 1994. Tolminske povedke ali slike nekega časa. – *Glasnik Slovenskega Etnološkega Društva* 34 (1–2), lk 33–47.
- Stanonik, Marija 1999. *Slovenska slovstvena folklor*. Ljubljana: DZS.
- Stanonik, Marija 2001. *Teoretični oris slovstvene folklore*. Ljubljana: ZRC SAZU.
- Stanonik, Marija 2005. *Nekoč je bilo jezero*. Povedke in pravljice iz Poljanske doline in njenega pogorja, zapisane ali objavljene v času od 1858 do 1941. Škofja Loka: Muzejsko društvo.
- Šmitek, Zmago 2004. *Mitološko izročilo Slovencev*. Ljubljana: Študentska založba.
- Štrekelj, Karol 1895–1898. *Slovenske narodne pesmi*. Zvezek I. Ljubljana: Slovenska matica.
- Žele, Andreja 1996. *Kaku so živeli in si delali kratek cejt*. Glasovi 12. Ljubljana: Kmečki Glas.
- Terstenjak, Davorin 1857. Povesti o jezerih med Slovenci. – *Kmetijske in rokodelske novice* 15 (49), 20.06., lk 195.
- Terstenjak, Davorin 1859. Mythologične drobtine. – *Glasnik slovenski* 2 (5), lk 78–79.
- Trošt, Stojan 1961. Tolmin. – *Geografski obzornik* 8 (2), lk 33–44.
- Valvasor, Janez Vajkard 1994. *Slava vojvodine Kranjske*. Izbrana poglavja. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Vijanski, Janko 1857. Povest od jezera v skalski dolini. – *Kmetijske in rokodelske novice* 15 (59), 25.07., lk 236.
- Volarič, Dea & Volarič, Tina 2011. *Zgodbe iz Posočja*. Tolmin: Tolminski muzej.

Summary

Motifs in the legends about disappeared lakes in Tolmin region

Barbara Ivančič Kutin

Research Fellow

Institute of Slovenian Ethnology

Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts

barbara.Ivancic@zrc-sazu.si

Keywords: Breginji valley, giant, lakes, Kobarid region, wild woman, legends, folklore, Slovenia, Tolmin region

The article discusses, from the content/motif aspect, 30 folk legends about the disappeared lakes in Tolmin region, Slovenia. The material covers different archival manuscripts and publications, mainly from Janez Dolenc's student archive. In all the legends under study the location of the lake is specified. In addition to this, most of them feature at least one of the following motifs: emergence of settlements, existence of rings used for fastening water vehicles, water traffic, an explanation of who or what caused the disappearance of the lake and how and where it happened.

Barbara Ivančič Kutin (PhD) on Sloveenia Teaduste ja Kunstide Akadeemia Sloveenia Etnoloogia Instituudi teadur. Tema uurimistemade hulka kuuluvad rahvajutud, lühivormid, folklooritekstide tekstuur ja kontekst, rahvaluuletetekstide murdekeel. Tema lähenemine hõlmab folkloristlikke, etnoloogilisi ja dialektoloogilisi meetodeid ning tema uurimused põhinevad peamiselt isiklikel välitöödel.

Barbara Ivančič Kutin is Research Fellow (PhD) at the Institute of Slovenian Ethnology at the Scientific Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts, Ljubljana, Slovenia. Her research interests include folk narratives in terms of their performance and language. Her approach encompasses folkloristic, ethnological, and dialectological methods. Her research is mainly based on her own fieldwork.

barbara.Ivancic@zrc-sazu.si

Kabelid vepsa Šimjärve piirkonnas (19. sajandi lõpp, 20. sajandi algus)

Irina Vinokurova

Venemaa Teaduste Akadeemia Karjala Teaduskeskuse
keele, kirjanduse ja ajaloo instituudi juhtivteadur
irvin@sampo.ru

Teesid: Märkimisväärsel hulgal allikatel põhinev artikkel tutvustab Aunuse (vn Olonetsi) kubermangu Lodeinoje Pole maakonna Šimjärve (vn Šimozero, vps Šimġär) piirkonna vepslaste kultuurmaastiku kabelite topograafia tunnuseid 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses, nende ehitamise motiive, pühitsemist ja funktsioone vepsa külade koguduseelul. Nagu uurimusest selgus, kasutati kabeleid eranditult jumalateenistustel kohalike pühade ajal, mis mängisid olulist rolli vepslaste külade ühendamisel. Kabelipühitsuste analüüs näitas põllumajanduse kaitsepühakute nimede domineerimist. Šimjärve piirkonnas olid minevikus harukordsed pühad, mis tõendasid ainulaadset rahvalike ja kristlike sündmuste segunemist.

Märksõnad: kabelid, kultuurmaastik, rahvalik religioossus, Šimjäv (vps Šimġär, vn Šimozero), vepslased

Sissejuhatus

Kultuurinähtuste uurimine otseses seoses loodusaladega erinevatel ajalooperioodidel on teaduses pikkade uurimistraditsioonidega ning kinnistunud erimõistena ja -käsitusena nimetusega kultuurmaastik (Webb 1987:78). Termin kultuurmaastik võttis esimesena kasutusele Carl Ortwin Sauer 1920. aastatel, määratledes seda kui “territoorium, mis koosneb nii füüsiliste kui ka kultuuriliste vormide selgest kombinatsioonist” (Sauer 1963 [1925]: 321).

Kultuurmaastiku osaks on religioossuse vormidega kultuurne või püha maastik. Selle kasutamine võib olla produktiivne religioossete traditsioonide leviku iseärasuste tuvastamisel teatud territooriumil, mittekristlike ja kristlike pühapaikade toimimise, nende sisemiste seoste tuvastamisel kohaliku elanikkonna pärimuskultuuri kontekstis, samuti nagu tänapäevaste ülevenemaaliste probleemide lahendamisel kiiresti kaduvate külade kultuuripärandi säilitamisel. Maastikulise lähenemise suurim efektiivsus ilmnis Venemaa põhjaosa maapiirkondade pühapaikade uurimisel (Terebihin 1993; Bernštam 1995: 208–317; Pantšenko 1998; Platonov 2007; Ivanova & Kalutskov *et al.* 2008;

Meljutina & Terebihin 2013 jt). Nende uuringute kogemust saab rakendada rahvapärase õigeusu uurimisel venelastega naabruses elavate vepslaste seas.

Nendest seisukohtadest lähtudes vaatleb käesolev artikkel Vologda oblasti Võtegra rajooni Šimjärve piirkonna kabeleid. Piirkond on praegu mahajäetud, kuid minevikus oli asustatud vepslastega. 1958. ja 1959. aastal olid sealsed vepslased sunnitud “perspektiivitate” külade likvideerimispoliitika tõttu lahkuma oma väikeselt kodumaalt. Tundus, nagu olnuks selle piirkonnaga asjad ühel pool. Kuid ümberasustamise tragöödia äratas vaibumatu huvi kadunud ajaloo ja kultuuri vastu mitte üksnes šimjärvelastes ja nende järglases, vaid ka paljudes koduloolastes ja uurijates. See aitas kujuneda uuel vaba aja veetmise vormil, mille eesmärk oli arendada mahajäetud territooriumi loodus- ja kultuuripärandit – etnokultuurilisel turismil ja selle levinuimal vormil – nostalgilisel turismil, samuti aitas see kaasa internetigruppide (“Vepsskoe Shimozer’e” jt) kujunemisele. Sellised rohujuuretasandi algatused annavad märku Šimjärve kultuuri- ja selle osana õigeusu-alaste teadmiste aktuaalsusest. Tänapäeval on religioosete pühapaikade külastamine turismimarsruutide kohustuslik osa.

Käesoleva artikli eesmärk on kompleksse lähenemisviisiga integreerida eri allikatesse hajutatud teave kabelite kohta vepsa Šimjärve piirkonnas, mis 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses kuulusid Aunuse provintsi Lodeinoje Pole (vps Pöud) rajooni Šimjärve Znamenski ja Vösokozerski Nikolajevski koguduste alla. Kavas on vaadelda Šimjärve kultuurmaastiku kabelite topograafia iseärasusi, nende rajamise motiive, selgitada välja kabelite pühitsemine ja nendega seotud pühad, määrata kabelite ülesanded vepsa külade elus.

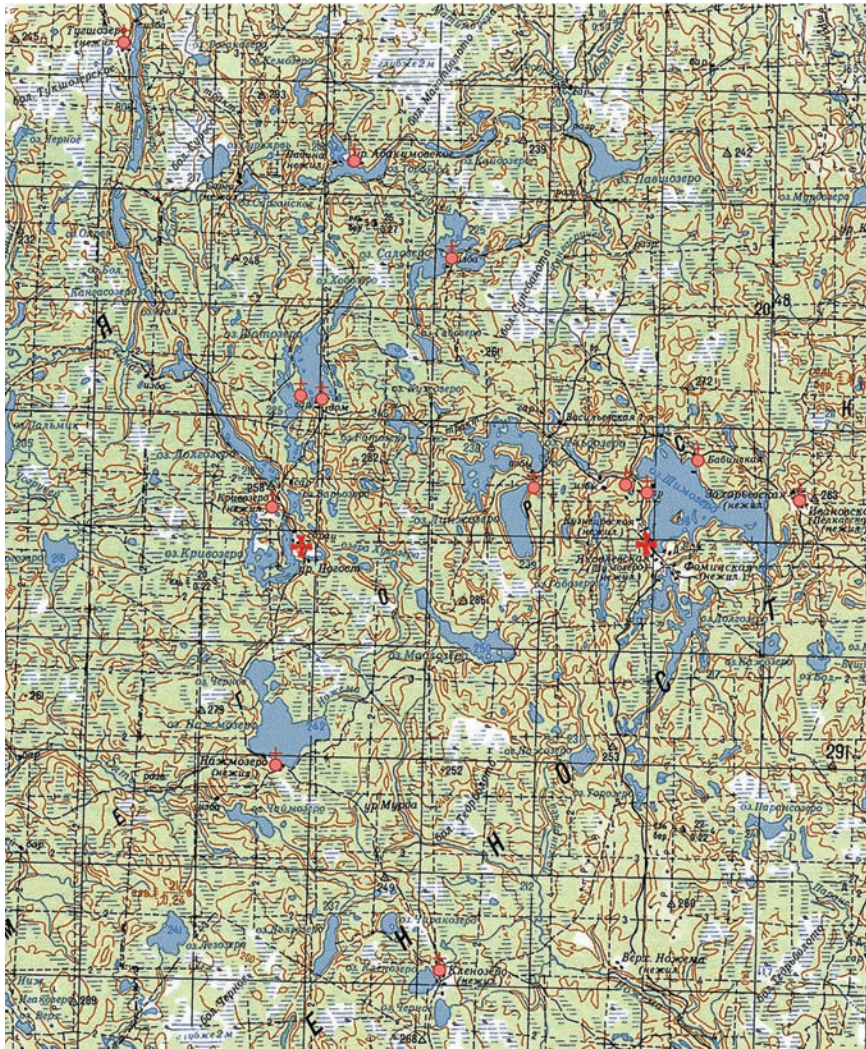
Rekonstrueerimiseks kasutasin allikaid komplekselt: vepslaste vallakogukondade asjaajamise arhiividokumente, Šimjärve külaelaniku Kirik Silakovi naiivkirjanduse žanris käsikirju (Karjala TK TA, f 1, op 50. Nr 371. 74 lk; Nr 372, 147 lk; Nr 373 98 lk), nende paikade põliselanike mälestuste väljaandeid, autori välitöömaterjale, teadustöid õigeusu ajaloost Loode-Venemaal, haruldasi fotosid.

Kaardil (joonis 1) on näha Šimjärve piirkonnas tohutul hulgal metsadega ümbritsetud järvi. Paljud neist on hüdroloogide andmetel unikaalsed – perioodiliselt kaduvad ja rauasisaldusega (Vorobjov 1997: 235–333). Enamik vepslaste asulaid tekkis järvede äärde. Sinna ehitati ka kirikud ja kabelid.

Šimjärve Znamenski kogudus oli üsna suur, hõlmates umbes 30 küla ja piirkonna usukeskust Šimgären Pagastit.¹ *Pogostis* asus kaks kirikut, surnuaed, kaks puumaja, milles elasid preester ja diakon. Piirkonna vanim kirik oli puidust üksikaltariga Püha Jüri (Georgi) kirik, ilma kellatornita, esmakordselt mainitud 1496. aasta maainventuuri raamatus (Žukov 2011: 174) (foto 1). Teine – piirkonna peakirik, Jumalaema ikooni ilmumise kirik (foto 2) koos külgaltariga pühadele apostlitele Peetrusele ja Paulusele – ehitati ja pühitseti

1808. aastal. Ehitusmaterjaliks olid tellised, mida metsade keskel elavad vepsalased kasutasid harva (Korolkova 2013: 122).

Vösokozerski Nikolajevski kihelkond hõlmas lisaks Väräsäre pogostile (Väräsären Pagast) 12 küla. 20. sajandi alguses oli pogostis ühes kirikuaias kaks püha Nikolai Imetegijale pühendatud puukirikut, ehitatud 1700. ja 1881. aastal. 1851. aastal ehitati 1700. aasta Nikolai Imetegija kirikutrepile uus soe juurdeehitis (vn *pridel*) Kristuse Ülestõusmise kiriku uuendamise nimel (Vösokozerski prihod, parishes.mrezha.ru).

Joonis 1. Šimjärve piirkonna kaart, tähistatud on kirikud ja kabelid.

Foto 1. Šimjärve piirkonna vanim kirik – Jüri (vn Georgi) kirik (puust, ühe altariga), ilma kellatornita. Andrei Baškarevi foto 2012.

Foto 2. Koguduse peakirik – Jumalaema ikooni ilmumise kirik pühade apostlite Peetruse ja Pauluse nimel. Andrei Baškarevi foto 2012.

Kabelite ehitamise motiivid

20. sajandi alguses kuulus Šimjärve Znamenski kogudusse seitse kabelit, neist kaks kellatorniga (tabel 1); Vösokozerski Nikolajevski kogudusse kuus kabelit, neist neli kellatorniga (tabel 2).

Ljudmila Korolkova, kes on uurinud vepslaste kabelite tüpoloogiat, jõudis järeldusele, et need kuuluvad ristpalk ehitiste tüüpi ning on nelja- või viiekandilised (palvetuba ja eeskoda), kellatornidega ja ilma. Kellatornid asusid eeskoja peal ja olid tetraeedrilised või mitmetahulised telgitaolised ehitised (Korolkova 2013: 126–127). Kirjeldatud tüübile vastanud Ilinžari küla neljale sambale toetuva tetraeedrilise kellatorniga kabelit pildistati 1986. aastal.

Informantide andmetel ehitati kiriku läheduses asunud küladesse kabeleid harva. See teave ei ühti täiesti teiste kogudusi käsitlevate allikatega. Neid analüüsides selgub, et Šimjärve koguduse seitsmest kabelist viis asusid üsna kirikute lähedal – 2–6 versa kaugusel (tabel 1), aga Vösokozerski kuuest kabelist oli selliseid kaks (tabel 2). Mõlema koguduse andmetel saab 13 kabelist kaugeks nimetada vaid seitset, mis asuvad 8–20 versta raadiuses. Seda võib seletada asjaoluga, et lisaks informantide nimetatud kirikust kaugel asumise motiivile oli ka teisi põhjuseid, mis ajendasid kohalikke kabeleid ehitama, sealhulgas kirikute lähedusse. Need põhjused olid üles loetud dokumendis “Olonetsi piiskopkonna paljudest kabelitest”, mille valmistas sinodi jaoks ette Olonetsi (Aunuse) piiskopkonna arhierei märtsis 1831 ja mida analüüsis ajaloolane Maksim Pulkin (2005).

Kabeli ehitamise üheks ajendiks oli kohalike elanike antud töötus hädaolukorras: epideemiad, kariloomade hukkumised, tulekahjud, mis suudeti ära hoida. Sellisel juhul rajati kirikust 12 versta kaugusel asuv kabel Torazari külla (tabel 2) töötuse, aga mitte kauguse tõttu. Selle mainimise võib leida juba 1496. aasta maainventuuri raamatus – palju varem kui Vösokozerski pogostisse ehitatud kirikud. Sellele viitab ka asjaolu, et see oli pühendatud pühale märtrile Paraskeva Pjatnitsale, kuid kabelis ei peetud jumalateenistust selle pühaku mälestuspäeval (28. oktoobril vkj / 10. novembril ukj), vaid Peetri paastu esimese nädala reedel, mis kuulus Venemaa õigeusklike seas tähistatavate reedete “töötuste” kategooriasse (Šangina & Baranova *et al.* 2001: 370).

Ehitamise stiimuliks võis olla ka ikooni või kabeli “ilmumine” kohalikele elanikele, mis viitas vajadusele rajada osutatud paika pühamu. Nii on Ilinžari külla ehitatud kabel püha Nikolai Imetegija auks – kelle kujutisega ikoon ilmus pärimuse kohaselt metsatukka juba enne küla esmaasutajaid. Nagu ütleb arhiivist leitud pärimus, viidi leitud ikoon naaberkülla Sürgisse, kuid

teel [...] nad jäid pimedaks ega teadnud, kuhu minna. Üks mööduja nägi, et mehed tammuvad kohapeal, ta astus ligi ja uuris, milles asi. Siis nad otsustasid, et ikoon ei taha, et teda metsatukast ära viiakse, seepärast tulid nad tagasi ja hakkasid kabeli ehitamiseks raha koguma. (VGÜA R 119. op. 1. Nr 344. Kd 8. lk 1)

Nagu on kirjas dokumendis “Olonetsi piiskopkonnas eksisteerivate paljude kabelite kohta”, rajati osa neist kohtadesse, “kuhu ammusest ajast maetakse surnukehasid” (Pulkin 2005: 37). Kohaliku elaniku Sergei Pavšukovi (1919–2007) mälestuste järgi asus üks selline kabel Pollari küla ääres mäel. Selle kõrvale maeti ristimata imikuid, samas kõik, kes selles külas ristituna surid, maeti Šingären Pagastile.² Need tõendid viitavad sellele, et kabeli ilmumist ja selle lähedale ristimata imikute matmist võib seostada selle piirkonna vana kalmega – keskaegne kividega piiratud matmispaik. Andmeid kalmete lähedusse rajatud kabelitest, mille kõrvale maeti ristimata lapsi ja nurisünnitusi, jäädvustas Aleksandr Pantšenko venelaste seas Novgorodi idapoolsetes piirkondades ja, mis on eriti tähelepanuväärne, Vologda oblasti edelaosas (Pantšenko 1998: 208–209). Aleksandr Pantšenko ja Nikolai Petrovi artikkel pakub Leningradi oblasti Minitski rajooni kalmete kohta huvitavaid kirjeldusi, mille koostas etnograaf Jevgenia Leper 1930. aastatel:

kalmed on vanade puude salad, kus on palju kive [---] Kalmetel olid kabelid või puuristid. “Kalmetesse olid vanemad maetud, nüüd maetakse nurisünnitusi ja vallaslapsi.” (Pantšenko & Petrov 1997: 96)

Täpselt samasuguse kombe, mida kirjeldas Jevgenia Leper, avastasin Leningradi oblasti Tihvini ja Boksitogorski rajooni vepslaste seas, kes nimetasid selliseid matuseid *kaumišt* (otsetõlkes kalme) (Vinokurova 2015: 155). Informantide sõnul asusid *kaumišti* kõrval, kuhu olid maetud “vanemad” (esivanemad), kabelid, mida materjali kogumise ajaks (1980. aastatel) enam alles ei olnud.

Olonetsi (Aunuse) piiskopkonna ülema dokumendis mainitakse ka sellist kabelite rühma, “mille olemasolul ei ole ühtegi ülalkirjeldatud põhjust” (Pulkin 2005: 37). Tõenäoliselt kuulub sellesse kategooriasse pühale Egiptuse Makariusele pühendatud kabel, mis asub kirikust 1,5 versta kaugusel Väräsäri kaldal. See kabel ehitati 1898. aastal, et asendada täielikult lagunenu kabel, mis oli ehitatud Väräsäri Ülestõusmise erakla rajaja munk Makariuse algse elukoha asemele Väräsäri kaldal (Vösokozerski prihod, parishes.mrezha.ru).

Kabelite funktsioonid

Šimjärve piirkonnas oli kolm kabelit kolmest-neljast külast koosneva külastu keskmeks (Püütkaš'k, Vaht'k'ar, Väräsär), seitse kabelit ühendas kahte küla ja ainult neljas külas (Ran'jone, Kivinem', Ivanan Sarg, Tukšar) oli oma kabel (tabelid 1 ja 2). Võrreldes mõne Venemaa põhjaosa uurija teabega näiteks Novgorodi oblasti Soletski rajooni (Platonov 2007: 234) ja Kenjärvi piirkonna kohta (Meljutina & Terebihin 2013: 51) eristas see topograafia Šimjärve piirkonda paljudest territooriumidest, kus kabeli olemasolu peeti igas külas kohustuslikuks.

*Foto 3. Kellatorniga kabel pühakute Cyricuse ja Julitta auks Kivinemi külas.
Sergei Pintšuki foto 2023.*

Üks Šimjärve piirkonna küla või külastu, kus oli kabel, tähistas lisaks kogu piirkonna kirikupühadele ka oma kabelipühasid, mis olid seotud kabeli pühakuga või sündmusega, mille auks kabel rajati. Kabelipüha kuulus väikepühade kategooriasse (*vps peñed praznikad*). See kestis üldjuhul ühe päeva ning sisaldas naaberküladest tulevate külaliste vastuvõttu (sugulased ja tuttavad). Pidustuste tõmbekeskuseks sai kabel. Mõnes külas aeti selle juurde kari. Püha algas sellega, et kohalikud elanikud ja külalised külastasid kabelit ja tegid annetusi – ostsid küünlaid ja jätsid kingitusi – (vn *zavet*: riideribad, rätid, lambavill). Järgnes jumalateenistus, milleks tuli külasse preester või koguduse

vaimulikkond. Seejärel toimus ristiretk veehoidla juurde, vee õnnistamine, inimeste ja loomade veega piserdamine või ujutamine. Pühitsemise teise poole sisse mahtus lõunasöök ja pidutsemine koos õhtusöögipausiga.

Kabelipühitsemised

Kabelipühitsemised toovad ilmsiks kohalike elanike lemmikpühakud, sest nende rajamise initsiatiiv tuli koguduseliikmetelt. Kabelite ja tähistatavate tähtpäevade nimistus paistavad silma Nikolai Imetegija, prohvet Eelia, Päästja ja Jumalaema nimi, kelle kõigi üks ülesandeid oli vepslaste rahvauskumuste kohaselt olla põllunduse patroon (Vinokurova 2015: 139, 277, 287). Znamenski ja Vösokozerski koguduse kabelipühade süsteemi eripäraks oli nende koondumine hilissuvel ja sügisele – teravilja valmimise, saagikoristuse alguse ja lõpu ning puuviljade korjamise ajale (tabel 3). Sügisperioodi kabelipühadel (Kristuse äraseletamise esimesest pühast suurmaarjapäevani) oli kombeks minna kabelisse jumalateenistusele viljapeade ja uue saagi viljadega, pühitseda neid, annetada pühakutele ja kostitada teisi külaelanikke.

Kahe kihelkonna kirikute ja kabelite nimede kohta saadud andmed lubavad järeldada, et Šimjärve piirkonnas on kõige levinumad kultusehitised rajatud püha Nikolai Imetegija auks. Sama pilt on täheldatav ka ülejäanud vepsa aladel. Vepslastel oli selle kohta isegi ütlus: “*Mikulan päivän ii tariž ohjasid, ištte regehe, kuna hebo tob’, sid’ i Mikula*” [Nigulapäeval ei ole ohjasid tarvis, istu rekke, ja kuhu hobune viib, seal ongi Nigul] (Vinokurova 2015: 288).

Ilinžari külas olid kabelipühad “Kevadine, soe ja külm Nikola” (VGÜA R 119, op 1. Nr 344. t 8, lk 1). Väärrib tähelepanu, et 1919. aastani tähistati Venemaal püha Nikolai Imetegija auks üldrahvalikult kahte põhipüha. Vene traditsioonis kutsuti neid talvine (külm) Nikola ja kevadine Nikola. Talvine Nikola oli pühaku mälestuspäev (6./19. detsembril). Kevadine Nikola asutati püha Nikolai Imetegija säilmete Itaalia linna Barisse üleandmise puhul (6./22. mai). Vanasti tähistati lisaks kevadisele ja talvisele nigulapäevale pidulikult ka Nikolause sündi (29. juuli/11. august), mis Katariina Suure valitsusajal kaotati (Bolotin 2013). Kahtlemata kajastus see soojaks Nikolaks kutsutud tähtpäev Šimjärve piirkonna pidulikes traditsioonides. See kattus aga siin palju iidsema pühaga, mis kandis vepsakeelset nime *ristpühäpei* – ristimispäev või ristimispühapäev. Sulandumise tulemusena omandas püha topeltnime: kohalikud elanikud kutsusid seda kas *soojaks Nikolaks* või *ristpühäpeiks*; ning seda tähistati liikuva pühana nagu *ristpühäpeid*. Seda tähistati esimesel pühapäeval pärast eeliapäeva (20. juuli / 2. august) kui eeliapäev oli enne neljapäeva, aga kui eeliapäev oli neljapäeval või pärast seda, teisel pühapäeval pärast eeliapäeva. Teatavasti

olid iidse päritoluga pühad algselt seatud pühapäevadele, s.o töökeeluga nädalapäevale. Kusjuures kord seitsme aasta jooksul langes *ristpühäpei* kokku püha Nikolai sünniaastapäevaga (29. juuli / 11. august, tabel 4).

Tähistamisega kaasnes jumalateenistus ja inimeste ujutamine Än'g'ari järves. Püha vepsakeelne nimetus (sõnasõnalt “püha ristimispäev” või “ristipühapäev”) ja selle tähistamise vorm võimaldasid nende paikade põliselanikul, seda püha esimest korda kirjeldanud keeleteadlasel Nikolai Bogdanovil järeldada, et *ristpühäpei* on seotud üsna iidse sündmusega – selle piirkonna vepslaste esimese ristimisega (Bogdanov 1952: 160).

Vaht'k'ari külustus tähistati teist muistset püha nimega *piragnikad* (otsetõlkes pirukategijad). Sellele nimele ei õnnestunud selgitust leida. Informandid ütlesidki *piragnikad*. Võimalik, et see on püha kohalik nimetus, mis tekkis seoses saagikoristusega (algus või lõpp). Lõikuspüha peamiseks sümboliks olid vepslastel erilised suured pannipirukad, mida küpsetati lahtisel tulel (*prjaženõje pirogi*). Nagu ka suuremal osal vepsa aladest, kandis saagikoristuse lõpu püha Šimgäri piirkonnas nime *lopimpirgad* – “lõpetamise pirukad” (Vinokurova 1994: 98). Šimjärve piirkonnas oli kombeks järgmine rituaal: saagikoristuselt naasnud pereliikmed riputasid perenaisele kaela sirbi, millel oli kiri: “Kas teed pirukaid või lõikame su pea maha!” (Vinokurova 1994: 100).

Piragnikate püha tähistati pühapäeval, mis jäi ajavahemikku 6.–13. (19.–26.) juuli, mis mõne informandi arvates oleks pidanud olema teine pühapäev pärast peetripäeva (29. juuni / 12. juuli), teiste arvates aga teine pühapäev enne eeliapäeva (29. juuli / 2. august). Koostatud tabelist (tabel 5) selgus, et mõlemad juhised on õiged. Tuleb märkida, et peetri- ja eeliapäev langesid alati samale nädalapäevale. Kord seitsme aasta jooksul langes püha kokku õigeusu Kaasani Jumalaema ikooni pühaga (8./21. juuli). Kui need kokku ei langenud, tähistati kahte püha. Väärrib tähelepanu, et Vaht'k'ari külustu kabel oli ehitatud püha Nikolai Imetegija auks, kuid jumalateenistus toimus seal Kaasani Jumalaema ikooni päeval (VRAA, F 1835. op 1, t 41, lk 19). Rahvaliku pidustuse stsenaariumisse kuulus kabeli külustamine, piragnikate päevakava kohta teatati järgmist: “Käiakse kabelis ja siis mindi külla. Pärast lõunat oli *guljanie* [vabaõhupidu].” (Karjala TK TA, F 1, op 6, t 105, lk 19.)

Järeldused

- Uuringu käigus selgitati välja kabelite ehitamise motiivid, mis annavad seletuse nende asukohale Šimjärve piirkonna kultuurimaastikul: kaugus kirikust, töotus, ikooni ilmumine, rajamine kadunud pühakohta, pühitsemine. antud piirkonna esivanemate muistsed matmispaigad.

- Kabeleid kasutati jumalateenistuseks kohalike pühade ajal, mis olid olulised sotsiaalsete ja sugulussidemete tugevdamisel ning lõppkokkuvõttes vepsa külade ühendamisel. Nende kasutamist matusetalituste ajal nagu teistes piirkondades, ei ole tuvastatud (Platonov 2007: 244).
- Kabelipühitsemiste analüüsis ilmnes vepslaste seas põllumajanduse patroonideks peetud Nikolai Imetegija, prohvet Eelia, Päästja ja Jumalaema nimede domineerimine. Seetõttu mängisid kabelid nende patroonidega suhtlemise kohtadena olulist rolli tulevase saagi tagamisel. Üksikud pühendused kariloomade kaitsjatele (püha Florus ja Laurus) ning kariloomade kabelisse ajamine toovad esile kabelite ja nendega seotud pühade teise funktsiooni – kariloomade kaitse.
- Šimjärve piirkonnas olid minevikus omalaadsed pühad, mis kajastasid rahvalike ja kristlike sündmuste ainulaadset sulandumist, näiteks selle piirkonna vepslaste ristimine ja Venemaal kadunud püha Nikolai Imetegija sünd; lõikuspüha ja Kaasani jumalaema ikoon.

Tõlkinud Asta Niinemets

Tänuõnad

Artikkel on valminud Venemaa Teaduste Akadeemia Karjala Uurimiskeskuse riikliku ülesande raames.

Kommentaariid

¹ *Pogost* – vene keeles mitme tähendusega ajalooline termin, mida on laenatud ka latgali, soome ja läti keelde. Eeldatavasti olid *pogostid* algselt maakogukonnad muistse Venemaa riigi äärealadel. Tänapäeva vene keeles tähistavad *pogostid* tavaliselt kauges kohas asuvat maakiriku ja surnuaia kombinatsiooni (tlk).

² Pavšukov, Vospominanija [Meenutused] (https://vk.com/wall-136958815_1987?ysclid=lpha5rod9e854600151 – praeguseks on postitus kustutatud).

Tabel 1. Šimjärve Znamenski koguduse kabelid, pühitsused, külapühad

Nr	Küllastu /küla koondnimetus	Paiknemine	Kabelid enne 1905. aastat	Pühitsused	Kaugus kirikust	Jumala-teenistuste aeg	Pühad
1.	Dorovskaja (Pustoš)	Kaevude juures			1 verst		Peetripäev – 29.06./12.07.
2.	Kuznetsovskaja (Lahita)	Kaevude juures			1		Peetripäev
3.	Jakovlevskaja (Garšina Gora)	Kudama jõe lähedal			1		Peetripäev
4.	Selga / Vasiljevskaja 2, Aluferovskaja	Šimjärve lähisel			1		Peetripäev
5.	Fominskaja (Mantšina Gora)	Soljärve lähisel			1		Peetripäev
6.	Fominskaja (Lõpp)	Doljärve lähisel			1		Tähistati teisel päeval pärast peetripäeva
7.	Lambazovskaja (Randšeka)	Šimjärve lähisel	Kabel	Pühade Floruse ja Lauruse auks	2	18 (31).08.	Flori päev
8.	Sürga / Nikitiinskaja Manatskaja	Sürgjärve lähisel		Kõige armulisema päästja auks	3	Pole peetud.	Nikola (hevadine, talvine), Soe Nikola (Ristpühapäev)
9.	Polozero / Filippovskaja, Vasiljevskaja 1	Poljärve lähisel			4		Nikola (hevadine, talvine), soe Nikola (Ristpühapäev), Tihvini
10	Linžezero / Mišakovskaja, Gavrilovskaja	Linžezero lähisel	Kellatormiga kabel Mišakovskaja külas	Püha Nikolai Imetegja auks	5	9.(22).05., 29.07. (11.08.), 6.(19.)12.	Nikola (hevadine, talvine), soe Nikola (Ristpühapäev)
11	Babinskaja	Šimjärve lähisel	Kellatormiga kabel	Märtrite Cyricuse ja Julitta auks	6	15.(28.)07.	Cyricuse päev
12	Pelkaska / Zaharjevskaja, Panovskaja, Ivanovskaja, Ermolinskaja	Kaevude juures	Kabel Ivanovskaja külas	Issanda Jeesuse Kristuse imepildi nimel	9	16.(29.)08. 18.(31.)12.	Kristuse ärasetamise püha 16.(29.)08. Onnistatud neitsi Maarja uinumine (Emaganpei) 15.(28.)08.
13	Soljärj / Nesterovskaja, Fedorovskaja	Soljärve lähisel	Kabel Fedorovskaja külas	Onnistatud neitsi Maarja sündimise auks	12	8.(21.)09.	Neitsi Maarja sündimise püha
14	Klenozero (Vahtar) / Pavlovskaja, Vasilevskaja 3. Nimoja soo ääres	Klenozero lähisel	Kabel Pavlovskaja külas	Püha Nikolai Imetegja auks	20	8.(21.)07. – Kaasani jumalaema	Piragnikad – nädal pärast peetripäeva ja üle-eelmise nädal enne eelapäeva pühapäeval

Koostas Irina Vinokurova. Allikad: Olonetskaja gubernija: Spisok naseleñnoh mest po svedenijam 1872. goda, t 27. Sankt-Peterburg: MVD 1879, VRAA f 1835, op 1, t 41; parishes.mrezha.ru.

Tabel 2. Võsozero Nikolajevski koguduse kabelid, pühitsused, külapühad

Nr	Külastu /küla koondnimetus	Paiknemine	Kabelid enne 1905. aastat	Pühitsused	Kaugus kirikust	Jumala-teenistuse aeg	Pühad
1.	Krivozero (Väräsär) / Rüstimägi, Novaja Oživka, Pengozero Penrosepo (Ontip), Starõi Rütšei (Vana Allikas)	Kaevude juures	Kabel (1898) Novaja Oživka külas	Egiptuse püha Macariuse auks	1.5 versta	19.01./1.02. püha Macariuse auks; 3.(16).10. munk Macariuse surmapäeval, 14.(27).05. – palveteenistus püha Nikolai ikooni ja tsarinna Aleksandra auks	<i>makaripäev</i> (1 päev)
2.	Šatozero (Šatar) / Antonovskaja, Novõi Navolok	Kaevude juures	Kellatormiga kabel Novõi Navoloki külas	Eluandva kolmainuse auks	6	Püha Kolmainu pühal ja Püha Vaimu päeval	Suur maarjapäev, nelipühad
3.	Šatozero (Šatar) / Ivanovskaja Sarga	Kaevude juures	Kellatormiga kabel Ivanovskaja Sarga külas	Pühaku ja imetegija Nikolai nimel	13	Ei peetud kirikus toimuva templipüha tõttu.	Suur maarjapäev, nelipühad
3.	Nažmozero (Nažamjärve) / Ostafjevskaja Esipovskaja	Nažamjärve lähistel	Kabel Ostafjevskaja külas	Prohvet Eelia auks	8	20.07/2./08. ja 8.(21).11.	<i>Eeliapäev</i>
4.	Torozero (Torazjäär) / Martõnovskaja (Padač, Ontonad).	Torazjärve lähistel	Kellatormiga kabel	Suurmärtri Paraskeva Pjatnitsa auks	15	Peetri paastu esimese nädala reedel	<i>Reede, Kaasani jumalaema</i> (22.10. / 04.11.).
5.	Tukšozero (Tukšjärve) / Beljajeva Gora	Tukšjärve lähistel	Kellatormiga kabel	Jumalaema uinumise auks	20	15.(28).08., 24.04. / 07.05., 27.11. / 10.12. – Jumalaema ikooni ilmumise auks	Maarja taevasseninemise päev

Koostas Irina Vinokurova. Allikad: Võsozerski prihod (parishes.mrezha.ru /); Olonetskaja gubernija: Spisok naseleennõh mest po svedenijam 1873 goda Sankt-Peterburg: MVD, 1879. T. 27; VRAA. f. 1835, op. 1, t. 41. Vedomosti o tserkvi s 1880–1887 gg.

Tabel 3. Kabelipühade jaotus kuude lõikes

Nr	Küllastu / külade nimetus	Pühad	Kuuud														
			I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII			
1.	Lambazovskaja	Flori päev (18./31.08)										1					
2.	Sjurga (Syrjä) Polozero Linžzero	Nikola (kevadine talvine), soe Nikola (Ristpühapäev)				1						1					1
3.	Babinskaja	Cyricuse päev (15./28.07)									1						
4.	Pelkaska	Kristuse äraseletamise püha (16/29.08); Onnistatud neitsi Maarja imumine (Emaganpei) –15./28.08.										2					
5.	Solozero	Neitsi Maarja sündimise püha (8./21.09)												1			
6.	Klenozero (Vahtar)	Piragnikad, Kaasani Kazanskaja (8./21.07)										2					
7.	Krivozero (Väräsär)	Egiptuse Macarius (19.01./01.02.), Vosokozero Makarius (03./16.10.)	1													1	
8.	Satozero (Šatar)	Neitsi Maarja kaitsmise püha (1./14.10.), Nelipüha (mai keskel – juunis)						1								1	
9.	Nažmozero Нажмозеро	Ecliapäev (20.07./02.08.)												1			
10.	Torozero (Torazjär)	Kaasani jumalaema päev (22.10./04./11.)										1				1	
11.	Tukšozero	Neitsi Maarja taevasseninemise päev (15./28.08.)												1			
Kokku:			1					1			1	4	6	1	3		1

Koostas Irina Vinokurova. Allikad: VRAA f 1835, op 1, t 41. Vedomosti o tserkvi s 1880–1887 gg.; Karjala teaduskeskuse teaduslik arhiiv f I, op 6, t 105, lk 19. Irina Vinokurova välitöömaterjalid 1990. a, Leningradi oblasti Podporožje rajooni Nemža küla; Irina Vinokurova välitöömaterjalid 1998. a, Vologda oblasti Votšera rajooni Ošta (Sušt) küla.

Tabel 4. Ristpühapei = sooja Nikola tähistamise aja määramine
24.–30.07. (6.–12.08.)

Aastad	Nädalapäevad							
	Esmaspäev	Teisipäev	Kolmapäev	Neljapäev	Reede	Laupäev	Pühapäev	Pühapäev (nädala pärast)
1. aasta	Eelipäev	21.07. (3.08.)	22.07. (4.08.)	23.07. (5.08.)	24.07. (6.08.)	7.08.	26.07. (8.08.)	
2. aasta		Eelipäev	21.07. (3.08.)	22.07. (4.08.)	23.07. (5.08.)	24.07. (6.08.)	25.07. (7.08.)	
3. aasta			Eelipäev	21.07. (3.08.)	22.07. (4.08.)	23.07. (5.08.)	24.07. (6.08.)	
4. aasta				Eelipäev	21.07. (3.08.)	22.07. (4.08.)	23.07. (5.08.) + 7 päeva	30.07 (12.08)
5. aasta					Eelipäev	21.07. (3.08.)	22.07. (4.08.) + 7 päeva	29.07. (11.08.) Nikolai Imetegija päev
6. aasta						Eelipäev	21.07. (3.08.) + 7 päeva	28.07. (10.08.)
7. aasta							Eelipäev 20.07. (2.08.) + 7 päeva	27.07. (9.08.)

Koostas Irina Vinokurova. Allikad: Bogdanov 1952; VGÜA r 119, op 1, № 344, kd 8, lk 1; Karjala teaduskeskuse teaduslik arhiiv f 1, op 6, t 105, lk 19; Irina Vinokurova välitöömaterjalid 1990. a, Leningradi oblasti Podporožje rajooni Nemža küla; Irina Vinokurova välitöömaterjalid 1998. a, Vologda oblasti Vötegra rajooni Ošta (Sušt) küla.

Tabel 5. Piragnikate tähistamise aja määramine
(6.–19.07 vkj / 12.–25.07 ukj)

Aastad	Nädalapäev peetripäev – 29. juuni / 12. juuli	Esimene pühapäev pärast peetripäeva	Piragnikad – teine pühapäev pärast peetripäeva ja teine pühapäev enne eelipäeva	Esimene pühapäev enne eelipäeva	Nädalapäev eelipäev 20. juuli / 2. august
I aasta	esmaspäev	5./18. juuli	12./25. juuli	19. juuli / 1. august	esmaspäev
II aasta	teisipäev	4./17. juuli	11./24. juuli	18./31. juuli	teisipäev
III aasta	kolmapäev	3./16. juuli	10./23. juuli	17./30. juuli	kolmapäev
IV aasta	neljapäev	2./15. juuli	9./22. juuli	16./29. juuli	neljapäev
V aasta	reede	1./14. juuli	8./21. juuli – Kaasani jumalama ikooni püha	15./28. juuli	reede
VI aasta	laupäev	30. juuni / 13. juuli	7./20. juuli	14./27. juuli	laupäev
VII aasta	pühapäev	29. juuni / 12. juuli – peetripäev	6./19. juuli	13./26. juuli	pühapäev eelipäev – 20. juuli / 2. august

Koostas Irina Vinokurova. Allikad: Karjala teaduskeskuse teaduslik arhiiv f 1, op 6, t 105, lk 19; Irina Vinokurova välitöömaterjalid 1990. a, Leningradi oblasti Podporožje rajooni Nemža küla.

Allikad

Karjala TK TA = Karjala teaduskeskuse teaduslik arhiiv [NA KarNTs, Nauchnyi arkhiv Karel'skogo nauchnogo tsentra. F 1, op 50, Nr 371, 74 lk; Nr 372, 147 lk; Nr 373, 98 lk F 1, op 6. t 105, lk 19.

VGÜA = Venemaa Geograafiaühingu arhiiv [ARGO] – Arkhiv Russkogo geograficheskogo obshchestva. P 119, op 1, Nr 344, t 8, lk 1.

VRAA = Venemaa Riiklik Ajalooarhiiv – [RGIA] Rossiiskii gosudarstvennyi istoricheskii arkhiv. F 1835, op 1, t 41, lk 19.

Vösokozerski prihod = Vösokozerski kogudus (parishes.mrezha.ru/ – vaadatud 09.03.2024).

Kirjandus

Bernštam, Tatjana 1995 = Bernshtam, Tat'iana. Lokal'nye gruppy Dvinsko-Vazhskogo areala: Dukhovnye faktory v etno- i sotsiokul'turnykh protsessakh. – Bernshtam, Tat'iana (koost, toim). *Russkii Sever: K probleme lokal'nykh grupp*. Sankt-Peterburg: MAE RAN, lk 208–317.

Bogdanov, Nikolai 1952 = Bogdanov, Nikolai. *Istoriia razvitiia leksiki vepsskogo iazyka*. Kandidaadi väitekirj. Leningradskii gosudarstvennyi universitet.

Bolotin, Leonid 2011 = Rozhdestvo sviatitelja Nikolaia Chudotvortsja – *Russkaia liniia*. Pravoslavnoe informatsionnoe agenstvo 08.08. (<http://rusk.ru/st.php?idar=49765> – 22.03.2024).

Ivanova & Kalutskov & Fadejeva 2009 = Ivanova, A. A. & Kalutskov, V. N. & Fadeeva, L. V. *Sviatye mesta v kul'turnom landshafte Pinezh'ia (materialy i kommentarii)*. Moskva: OGI.

Korolkova, Ljudmila 2013 = Korol'kova, L.V. Pravoslavnye tserkvi i chasovni na territorii rasseleniia oiatskikh, kapshinskikh, shimozerskikh i iuzhnykh vepsov. – Vinokurova, Irina (toim). *Pravoslavie v vepsskom krae*. Petrozavodsk: Karel'skii nauchnyi tsentr RAN, lk 119–129.

Meljutina, Marina & Terebihin, Nikolai 2013 = Meliutina, M. N. & Terebikhin, N. M. *Sakral'nyi landshaft Kenozher'ia*. Arkhangel'sk: SAFU im. M. V. Lomonosova.

Pantšenko, Aleksandr 1998 = Panchenko, A. A. *Issledovaniia v oblasti narodnogo pravoslaviia. Derevenskie sviatyni Severo-Zapada Rossii*. Sankt-Peterburg: Aleteia.

Pantšenko, Nikolai & Petrov, Nikolai 1997 = Panchenko, A. A. & Petrov, N. I. “Zhal'niki” vostoka Novgorodskoi oblasti v sovremennoi sel'skoi kul'ture. – Lebedev, G. S. (vast toim). *Divinets Staroladozhskii. Mezhdistsiplinarnye issledovaniia*. Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo universiteta, lk 95–107.

Platonov, Jevgeni 2007 = Platonov, E.V. Sakral'naia topografiia dereven' v nizhnem techenii r. Shelon' (issledovaniia v okruge byvshego Il'menskogo, Retenskogo i Skniatinskogo pogostov). – *Antropologicheskii forum* 7, lk 231–280.

Pulkin, Maksim 2005. Vozvedenie chasoven v XVIII – nachale KhKh veka: prikhodskie traditsii i zakonodatel'stvo (po materialam Olonetskoj eparkhii). – *Traditsionnaia kul'tura* 4, lk 36–43.

Terebihin, Nikolai 1993 = Terebikhin, Nikolai 1993. *Sakral'naia geografiia Russkogo Severa: (religiozno-mifologicheskoe prostranstvo severnorusskoi kul'tury)*. Arkhangel'sk: Pomorskii mezhdunarodnyi pedagogicheskii universitet im. M. V. Lomonosova.

Šangina, Izabella & Baranova, Olga & Zimina, Tatjana & Maldevskaja, Elena 2001 = Shangina, Izabella & Baranova, Ol'ga & Zimina, Tat'iana & Madlevskaia, Elena. *Russkii prazdnik: Prazdniki i obriady narodnogo zemledel'cheskogo kalendaria*. Sankt-Peterburg: Iskusstvo-SPB.

Sauer, Carl Ortwin 1963 [1925]. *The Morphology of Landscape*. – Leighly, John (toim). *Land and Life*. A Selection from the Writings of Caril Ortwin Sauer. Berkeley & Los Angeles: University of California press, lk 315–350.

Žukov 2011 = Zhukov, A. Iu. Prestol'nye prazdniki XV–XVIII vv. na vepsskikh zemliakh Oshtinskogo pogosta: ot Rybreki do Shimozera. – Strogal'shchikova, Z. I. (toim). *Vepsy i ikh kul'turnoe nasledie: sviaz' vremen (pamiati R.P. Lonina)*. Petrozavodsk: Karel'skii nauchnyi tsentr RAN, lk 164–189.

Vinokurova, Irina 1994. *Kalendarnye obychai, obriady i prazdniki vepsov (konets XIX-nachalo XX v.)*. Sankt-Peterburg: Nauka.

Vinokurova, Irina 2015. *Mifologija vepsov: entsiklopediia*. Petrozavodsk: Izdatel'stvo PetrGU.

Vorobjov 1997 = Vorob'ev, G. A. Pamiatnye ozera Vytegor'ia. – Skupinova, E. A. (toim). *Vytegra: Kraevedcheskii al'manakh*. Vyp. 1. Vologda: Rus', lk 325–333 (<https://www.booksite.ru/natural/data/vorob.pdf> – 22.03.2024).

Webb, Melody 1987. Cultural Landscapes in the National Park Service – *The Public Historian*. The National Park Service and Historic Preservation 9, lk 77–89.

Summary

Chapels in the Shim Lake Veps region (late 19th and early 20th centuries)

Irina Vinokurova

Leading Researcher

Institute of Language, Literature and History

Karelian Research Centre, Russian Academy of Sciences

irvin@sampo.ru

Keywords: chapels, cultural landscape, folk religiosity, Shim Lake (Shimozero), Veps

In recent decades, a significant number of works have been published in Russian ethnology, devoted to the study of various forms of religiosity of the population in direct connection with certain territories in different historical periods, which has become established in science as a special concept and approach called “religious landscape”. This approach turned out to be productive in identifying the peculiarities of the spread of Orthodox traditions in a certain territory, as well as in solving modern all-Russian problems of preserving the cultural heritage of rapidly disappearing villages.

The article, based on a significant set of sources, reveals the features of the topography of chapels in the cultural landscape of the Veps of Shimozerye, Lodeynopolsky district, Olonets province, at the end of the 19th to the beginning of the 20th centuries, the motives for their construction, the dedication of chapels and their functions in the parish life of Vepsian villages. Nowadays, this deserted territory with destroyed Orthodox shrines is constantly visited by tourists.

During the study, the motives for the construction of chapels were identified, which provide an explanation for their placement in the cultural landscape of Shimozerye: distance from the church, vow, appearance of an icon, reconstruction on the site of a lost shrine, consecration of ancient burials of the ancestors of a given settlement.

The chapels were used exclusively for church services during local holidays, and played an important role in strengthening social and kinship communications and, ultimately, uniting Vepsian villages. Their use in funeral services, in comparison with other territories, has not been identified.

An analysis of the chapel dedications revealed the dominance of the names of Nicholas the Wonderworker, Elijah the Prophet, the Savior, and the Mother of God, who were considered the patrons of agriculture among the Veps. Hence, chapels as places of communication with these patrons, played an important role in ensuring the peasants' future harvest. Single dedications to the patrons of livestock (Saints Florus and Laurus), driving livestock to the chapels, reveal another function of the chapels and the holidays associated with them – the protection of livestock.

In the past, the abandoned Shimozersky region had exceptional holidays that captured the intermingling of unique folk and Christian events, for example: the baptism of the Veps of this area and the Nativity of St. Nicholas the Wonderworker, lost in Russia; holiday of the harvest and the Kazan Icon of the Mother of God.

Irina Vinokurova (DSc, ajalugu) on Venemaa Teaduste Akadeemia Karjala Teaduskeskuse keele, kirjanduse ja ajaloo instituudi etnoloogia sektori juhtivteadur. Ta on kirjutanud üle 140 teadustöö, kusjuures uurijahuvi on keskendunud Venemaale kuuluvate Karjala alade vepsa rahvastikule. Ta on uurinud ja käsitletud nende mütoloogiat, maailmakäsitlust, kombestikku jne. Tema panust on Karjala Vabariik hinnanud nii teenelise teadlase aunimetusega kui ka aumärgiga “Panuse eest Karjala Vabariigi arengusse”.

Irina Vinokurova – DSc (History), is Leading Researcher of the Ethnology Sector of the Institute of Language, Literature and History of the Karelian Research Centre, Russian Academy of Sciences. She has published more than 140 scientific works, with the main focus on the Veps of the Russian Karelian territories. She has studied their mythology, worldview, customs, etc. She has been bestowed the title of merited scientist for her contribution to research as well as an honorary badge “For the contribution to the development of the Republic of Karelia”.

irvin@sampo.ru

“Eks me oleme kõik natuke idealistid.” Muuseumite ja keskkonnahariduskeskuste õppeprogrammide juhendajad

Helene Uppin

Tallinna Ülikooli Haridusteaduste Instituudi doktorant,
Eesti Meremuuseumi haridustöö kuraator
helene.uppin@tlu.ee

Inge Timoštšuk

Tallinna Ülikooli Haridusteaduste Instituudi algõpetuse professor
inge.timostsuk@tlu.ee

Teesid: Eesti haridusilm on rikas ja egalitaarne seetõttu, et meie õpetajad on üsna vabad pakkumaks õpilastele mitmekesiseid õppimisvõimalusi, mis hõlmavad ka kooliväliseid õpipaiku. Uuenduste, tervisepiirangute, rahastuskärbete vms tõttu võib aga formaalhariduse õpipaikade õrn ökosüsteem märkamatult löögi alla sattuda. Seetõttu on artikli eesmärk kirjeldada muuseumite, keskkonnahariduskeskuste jt sarnaste asutuste õppeprogrammide juhendajate kutsealast tegevust ja rolli formaalhariduses. Seitsme fookusgrupi intervjuu käigus intervjueriti 27 õppeprogrammide juhendajat. Artiklis tuuakse välja võimalusi toetada kooliõpetajate ja õppeprogrammide juhendajate koostööd, tõsta õppeprogrammide kvaliteeti ning seeläbi rikastada kooliõpet veelgi enam sisukate õppekäikudega.

Märksõnad: keskkonnaharidus, muuseumiharidus, praktikakogukond, säästvat arengut toetav haridus, õppekäik, õppeprogramm, õppimise ökoloogia

Sissejuhatus

Oleme Eestis uhked oma egalitaarse üldharidussüsteemi üle, ehkki selle globaalselt silmapaistva fenomeni põhjused ei ole üheselt selged. PISA (*Programme for International Student Assessment*) testide tulemuste järgi on Eesti põhi- ja keskkooliõpetajate oskused matemaatikas, lugemises ja loodusteadustes Euroopa parimad ja maailma esikümnes (Schleicher 2019). Veelgi enam: Eesti õpilaste tulemused sõltuvad teiste riikidega võrreldes vähem nende sotsiaal-majanduslikust taustast või koolist (Pöder & Lauri *et al.* 2023; Tire 2021). Üks võimalikke seletusi ja muust maailmast eristavaid faktoreid, mida võib pidada ka meie haridussüsteemi ja -mõtlemise nurgakiviks, on kooliõpetaja haritus ja autonoomsus (Tire 2021).

Autonoomsusega kaasneb ka ajalooliselt väljakujunenud traditsioon viia õppetööd vajadusel läbi väljaspool klassiruumi, temaatiliselt sobivamas keskkonnas. Näiteks sedastab A. Luha juba 1927. aastal ajakirjas *Kasvatus*: “Meie koolipraktikas on õppereisidel iseäranis kevadel väga silmatorkav osa, nii et nendele paratamatult tuleb koondada tähelepanu mitte ainult loodusloo, maa- teaduse, koduloo, vaid ka kõigi teiste ainete õpetajail” (Luha 1927: 226). Kui saja aasta eest nähti õppekäikude peamise eesmärgina õpisisu täiendamist autentsete kogemustega, siis tänapäeval rõhutatakse üha süvenevat kogemuste lõhet ning otsitakse võimalusi, kuidas tagada õpilastele võrdne ligipääs kõikvõimalikele silmaringi avardavatele õpikeskkondadele ka siis, kui nad on pärit keerulisematest sotsiaal-majanduslikest tingimustest või maapiirkondadest. Klassiruumis istumine ei pruugi kodusest taustast tulenevat kogemuste lõhet oluliselt vähendada, küll aga võib seda teha koolivälise kultuuri- ja teadus- asutuste külastamine (Timoštšuk 2020a).

Õppekäikude metoodikat lahkasid kohalikud pedagoogid põhjalikult juba 1920. aastatel (vrd Port 1920). Õppekäigu mõistegi on keelde juurdunud juba enam kui sajandi eest Johannes Käisi (Käis 2018) ja Mihkel Kampmaa (Birk 1996) eestvedamisel. Õppekäikude peamiseks korraldajaks peeti toona õpetajat. Tänapäeval on õppekäigu mõiste üldjuhul määratletud ka koolide õppekavades (ICF & Praxis *et al.* 2022) ning õpetaja võib õppekäigu algusest lõpuni ise läbi viia aga ta võib kaasata ka teisi spetsialiste ning tellida õppekavaga seotud õppeprogrammi mõnest teisest haridusasutusest. Õppeprogrammi all peetakse tänapäeval silmas koolivälises õppekeskkonnas läbiviidud õppetegevust, mida juhendab vastava õppekeskkonna haridustöötaja (Uppin & Näkk 2020).

Käesolevas tekstis nimetame koolivälise teadus- ja kultuuriasutuste haridustöötajaid, kes kooliõpilastele õppekavaga kooskõlalisi õppeprogramme loovad ja ellu viivad, õppeprogrammide juhendajateks. Esimesed spetsiaalsed õppeprogrammide juhendajate ametikohad loodi Eesti muuseumite ja keskkonnahariduskeskuste juurde 1990. aastate keskpaigas (Peterson 2012; Raisma 2009), nõukogude ajal ja varem võtsid õpilasgrupe muuseumites üldjuhul vastu teadustöötajad oma põhitöö kõrvalt ja peamiseks õppetöö formaadiks oli püstijala loeng (Sepp 2019), keskkonnahariduskeskuste eellaseks olnud loodusmajad tegutsesid aga pigem huvikoolidena (Peterson 2012). Eestile iseloomuliku haridusmõju katkemise (Liimets & Liimets 2020) mõju Nõukogude Liidu lagunemise järel kooligruppidega tegelevatele haridustöötajatele pole hästi teada. Tasub aga silmas pidada et looduskaitse tegevus kandis läbi nõukogude aja teatavat iseolemise ja vastupanu vaimu (Zingel & Aasma 2020), ning loodusmajad jätkasid uute nimede ja omandivormidega samadel põhimõtetel tegutsemist ka pärast taasiseseisvumist (Peterson 2012). Muuseumitel oli nõukogude perioodil küll palju külastajaid, kuid nad olid ideoloogiliselt

kammitsetud ning pidid taasiseseisvumise järel läbi tegema totaalset paradigmuu-
muutust (Raisma 2009).

Üldiselt puudub õppeprogrammide juhendajatel tänaseni ühtne väljaõpe, samuti standardised karjäärirajajad (Bailey 2006; Bevan & Xanthoudaki 2008; Kisiel 2014; Põim & Urb *et al.* 2012; Tran & King 2007; Uusmaa 2012), puudub ka ühtne arusaam alustava juhendaja toetamisest töökohal nt mentorluse kaudu nagu on tavaks üldhariduskoolides (vt nt Löfström & Eisenschmidt 2009). Seetõttu võib õppeprogrammide juhendajate metoodiline lähenemine õpetamisele olla väga erinev (Bevan & Xanthoudaki 2008; Tran 2007). Samas on õppeprogrammide skeene mitmekesisus väärtus omaette. Formaalharidust toetavaid ja täiendavaid õppeprogramme pakuvad koolidele näiteks muuseumid (Eesti Muuseumiühing (EMÜ 2023) on muuseumihariduse silmapaistva edendamise eest viimastel aastatel tunnustanud 2022. aastal Tallinna Linnamuuseumit, Eesti Kirjanike Muuseumite ühingu (2021), Eesti Rahva Muuseumit (2020) ning Vabamut (2019)), teaduskeskused, raamatukogud, arhiivid, loomaiad, botaanikaaiad, keskkonnahariduskeskused jt. Valdkonna eriomaduse säilitamiseks soovitakse hoida juhendajate koolitusele ja väljaõppele jäikade formaalsete nõuete kehtestamisest (Bevan & Xanthoudaki 2008) ning selle asemel toetada süsteemselt eneseanalüüsi ja kogemuste jagamist (Reid 2013).

Erinevates õpikeskkondades õppimine on oluline sügava kontekstuaalsuse tõttu. See tähendab, et autentsetes olukordades mõtestatud tegutsemise loomulikuks tagajärjeks ongi õppimine (Collins & Greeno 2011; Dewey 2018; Säljö 2003). Näiteks on teada, et loodusega tunnete tasandil või looduses viibimise kogemusest tulenevalt seotuse tundmine soodustab loodust hoidvat käitumist (Mayer & Frantz 2004). Elulisus ja kontekstuaalsus võivad jääda koolile iseloomulikes ja mugavates ülesannetes tagaplaanile, mistõttu kohtab haridusdiskussioonis tihti kurtmist, et kool ja “päris elu” pole omavahel piisavalt seotud. Süvenedes oma erialasse ja selles valitsevasse teadmise kogumise loogikasse võib märkamata jääda, et teises valdkonnas on tavaks teadmisi teisiti hankida ja tõlgendada. Näiteks ajaloo sündmuste ja pikaajaliste bioloogiliste protsesside seoseid pole õppijatel kerge märgata, kui ajaloo ja bioloogia õpetamisel seoseid ei looda.

Kuigi õppeprogrammide juhendajatel on valdavalt oma valdkonna erialane taust (Bailey 2006; Põim & Urb *et al.* 2012), lõimivad kaasaegsed ekspositsioonid väga erinevaid eluvaldkondi ning püüdnud dialoogi suunas kõikvõimalike küllastajate varasemate kogemustega (Hein 1998: 155–179). Muuseumid, teaduskeskused jmt püüavad niisiis ületada distsipliinide lõhesid, olles ühtlasi sillaks kooli ja nn päris elu vahel. Nad võimaldavad õppimist korraldada vähem lineaarselt ja hierarhiliselt ning rohkem looduslikele ökosüsteemidele sarnase

õpiteede ja -teemade võrgustikuna. Ka riiklik suundumus on sihitud paindliku hariduse, “õmblusteta” ja individuaalsete õpiteede suunas (HTM 2021).

Ökoloogiast on teada, et mitmekesisemad ökosüsteemid on üldjuhul häiringu suhtes vastupidavamad (Hanski 2018). Seda analoogiat kasutades võiks eeldada, et uudseid vaatenurki ja värskeid lahendusi hariduse väljakutsetele (näiteks õpilaste vähesele teadushuvile, kaasava hariduse või lõimitud aine- ja keeleõppe küsimustele) võiks võrsuda just nimelt koostöös kooliväliste haridustundlike partneritega. Näiteks mõnedel asutustel on küll pikaajaline kogemus erivajadusega õppijatele kohandatud õppeprogrammide loomisel (Sepp 2019: 344) ning avaldatud on ka põhimõtted ekspositsioonide ligipääsetavaks tegemiseks erinevatele külastajatele, sh õppeprogrammides osalevatele õpilastele (EMÜ 2022), kuid ei ole teada, kuivõrd need põhimõtted valdkonnaüleselt rakendamist leiavad. Ka keelekümlusega seotud tegevused muuseumites on olnud osaliste seas populaarsed, kuid seni pigem projekti- ja õhinapõhised (HTM 2023). Arvestades, et koolides on pidevalt kvalifitseeritud aineõpetajaid puudu (Kaarlõp 2021), ei kasutata praegu ära muuseumite ja keskkonnahariduskeskuste potentsiaali pakkuda ka õppeprogrammidega võrreldes mahukamaid, vastutusrikkamaid ja spetsiifilisemaid kursusi nii põhikoolide vanemale astmele kui ka gümnaasiumitele. Seega pole kindel, kuivõrd nt kohalike omavalitsuste või haridussüsteemi tasandil tervikuna muuseumite ja keskkonnahariduskeskuste potentsiaali hariduse kitsaskohtade lahendamisel tajutakse.

Kusjuures seda, et läbimõeldud õppekäigud erinevatesse kultuuri- ja teadusasutustesse võimaldavad saavutada õppekavaga ette nähtud õpiväljundeid, on empiirilised uuringud juba küllaltki veenvalt tõestanud. Lisaks uute teadmiste kujunemisele (Anderson & Lucas 1997; Krange & Silseth *et al.* 2020) toetavad õppekäigud ka õpioskuste arengut (DeWitt & Osborne 2007; Gutwill & Allen 2012), sotsiaalsete oskuste kujunemist (DeWitt & Osborne 2007; DeWitt & Storksdieck 2008), inspireerivad õpilasi nende karjäärivalikutes, motiveerivad koolis paremini õppima (Greene & Kisida *et al.* 2014; Paris & Yambor *et al.* 1998) ning avardavad õpilaste teadmisi oma kogukonna õppimisvõimlustest (Nabors & Edwards *et al.* 2009). Arvestades, et järjest suuremal osal Eesti õpetajaskonnast ei ole õpetaja kutset (Kaarlõp 2021), on eriti oluline silmas pidada, et muuseumite ja teaduskeskuste õpe arendab ka kooliõpetajaid: parandab sisuteadmisi ja rikastab meetodilist baasi (Kisiel 2013; Kornegay Rose & Cahill *et al.* 2019), soodustab autentsete õpetamisstrateegiate kasutamist ning originaalallikate kasutamist ajalooõppes (Coddington 2020), ainete lõimimist (Domenici 2022) ja tõstab õpetajate huvi ainevaldkonna vastu (Tasdemir & Kartal *et al.* 2014). Veelgi enam: õpetajaerialade üliõpilaste kohalolu muuseumites jms asutustes nt praktikate raames toetab kaasaegsete õppemeetodite juurdumist omakorda neis asutustes (Seligmann 2014) ning ka

Eestis on ülikoolide ja muuseumite rikastav koostöö toiminud juba aastaid (nt Sepp 2019; Uppin & Norrman *et al.* 2023).

Eristatakse tõhusamaid ja vähemtõhusaid viise, kuidas õppekäike organiseerida ning õppeprogramme üles ehitada. Tõhus ja tähenduslik õppimine õppekäigu kontekstis on laias laastus väga sarnane sellele, mida kirjeldatakse õpilasekeskse lähenemisena (vrd Timoštšuk 2020b). Üldiselt tagab tõhusa ja tähendusliku õppe hea ettevalmistus ning õpilaste kaasamine planeerimisse; läbimõeldud eelhäälestus ja järeltegevused koolis; koostöine, uurimuslik ja temaatiliselt terviklik õppetegevus, mis võimaldab süveneda ning jätab õpilastele ruumi ja aega kogetut oma elukogemusega seostada, ning õpioskuste toetamine õppeprogrammi vältel (Uppin 2020). Mõnevõrra problemaatiline on küll õppeprogrammide tulemuslikkuse mõõtmine, monitoorimine ja hindamine praktikas, kuna paratamatult erinevad mõjurid põimuvad. Näiteks kooliõpetaja poolt kujundatud hoiakud, häälestus õppimisele ja eelteadmised või nende puudumine võivad konkreetseid õpiväljundeid silmas pidades olla mõjukamad kui õppeprogrammi juhendaja heasoovlik ja professionaalne tegutsemine (Behrendt & Franklin 2014; Davidson & Passmore *et al.* 2010).

Selleks, et nii õpilastel kui ka juhendajatel oleks võimalik autentset keskkonda ja artefakte parimal moel ära kasutada, on otstarbekad koolitunnist pikema kestusega külastusformaadid. Eestis on näiteks keskkonnahariduses erinevaid õppeaineid lõimiv õppepäev järjest tavapärasem, eriti kui on tegemist loodusretkedega. Pikemate uurimuslike õppepäevade kasuks räägib ka asjaolu, et nii uute teadmiste kui ka õpioskuste seisukohast tõhusaimad õppemeetodid seovad läbimõeldult juhendaja selgitused ja ajamahukamat laadi uurimuslikud tegevused (de Jong & Lazonder *et al.* 2023). Muuseumihariduses on pikemaid õppepäevi pakutud näiteks projektis “Puust ja punaseks” koolipäev”, mida viivad läbi Tallinna vanalinna erinevad muuseumid (Usk & Naanu 2019). Varasemas kirjanduses on esile toodud ka korduvkülastuste mõju püsivate mälestuste loomiseks (Wolins & Jensen *et al.* 1992) ning tõhusama koostöö toetamiseks (Visnapuu 2020), millele käesoleval ajal lisandub võimalus kombineerida n-ö päris külastusi ja digitaalseid kohtumisi.

Õppeprogrammide juhendajad tähtsustavadki ennekõike huvi äratamist ning soovivad innustada õpilasi muuseumeid jms paiku ka tulevikus külastama (Tran 2007). Õppimise mõtestamine elukestva õppe kontiinumil toetab ka tulevikuoskuste kujunemist. Nimelt võib tavapärasest erinevas keskkonnas õppimine aidata kujuneda paindlikkusel ja kohanemisvõimel. Seega võib väljaspool klassiruumi toimuvat õppimist pidada lisaks õppekavas ette nähtud materjali mõtestatud viisil omandamisele ka omaette eesmärgiks. Paindlikkus ja kohanemisvõime on fookuses ka strategiadokumentides. Näiteks Euroopa Komisjoni raportis rõhutatakse koostööd kooliväliste partneritega, et õpilased

harjutaksid teadmiste rakendamist erinevates olukordades (Hazelkorn & Ryan *et al.* 2015). Euroopa Komisjoni üleskutsel välja töötatud *Lifecomp* võtmekompetentsides (Sala & Punie *et al.* 2020) tõdetakse, et ühiskonnas aset leidvate ühiskondlike muutustega edukaks toimetulekuks ei piisa pelgalt teadmistest. Kuna paljud kõnealused muutused on nn kiuslikud globaalsed probleemid, mille juured on Maa ressursside ületarbimises ning elupaikade ning keskkonna kiires ja inimese poolt põhjustatud hävimises (Vipp 2021), on erilist tähelepanu muutustega toimetulekule pööranud säästvat arengut toetava hariduse valdkond (ÜRO Euroopa Majanduskomisjon (UNECE) 2020). Kohanemisvõimet ja õppimise mõtestamist peetakse oluliseks tulevikuoskuseks ka Eesti haridusstrateegias 2021–2035.

Uudses keskkonnas õppimist võib aga raskendada keskkonna uudsusest tingitud ärevus (Orion & Hofstein 1994). Eriti keerukaks võib see osutuda haridusliku erivajadusega õpilastel, iseäranis kui koolide poolt ei ole alati tagatud piisavalt sobiva väljaõppega saatjaid (Uppin & Timoštšuk 2022). Küll aga on välja toodud, et õpilased, kes on harjunud metoodiliselt mitmekesise ja klassiruumi piire ületava õppimisega, tunnevad end õppekäikudel mugavamalt ning nende ainealane edenemine on seal suurem (Uppin & Timoštšuk 2019). Seetõttu on oluline, et klassiruumist väljapool õppimine oleks õpilaste jaoks piisavalt sage ja harjumuspärane. Uudses keskkonnas võib keeruliseks osutuda ka õpetamine. Isegi kogenud õpetajad võivad uude keskkonda õpetama sattudes hakata tegema n-ö algaja vigu (Griffin 1994; Kisiel 2007) – unustada selgitada konteksti, tuua toetavaid näiteid jms. Ekspertsus kasvab kogemusega, seega nende õpetajate kutsealane tegevus, kes tihti õppekäikudel käivad, ei erine klassis ja väljaspool klassiruumi nii drastiliselt (Uppin & Timoštšuk 2022). Õppekäigu maksimaalse õnnestumise nimel oleks seega oluline, et õpetajad käiksid erinevat laadi õppekäikudel tihemini kui paar korda aastas ning võtaksid ka tellitud õppeprogrammide õpitegevustes aktiivse rolli.

Osadel kooliõpetajatel puuduvad aga teadmised, oskused ja positiivsed kogemused tõhusa väljaspool klassiruumi õppimisega (Giannakoudaki & Stavrou 2022). Arvatavasti leidub Eestis ka selliseid õpetajaid, kes viivad kogu õppetöö läbi klassiruumis. Enamik Eesti õpetajaid hindab siiski väljaspool klassiruumi toimuva õppimise harivat ja silmaringi avardavalt potentsiaali (Davõdova 2022; Kink 2013; Sirkel 2016; Tuuling & Õun *et al.* 2019; Uusmaa 2012). Mõned õpetajad väärtustavad väljaspool klassiruumi õppimist eriti kõrgelt, teevad seda tihti, tegutsevad metoodiliselt läbimõeldult ning oskavad ka õppekäigu potentsiaali hästi ära kasutada (Kink 2013; Sirkel 2016; Uppin & Timoštšuk 2022). Säärased õpetajad võivad käituda Etienne Wengeri (1998) järgi erinevate praktikakogukondade vahendajatena. Olukordades, kus kooliõpetaja asemel on klassi ees õppeprogrammide juhendaja, ei pea isegi eelpool kirjeldatud

ekspertidest kooliõpetajad põhjalikku ettevalmistust, eelnevaid kokkuleppeid või sisulist koostööd õppeprogrammide juhendajatega tavapäraseks (Anderson & Zhang 2003; Uppin & Timoštšuk 2022). Heal juhul võetakse õppeprogrammi ajal tähelepaneliku vaatleja roll ning proovitakse paindlikult koolitööga seoseid luua (Sirkel 2016; Uppin & Timoštšuk 2022). Kui aga õpetajad õppekäigu otsast lõpuni ise sisustavad, sh ise õpetavad, võtavad nad ka aktiivsema vastutuse kogu õppetegevuse eest (Uppin & Timoštšuk 2022).

Seega kui seada eesmärgiks õppekäigu maksimaalne tõhusus, tähenduslikkus ning jagatud vastutus, tuleks kasuks, kui kooliõpetajad ja õppeprogrammide juhendajad teeksid juba planeerimisfaasist alates koostööd (Kisiel 2014). Koostöö puudumise või vähese dialoogi sümptomiteks võib olla näiteks õpilaste ebapiisav õppekäiguks ettevalmistamine, pärastine refleksiooni puudumine; kooliõpetaja täielik passiivsus õppeprogrammi vältel, mõnel juhul isegi klassi juurest lahkumine; eeldamine, et ainult teine osapool tegeleb käitumise juhtimisega; ebasobiva raskusastme, teema või õppekeelega programmi tellimine; õpilaste erivajadustest mitte teavitamine jpm. Üheks peamiseks põhjuseks kooliõpetajate ja õppeprogrammide juhendajate kehvast koostöös on peetud nende erinevat väljaõpet ja sõnavara õppimisest rääkides (Vesterinen & Kangas *et al.* 2017).

Et leida võimalusi tõhusamaks koostööks kooliõpetajate ja õppeprogrammide juhendajate vahel, on otsitud kontseptuaalseid lähenemisnurki, mis võtaksid paremini arvesse kooliõpetajate ja õppeprogrammide juhendajate kutsealase tegevuse eripärasid ja õppekäigule omast piirsituatsiooni. Nt Jennifer DeWitt ja Jonathan Osborne (2007) on analüüsinud kooliõpetajate ja õppeprogrammide juhendajate kogukondi, kasutades Yrjö Engeströmi (2015) tegevussüsteemi raamistikku ja soovitanud just juhendajatel võtta juhtroll, et erinevate tegevussüsteemide vahel suuremat kooskõla luua. Kuna koostööküsimustele lisanduvad kooliõpetaja vaatest ka rahastuse, logistika, lapsevanemate, asendajate ja üldise planeerimisega seotud raskused, on mõistetav soovitus õppeprogrammide juhendajatele võtta koostöö koordineerimisel aktiivne juhtroll.

Samuti on kooliõpetajate ja õppeprogrammide juhendajate koostöö analüüsimiseks kasutatud Etienne Wengeri praktikakogukondade raamistikku (nt Ampartzaki & Kypriotaki *et al.* 2013; Bailey 2006; Herne 2006; Kisiel 2009, 2014; Uppin & Timoštšuk 2022). Praktikakogukonna defineerib Wenger (1998) jagatud õppimise ajalooga inimestena või teisisõnu inimestena, kes jagavad tegutsemistavasid ja -eesmärke (nt mõne margikogujate klubi liikmed või suurkorporatsiooni raamatupidajad). Seda, et Eesti muuseumipedagoogid ja keskkonnahariduse eksperdid tegutsevad sidusate praktikakogukondadena, soovides oma valdkonda süsteemselt arendada, põhimõisteid ühtlustada ning pedagoogilistes küsimustes ühises tähendusväljas olla, tõendavad näiteks muu-

seumipedagoogide koostatud Eesti muuseumihariduse sõnastik “Sõnastaja” (Lüsi & Purre *et al.* 2016), keskkonnahariduslike õppeprogrammide juhendajate pädevusmudel ja kvaliteedimärgis (EKHÜ n.d.ab). Kooliõpetajad ja muuseumi haridustöötajad tegutsevad küll ääripidi kattavas valdkonnas, kuid nende spetsiifika tõttu toimivad eraldiseisvate praktikakogukondadena (vrd Wenger 1998). Kooliõpetajate ja õppeprogrammide juhendajate omavaheline koostöö nõuab õppeprogrammide käigus praktikakogukondade piirialadel tegutsemist, eriti kooliõpetajatelt, kuna nemad tulevad õpilastega ka füüsiliselt uudsesse keskkonda.

Tulenevalt konkreetsete inimeste hoiakutest, vilumusest ja kogemustest on viisid, kuidas praktikakogukondade piiridel tegutsetakse, unikaalsed ja mitmekesised. Piirina käsitleme siinkohal sotsiokultuurilisi erinevusi (Akkerman & Bakker 2011) ning piiride ületamisena olukorda, kus inimene tegutseb või suhtleb väljaspool harjumuspärast praktikakogukonda. Mõnes olukorras on vajalik piirid identifitseerida, teises koordineerida tegutsemist piiriobjektide kaudu, mis kehtastavad teatud kokkuleppeid ning on omavahelisele suhtlemise aluseks (Akkerman & Bakker 2011). Piiriobjektideks võiks pidada õppekäikude kontekstis nt riiklikku õppekava ja õppeprogrammide kirjeldusi veebis, mida nii kooliõpetajad kui ka õppeprogrammide juhendajad oma töö planeerimiseks kasutavad. Sotsiokultuuriliste piiride ületamine annab inimese tööle uue vaatenurga ning võimaldab seeläbi kutsealast tegevust reflekteerida ja edasi arendada (Akkerman & Bakker 2011).

Käsitledes õppeprogramme kahe praktikakogukonna kokkupuutepunkti-na, on võimalik selgitada, miks mõnikord õppekäik paremini õnnestub, teine kord aga pole ükski osapool tulemusega päriselt rahul. Praktikakogukondade vahelised piirid ei ole alati osapoolte jaoks selged ega läbi arutatud. Heaks näiteks on siinkohal küsimus, kes vastutab õpilaste käitumise eest: kas kooliõpetaja, õppeprogrammide juhendaja või mõlemad? Kui õppekäik on kooliõpetajale tema igapäevase õppetöö seisukohast kõrvaline tegevus (Wenger 1998: 117), ei pruugigi ta näha vajadust õppekäigu koostöiseks mõtestamiseks, oma ootuste sõnastamiseks, õpilaste ettevalmistamiseks jne. Kui aga õppekäik on kooliõpetaja silmis tuumtegevus ehk väärtuslik osa õppetööst, tekib võimalus sisuliseks koostööks ja jagatud praktikaks (Wenger 1998: 115). Olgu märgitud, et käesolevas tekstis on mitmetähendusliku “praktika” mõiste asemel õppeprogrammide läbiviija töö tegemise kirjeldamisel kasutatud läbivalt väljendit “kutsealane tegevus”. Kusjuures “tegevust” mõistame omakorda Engeströmi (2015: 91–94) eeskujul erinevate keskkonna mõjurite (tööriistad, reeglid jne), kogukonna ja indiviidi vastastikmõjudena.

Lisaks mõjutab kooliõpetaja valmisolekut õppeprogrammi juures aktiivset vahendavat rolli võtta tõenäoliselt ka tema tegevusvõimekus. Õpetaja tegevusvõimekus ehk agentsus kirjeldab ja selgitab, kuidas suhestuvad õpetaja isiklik ja professionaalne valmisolek konkreetse tööise olukorraga (Leijen & Pedaste *et al.* 2020). Suurema tegevusvõimekusega õpetajad panustavad tõhusalt ka professionaalsesse arengusse, koostöisesse õppimisse ning kooli arengusse (Toom & Pyhäntö *et al.* 2015). Tegevusvõimekus sõltub õpetaja varasematest kogemustest (Leijen & Pedaste *et al.* 2020), mistõttu varasemad kogemused koostöise õppega mängivad tõenäoliselt õppeprogrammide juhendajaga koostöö tegemisel samuti olulist rolli. Teada on, et kõigis Eesti koolides ei valitse koostöine õpikultuur, mida iseloomustab mittevõistlev keskkond, usalduslikkus, hoolivus, avatud klassiruumid jms (Slabina & Aava 2019). Õpetajad, kes tajuvad, et töötavad konkurentsivõimetuslikus või üksildases infopuuduses, ei pruugi hoomata õppetöö erinevate osade (nt õppekäikude) kaugemaid eesmärke ja võtta oma tegevuse eest vastutust; kusjuures võimestamata õpetajad ei taju end isegi koolikogukonna liikmena (Slabina & Aava 2019). Samas on teada, et õpetajad, kes tegelevad rohkem enesetäiendusega, on oma kutsealases tegevuses koostöisemad (Loogma & Ruus *et al.* 2009) ning ulatuslikuma võrgustikuga õpetajatel on üldiselt positiivsem suhtumine oma tööse (Sirk & Ümarik *et al.* 2017), mistõttu võib koostöine koolikultuur õppekäikude mõtestamist ja asutusteülest koostööd mõjutada mitmel tasandil.

Kooliõpetajate vaatenurki ja tegevust on õppekäikude osas juba Eestis mõnevõrra uuritud, kuid õppeprogrammide juhendajaid on seni käsitletud pigem õppekäiku mõjutavate “teguritena” ja nende kutsealane tegevus vajab põhjalikku analüüsi. Käesoleva uuringu eesmärk ongi anda Eesti koolivälise asutuste õppeprogrammide juhendajatele haridusdiskussioonis hääl ning muuta nende töö ning panus eesti formaalharidusse nähtavaks. Konkreetsemad uurimisküsimused on:

Mis iseloomustab õppeprogrammide juhendajate kutsealast tegevust?

Kuidas tajuvad õppeprogrammide juhendajad oma rolli formaalhariduse kontekstis?

Kuidas tajuvad õppeprogrammide juhendajad oma töö väärtust ja tähendust?

Andmete kogumise ja analüüsimise meetodid

Uuringu käigus intervjuerisime seitsme osaliselt struktureeritud fookusgrupi intervjuu käigus 27 õppeprogrammide juhendajat. Intervjuud toimusid 2020. aasta kevadel virtuaalselt Zoomi keskkonnas.

Koostasime eesmärgipärase valimi, et jõuda võimalikult erinevate ning samas silmapaistvate külastajanumbritega või kohalikus kogukonnas oluliste kooliväliste teadus- ja kultuuriasutuste õppeprogrammide juhendajateni. Esialgu koostasime nimekirja kõigist koolivälistest teadus- ja kultuuriasutustest, kes koolidele õppekavaga seotud õppeprogramme koostavad, sinna kuulusid toonase keskkonnaministeeriumiga seotud teenusepakkujad keskkonnaharidus.ee lehelt (erinevad keskkonnahariduskeskused, loodumajad, sh kohalike omavalitsuste hallatavad ning eraettevõtjatest teenusepakkujad), Kultuuriministeeriumi haldusalasse jäävad muuseumid, arhiivid ja suuremad raamatukogud (sh need, mis kuuluvad kohalikele omavalitsustele), Haridus- ja Teadusministeeriumi teaduse populariseerimise valdkonnas tegutsevad asutused.

Selgus, et asutusi, kes pakuvad õppekavaga haakuvaid õppeprogramme on Eestis mitusada. Teadaolevalt kõikehõlmavat andmebaasi nende õppeprogrammidest ei ole ning valdkondade ülest statistikat neid külastavatest kooligruppidest ei koguta. Seetõttu oli esimese infokogumise ringi järel tarvis konsulteerida erinevate ministeeriumite esindajatega, kes tunnevad oma valdkonnas pakutavaid õppeprogramme. Sai selgeks, et kuigi mõned valimisse kuuluvad asutused kuuluvad mitmesse erinevasse valdkonda (nt loodusmuuseumid on nii muuseumid kui ka keskkonnahariduse pakkujad), siis laias laastus eristuvad sidusate gruppidenä mäluasutused (muuseumid, arhiivid, tinglikult ka raamatukogud) ning keskkonnahariduslike õppeprogrammide pakkujad olememata omandivormist.

Kuna soov oli jõuda võimalikult mitmekesise, kuid omas valdkonnas tooni andva sihtrühmani, võrdlesime ministeeriumite esindajate hinnanguid ja nende külastajaarve valdkonnas tegutsevate ekspertide hinnangute ning avalikult kättesaadavate andmetega kodulehtedelt. Ekspertide nimed saadi lumepallivalimina ministeeriumite spetsialistide abiga. Jälgisime eraldi seda, et valimisse jõuaks silmapaistvamaid kohalikul tasandil populaarseid asutusi, kelle üldised külastajanumbrid pole üleriigiliste asutustega võrreldavad.

Kokku töid eksperdid välja ca 80 erinevat asutust ja/või nende haridustöötajat, kusjuures neist 25 mainiti vähemalt kahe eksperdi poolt. Kokku kutsusime intervjuudele osalema 32 asutuse esindajad – lisasime mitme eksperdi poolt mainitud 25 asutustele veel seitse piirkondlikult olulist silmapaistvalt kõrge külastatavusega teenusepakkujat. Lõplikku valimisse jäi 27 inimest/asutust (vt Lisa 1. Intervjueeritavate taustainfo), sest üks kutsutud juhendaja keeldus osalemast ega pakkunud ka kedagi asemele, kolme asutusega ei saanud kontakti (võimalik, et koroonapandeemia-aegse segaduse tõttu) ning üks kutsutu ei ilmunud intervjuule ega soovinud osaleda ka lisaajal. Intervjuudel osalesid 17 haridustöötajat muuseumist, kaheksast keskkonnahariduskeskusest vms loodus-, teadus- ja/või keskkonnaharidust pakkuvast organisatsioonist

(nt teaduskeskusest), üks raamatukogust ning üks arhiivist, kelle puhul pole anonüümsuse huvides märgitud asukohta. Kusjuures mõne osalenud muuseumi juures tegutses ka raamatukogu, botaanikaaed, keskkonnahariduskeskus vms, niisamuti nagu mõnel keskkonnahariduskeskusel on kõrvalfunktsioone. Lisas 1 on antud vaid domineerivaim tegevussuund, et tagada osalejate anonüümsus.

Käesoleva uuringu valimisse jõudmiseks pidi olema võimalik leida internetist asutuse pakutavate õppeprogrammide kohta avalikku informatsiooni, neil pidi tööl olema vähemalt üks haridustöötaja ning välistasime teenusepakkujad, kel puudub oma keskkond ja kes piirduvad koolide külastamisega. Intervjueeritavat valides pöördusime üldjuhul selle töötaja poole, kes vastutab haridustöö ja/või -osakonna eest ning on oma ametis vähemalt paar aastat tegutsenud.

Kõigist osalenud asutustest 17 olid riiklikud või mõne riigiasutuse (nt ülikooli, Keskkonnaameti vms) poolt hallatavad, seitse kohaliku omavalitsuse hallatavat ning kolm mittetulundusühinguna tegutsevat organisatsiooni. Kümme asutust tegutseb Tallinnas, seitse Tartus, kuus mõnes muus Eesti linnas ning kolm väiksemas asulas või maapiirkonnas. Kõik intervjuud toimusid eesti keeles, kuigi intervjueeritavatest kolme inimese peamine töökeel ei ole eesti keel. Kõik intervjueeritavad olid naisterahvad.

Andmeid kogudes lähtusime fenomenoloogilisest traditsioonist, keskendudes õppeprogrammide juhendajate ehedale kogemusele ja kutsealasele tegevusele. Osaliselt struktureeritud fookusrühma intervjuud võimaldasid osalejatel ka omavahel mõtteid vahetada, et võimalikult rikkalikku andmestikku koguda (Morgan & Hoffman 2018). 3–5 osalejaga rühmad moodustati võimalikult mitmekesised (erinevad valdkonnad, omandivormid, piirkonnad), et tekiks valdkonnasisene kontrast ning ilmestuksid igapäeva töö näiliselt isenesestmõistetavad detailid (*samas*). Lisas 1 on märgitud intervjuurühma nr, kus iga intervjueeritav osales.

Intervjuu juhis tugines Etienne Wenger'i (1998) sotsiaalse õppimise kontseptsioonile ning hõlmas tema õppimise mudeli erinevaid aspekte – kutsealane tegevus (praktika)), kogukond, tähendus, identiteet. Fookuspunktiks valiti kutsealane tegevus. 2019. aasta sügisel viisime läbi ka pilootintervjuu, millele tuginedes arendasime edasi intervjuu juhust. Intervjuu juhtküsimused ja Wengeri sotsiaalsele õpiteooriale tuginevad teemad:

Millised on sinu peamised tööülesanded? (kutsealane tegevus)

Kes teevad veel sama tööd kui sina? (kogukond)

Milline on hea õppeprogramm? (kutsealane tegevus)

Kuidas sa oled oma tööd tegema õppinud? (õppimine)

Milline haridustöötaja sa oled? (identiteet)

Mis on sinu töö väärtus ühiskonnale laiemalt? (tähendus)

Kõik intervjuud salvestasime ja transkribeerisime, esimese automaatse transkriptsiooni tegi veebipõhine kõnetuvastus (Alumäe & Tilk *et al.* 2018), kuid seda täpsustasime salvestisi korduvalt üle kuulates. Tulenevalt pandeemia piirangutest olid digitaalsed intervjuud ainuke võimalus andmete kogumiseks. Positiivne kõrvalmõju oli see, et osalejaid ei piiranud digitaalse intervjuu puhul logistika, ühes ja samas fookusrühmas võis tuua kokku väga erinevate piirkondade haridustöötajaid.

Andmete analüüsimiseks kasutasime kvalitatiivset teemaanalüüsi (Braun & Victoria 2006), mis võimaldab tekstist leida tähendusi. Induktiivse analüüsi käigus kujunesid juhtteemad:

tuumtegevused;

kutsealasele tegevusele iseloomulikud tunnused;

töö tajutud tähendus ja laiem väärtus.

Tabelis 1 on välja toodud kõigi teemade alla koondunud koodid. Kodeerisime konkreetseid intervjuulõike mõnel juhul ka mitmesse teemasse, sest kohati iseloomustas sama tekstilõik üheaegselt nii kutsealasele tegevusele iseloomulikku omadust kui ka võrgustikusuhete toimimist (näiteks õpetajatelt tagasiside kogumise metoodika ja sellele paindlik reageerimine programmiarenduses). Tegevused või olukorrad, millele intervjuueeritavad andsid negatiivse (mureliku, problematiseeriva vms) hinnangu, said NVivo programmis külge negatiivse sentimendi markeri, et tekiks ülevaade sagedasematest probleemidest, sest probleeme eraldi teemana polnud otstarbekas välja tuua. Probleemide kohta otsesõnu ei küsitud ning jutu seeski toodi neid välja vähe.

Tabel 1. Teemad ja koodid

Teemad	Koodid
Tuumtegevused	juhendamine (tundide läbiviimine); koordineerimine ja juhtimine (sh juhendajate haldamine, projektijuhtimine, erinevate spetsialistidega koostöö tegemine, turundustegevused); loomine ja arendamine (õppeprogrammid ja -materjalid, näitused jms)
Kutsealasele tegevusele iseloomulikud tunnused	mitmekesisus ja unikaalne rolli sisustamine; paindlikkus ja spontaansus; koostöisus asutuse sees ja asutuste üleselt; kirju erialane taust ja ebastandardised karjääriteed; arengule ja pidevale õppimisele suunatud mõtteviis; teema- ja kohaspetsiifilisus; hooajalisus; projektipõhisus

Töö tajutud tähendus ja laiem väärtus ühiskonnas	hariduspoliitika kujundamine; formaalhariduse toetamine; silmaringi laiendamine, teadmiste-põhisuse toetamine ja elukestvaks õppeks tööriistade andmine; kontakti loomine loodusega; kultuuri väärtustamine; vahendamine kui eluviis, mitte lihtsalt karjäärivalik
--	--

Andmeanalüüsi usaldusväärsuse tagamiseks analüüsisid andmeid kaks uurijat ja arutasid erinevused läbi. Kõiki intervjuudel osalenud õppeprogrammide juhendajaid informeeriti uuringu eesmärkidest eelnevalt kirjalikult ning ka intervjuu alguses suuliselt. Osalejatele lubati tagada anonüümsus ning info uuringutele järgnevatest publikatsioonidest.

Tulemused ja tulemuste arutelu

Esitame tulemusi teemade kaupa (vrd tabel 1) ja vastavas järjekorras.

Õppeprogrammide juhendajate kutsealase tegevuse tuum

Koolidele õppeprogramme pakkuvate muuseumite, teaduskeskuste, loodushariduskeskuste jms haridustöötajate (edaspidi õppeprogrammide juhendajate) tööalased tuumtegevused saab jaotada õppeprogrammide juhendamiseks, arendustööks ja juhtimiseks-koordineerimiseks, nii nagu ka varasemates uuringutes on välja toodud (vrd nt Bailey 2006). Ametinimetuste mitmekesisus iseloomustab hästi ka konkreetsete asutuste spetsiifikat ning juhendajate rolli kujunemist konkreetse töötaja isiksuse, oskuste ja huvide ümber. Intervjuueeritavate seas leidis erinevate ees- ja järelliidetega kuraatoreid, spetsialiste, pedagooge, õpetajaid, juhte ja koordinaatoreid. Sealjuures on nimetustel ka teatav ajalooline mõõde, sest näiteks muuseumipedagoog on üldiselt vanem ja haridustöö kuraator uuem nimetus muuseumihariduse spetsialistile (Sepp 2019). Moodustunud nimekiri pole valdkonda tervikuna silmas pidades ammendav ning tööülesanded võivad ka sarnase nimetusega töötajate puhul olla väga erinevad ja vastupidi.

Koolidele ning lasteaedadele suunatud õppeprogrammide loomist ja juhendamist nähakse oma töös kesksena. Juhendamise koormus on erinevates asutustes väga erinev. Suuremates asutustes on keskastme juhina tegutsevatel haridustöötajatel enamasti palju administratiivseid ülesandeid ja gruppe juhendama jõutakse paar korda kuus kuni paar korda nädalas. Väiksemates

asutustes langeb juhendamise põhikoormus peamisele haridustöötajale ning hooajast sõltuvalt juhendatakse siis päevas kuni kolme rühma, harva rohkemgi. Arendustegevuses on küll esikohal õppeprogrammide loomine ja arendus, kuid lisaks sellele töötatakse välja ja ajakohastatakse ning digitaliseeritakse erinevaid õppematerjale, luuakse publikuprogramme täiskasvanutele, kureeritakse näitusi jms. Vene emakeelega juhendajad toovad eraldi välja lisakoormuse seoses vene õppekeelega gruppide juhendamise, turunduse ning tõlketöödega.

Suure osa juhendajate koormusest moodustavad erinevad administratiivsed tööülesanded: kirjutatakse projekte, tehakse aruandeid, hangitakse töövahendeid, jälgitakse eelarvet, sõlmitakse lepinguid, suheldakse koostööpartneritega. Suuremate asutuste vastutavad haridustöötajad korraldavad ka teiste juhendajate tööd (koolitavad ja toetavad nende arengut), vastutavad info liikumise eest asutuse sees ning tegelevad strateegilise juhtimisega. Väiksemate asutuste töötajatel tuleb sageli hallata tellimusi, korraldada logistikat ja täita muid tehnilist laadi ülesandeid. Sageli täidetakse lisaülesandeid turunduse ja kommunikatsiooni valdkonnas, kogude osakonnas ning harvem teadustöös, viiakse läbi giidituure turistidele, hoolitsetakse ruumide või elusolendite eest jpm.

Õppeprogrammide juhendajate tööülesanded on niisiis mitmekesised ja vähese rutiinsusega nii päeva, hooaja kui ka karjääri lõikes. Lisaks iseloomustab juhendajate kutsealast tegevust paindlikkus, spontaansus, koostöisus nii asutusesiseselt kui ka -üleselt, hooajalisus, koha- ja ainespetsiifilisus, projektipõhisus, haridustöötajate küllaltki kirju erialane taust ning ebastandardised karjääriteed ning arengule suunatud mõtteviis. Sarnaselt varasematele tulemustele (vrd Bailey 2006) jäi kõlama, et õppeprogrammide läbiviijad väärtustavad oma töös paindlikkust, koostööd, loovust ja tegutsemisvabadust.

Õppeprogrammide juhendajate töö eeldab paindlikkust ja oskuslikku koostööd

Õppeprogrammide juhendajad peavad olema alati valmis reageerima paindlikult grupi eripäradele ja vajadusel plaane muutma, näiteks kohandama tegevuse raskusastet õpilaste eelteadmistele või keeletasemele, leidma õpilaste kaasamiseks sobilikke meetodeid. Nagu ka varasemas kirjanduses rõhutatud (Tran 2007), toetab juhendajate paindlikku tegutsemist see, et nad saavad sama õppeprogrammi läbi viia korduvalt, kuid erinevalt kooliõpetajatest kohtuvad nad iga grupiga enamasti ainult ühe korra ning eelinfot õpilaste kohta on üldjuhul vähe. Toime tuleb tulla ja sealjuures toetada nii õpilasi kui ka õpetajaid ka kriitilisemates olukordades.

Üks laps väänas sirge maa peal põlve. [---] tuli tõesti kiirabi kutsuda, aga me olime väga-väga kaugel, [---] et see ei olnud selline kerge grupp, ütleme, seal oli selliseid natukene autistlikke lapsi, kes siis ei saanud lõpuks aru, et et “me pidime ju sellest kellaajast juba koolist tagasi olema”, tähendab, et “miks me nüüd kohe ära ei lähe”, aga noh, kuna kogu see olukord oli vaja nagu... selle olukorraga tegeleda, siis jah, on situatsioone, mida ei saa kujundada, mis lihtsalt juhtuvad vahetevahel.” (Marje)

Ka õppeprogramme luues lähtutakse sihtrühma soovidest ja vajadustest. Mõnel juhul kasvavad konkreetse õpetajaga koostöös loodud või kohalikule kogukonnale suunatud programmidest välja laiemat huvi pakkuvad tegevused ja õppeprogrammid. Mõned koostööprojektid keskenduvadki spetsiifilistele sihtgruppidele, näiteks konkreetse õppeaine õpetajatele ja nende klassidele või erivajadusega õppijatele.

Meie muuseum töötab ka HEV-klassidega ja vot nemad käivad meil pidevalt, et mitu korda nädalas, iga päev, kasvõi mitu tundi, mitte ainult õpilased, ka täiskasvanud, kellel on erinevad erivajadused; päevakeskusest või teistest sotsiaalasutustest. (Ita)

Hariduslike erivajadusega (HEV) õppijate toetamist nii tavaklasside koosseisus kui ka väikeklasside või erikoolide klasside puhul toodi intervjuudes välja enamasti lahendusmeelsel moel, mitte lastest lähtuva probleemina. Näiteks toob Liina välja, kuidas proovitakse erivajadusega õpilasi paremini toetada: “Kui meil on erivajadustega (õpilastele) tunnid, me oleme kas vastava siis kooli poole pöördunud või vastava mõne MTÜ, mis tegeleb mingi konkreetse erivajadusega.” Erivajaduste teemat käsitletakse seega ennekõike enda arenguvajadusena või puuduliku koostöö küsimusena. Näiteks tuuakse suurima probleemina välja, et õppeprogrammide juhendajatele ei anta piisavalt infot enne õppeprogrammi toimumist, mistõttu pole juhendajatel võimalik eelnevalt valmistuda spetsiifiliste vajadustega laste toetamiseks (nt mitme juhendaja broneerimiseks, et rühma väiksemateks seltskondadeks jagada, liikumisraskusega õppija jaoks sobivama teekonna valimiseks vms), mistõttu ollakse alati ja iga õppeprogrammi puhul valmis rakendama n-ö plaani B.

Mõne aja möödudes [tunni algusest] selgub, et näiteks pool klassi on erilised õpilased. [---] Ja huvitaval kombel õpetajad väga ei taha seda ette öelda. [---] [Kui] küsid siis, et kas teil on erivajadusega õpilasi, siis [öeldakse, et] “meil on huvitavad õpilased” või tulevad mingid siuksed vastused, et seda tuleb mingi kohvipaksu pealt tunnetada. Kogemuste pealt. (Kaie)

Ligipääsetavuse ja õpilaste erisustega arvestamise kontekstis on üsna sage probleem ka õpilaste keeletaseme erisused – eestikeelne õppeprogramm ilma igasuguse täiendava infota mõnel spetsiifilisel teemal võib olla tellitud klassile, kus osadel või kõigil õpilastel puudub isegi eesti keele algtase ja nad vajaksid vene keelt kõnelevat juhendajat või kelle puhul tuleks tegevusi kohandada kasutades lõimitud aine- ja keeleõppe meetodeid. Arvestades, et enamik asutusi pakub ka venekeelseid programme, võib vaid aimata, kas eestikeelsete õppeprogrammide tellimine lastele, kes eesti keelt üldse ei oska, tuleneb koolide soovist “saada linnuke kirja” eesti keele õpetamise kontekstis või ei osata õpilaste keeletaset adekvaatselt hinnata. Sellised olukorrad võivad viidata ka kommunikatsiooniprobleemidele kooli ja õppeprogrammide pakkuja vahel. Tulevikus võiks süsteemsemalt kaasata õppeprogramme pakuvad asutusi eestikeelsele õppele ülemineku toetamiseks, sest paljudel asutustel on pikaajaline kogemus keelekümbelklassidega töötamisel ning ülevaade lõimitud aine- ja keeleõppe meetoditest.

Juhendamise ühe negatiivse küljena tuuakse välja asjaolu, et on kurnav ühe päeva jooksul 2–3 erineva ja täiesti uue kollektiivi ette astuda, hoida seejuures mõtet virgena, suhtuda klasside ja õpilaste erisustesse paindlikult jne. Pole kindel, kas alati on tagatud mõistlik koormusarvestus või puhkeaeg gruppide vahel, sest juhendajate sõnul võrreldakse neid tihti kooliõpetajatega ning haridusega mitte seotud kolleegid heidavad ette liiga väikest rühmade juhendamise arvu. Selline võrdlus ei ole aga kohane, kui arvesse võtta, et õppeprogrammide juhendajad peavad lühikese aja jooksul (ca 45–180 min) tutvuma õpilastega, tegema teemale sissejuhatuse, õpetama neile midagi kaasahaaraval moel täiesti uues keskkonnas, võtma teema kokku, olema dialoogis saatva õpetajaga ning suutma seejuures jälgida, et arvesse on võetud õpilaste huve, varasemaid eelteadmisi ja konkreetse päeva sündmusi.

Sa pead olema nagu niimoodi [teeb nipsu] valmis ümber orienteeruma. Just selles mõttes, et ükskõik mis valesti läheb, et grupp on hoopis teise energiaga, noh näiteks sulle tuleb Tallinna grupp, kes on tõesti käinud juba seal, seal ja seal, onju, Ahhaas, siis Auras ujumas ja siis nad jõuavad sulle... mingid viiendikud nagu kell kolm [---]. Nad on alustanud Tallinnast kell seitse hommikul sõitmist, mis tähendab seda, et nad on võib-olla nagu viis kolmkümmend ärganud kuskil nagu äärelinnas. Et siis sa saad aru, et sealt ei ole nagu mõtet enam oodata noh, mingisugust noh, siukest hästi vaikset, rahulikku nokitsemist, et seal sa pead nagu ikkagi nagu pauerit ja ja nagu noh näib neid ärkvel hoidma pidevalt [naerab] selles mõttes, et nad juba tahavad bussi magama. (Noora)

Õppeprogrammi ettevalmistus erineb oluliselt koolitunni ettevalmistusest. Lisaks meetodiliselt mitmekesise, eakohase, ainepärase jne eel- ja järeltegevusi hõlmava programmi loomisele (koos kirjalike ja digitaalsete õppematerjalidega) on tarvis ka seda testida erineva vanuse ja keeletasemega klasside peal, prognoosida huviliste hulka, tellida vajalikud töövahendid, töötada välja ja saata laiadele turundusmaterjalid jpm. See protsess võtab suuremates asutustes aega vähemalt paar kuud. Mistõttu oli üllatav, kui mõnes asutuses vahelduvad näitused iga paari kuu tagant, ning eeldatakse, et nendega käivad kaasas ka õppeprogrammid. See mõjub juhendajatele frustrerivalt, sest et sisuliselt ei jää aega infoga õpetajateni jõuda või ei sobi spetsiifilise teema ajastus kooliprogrammiga.

Õppeprogrammide loomise ja arendamise ajamahukus tuleneb osaliselt ka sellest, et protsess on väga koostööine, eeldab jooksvalt strateegilisse planeerimisse kaasatud olemist.

Ühe programmi loome kasvõi ongi tegelikult üks suur meeskonnatöö, nagu siin on ka teiste kõnelejate poolt välja tulnud, et üks inimene ei peagi oskama kõike. Selle jaoks ongi vaja siis erinevate teadmistega inimesed kokku kutsuda, sellepärast on ka nii palju koosolekuid ja tõesti, et siis pead kokku panna ja mõelda midagi ühiselt. (Alma)

Koostööd tehakse ja koordineeritakse nii asutusesiseselt (nt tehakse koostööd kogude või turundusega) kui ka majaväliste partneritega (õpetajatega, kohaliku omavalitsuse haridusspetsialistiga, erinevate sidusrühmadega, valdkonna ekspertidega), kirjutatakse ja juhitakse projekte, korraldatakse võrgustikuüritusi, koolitatakse majasiseselt ja valdkonnaüleselt jms. Juhendajate ametialased võrgustikud on laiad, sisaldades sarnase tööprofiiliga kolleege erinevatest asutustest, kooliõpetajaid ning erinevaid erialaspetsialiste ülikoolidest, disainibüroodest, ametiasutustest jm. Lai koostöövõrgustik ja koostööine mõtteviis võivad selgitada ka üldist kõrget tööga rahulolu kui lähtuda Meidi Sirgu, Meril Ümariku, Krista Loogma ja Katrin Niglase (2017) uuringu järeldustest.

Leidis kinnitust, et nii muuseumipedagoogid kui ka keskkonnahariduse eksperdid tegutsevad sidusate praktikakogukondadena, mõlemal on ka oma võrgustumisüritused (vastavalt muuseumipedagoogide suvekool ning keskkonnahariduse sügiskonverents), kus jagatakse infot, koolitatakse, luuakse kontakte. Igapäevast koostööd tehakse siiski pigem väiksemates temaatilistes, katusorganisatsiooniga seotud (nt RMK, keskkonnaamet) või geograafiliselt mugavates (nt Tallinna vanalinn) klastrites.

Ja [piirkond] on nii väike koht ikkagi. Et siin on küll äkki [...] keskust, sealhulgas siis RMK ja Keskkonnaamet, kes pakuvad keskkonnaharidust. Ja eks me ju kõik tunneme üksteist ja selles mõttes vajadusel teeme ka koostööd, kui on suur häda käes... Hooaeg hästi tihe, laenamine inimesi natukene siit ja sealt, teeme sellist alltöövõttu. (Marje)

Sarnase töö tegijatena nähakse lisaks teistele õppeprogrammide juhendajatele ka kooliõpetajaid. Kusjuures kooliõpetajaid ei tajuta homogeense grüüna. Selgelt eristuvad aktiivsed tihti õppeprogrammides osalevad ja koostöised “stammkunded” ehk partnerõpetajad ning passiivsed õpetajad, kellega kohutatakse harva, ning kellega väljaspool konkreetset õppeprogrammi või isegi mitte selle käigus dialoogi ei teki. Pikema karjääri jooksul kujuneb välja rohkem partnerõpetajaid, kes on kaasatud õppeprogrammide loomisse, külastavad oma klassidega aastast-aastasse, osalevad infopäevadel ja koolitustel ning on nõudlikud ja hinnatud koostööpartnerid. Lisaks on partnerõpetajad tihti oma koolides justkui õppekäikude mõjuagentideks, kuna toovad õppekäikudele ka passiivsemad kolleegid oma klassidega ja loovad aktiivselt asutustevahelist sünergia. Ekspertsete õpetajate mõju valdkonnale on rõhutatud ka varasemates uuringutes (Kisiel 2014; Uppin & Timoštšuk 2022). Kuigi õpetajad võivad pöörduda oma ideedega asutuse poole ise, tajutakse, et lihtsam on arendustegevusse või projektidesse kaasata õpetajaid, kellega ollakse varem koos töötanud.

Õppeprogrammide juhendajaks kujunemine eeldab õppimisele ja arengule suunatud mõtteviisi

Paljude intervjuueeritute erialane väljaõpe või varasem töökogemus on seotud vähemalt osaliselt kooli- või lasteaiasõpetaja tööga. Sage narratiiv on see, et kooli tajuti liiga rangelt piiritletud keskkonnana, kus oli liiga vähe autonoomsust, loovust ja koostööd. Seetõttu ongi kooliõpetaja tööst loobunud keskkonnahariduskeskuse vms asutuse juhendaja töö kasuks. Arvestades, et Eesti õpetajaskond vananeb ning uusi õpetajaid tuleb peale liiga vähe (Kaarlõp 2021), võiks kooliõpetajate õppeprogrammide juhendamise tööle siirdumist ning ka vastupidi senisest veelgi enam soodustada. Mitmel intervjuueeritul olid keskkonna- ja teema(ümber)lülitused aidanud hoida töömotivatsiooni ning pakkuda n-õ horisontaalse karjääriteega haridustöötajatele oma valdkonnas uusi väljakutseid. Seega näib keskkonnavahetus (ka osakoormusega) soodustavat pedagoogilise hariduse ja missiooniga inimeste püsimist hariduse vallas ka siis kui nad ei soovi enam (või mingil perioodil) koolis töötada või kui nad tahavad lihtsalt

midagi uut proovida. Varem koolis töötanutele on muuseumitöö puhul uudne sihtrühmade mitmekesisus.

Kui ma koolis puutusin ikkagi kokku ainult õpilastega, siis nüüd ma teen ikkagi ekskursioone ka pensionäridele, täiskasvanutele ehk ka võib-olla see täiskasvanutega... hariduslike tegevuste läbiviimine on natukene mind muutnud ja natuke paremaks aja jooksul muutnud. Kuigi ma tunnen ikkagi puudust nendest erinevatest täiskasvanute meetoditest või andragoogikast, mida ma ju tegelikult õppinud ei ole, see jällegi tuleb ainult kogemusega, et kuidas täiskasvanuid veel rohkem kaasata. (Tuuli)

Kuna muuseumiõpetajaks või keskkonnahariduslike õppeprogrammide juhendajaks otseselt õppida ei saa, on intervjueeritavatel enamasti selja taga üks või mitu karjääripööret ning ka samas valdkonnas tegutsedes väga erinevad erialased taustad. Õppeprogrammide juhendajatel on niisiis varasemast elukogemusest ning erinevatest õpingutest tulenevalt võrdlus erinevate valdkondadega ning isegi kui nende otsus töötada juhendajana näib käänulises karjääris juhuslik, on see siiski informeeritud valik. Nii nagu ka varem on välja toodud (Bailey 2006), olid intervjueeritud kõrgelt motiveeritud ja tööga üldiselt väga rahul. Intervjuude käigus demonstreeriti sügavat huvi nii oma valdkonna kui ka õpetamise vastu üldiselt.

Intervjueeritud õppeprogrammide juhendajatel oli varasemate uuringute laiemapõhjalise valimi küllaltki hea pedagoogilise väljaõppega võrreldes (Põim & Urb *et al.* 2012; Uusmaa 2012) veelgi põhjalikum ettevalmistus õpetajatööks. Seega ei leidnud antud valimi puhul kinnitust hinnang (Vesterinen & Kangas *et al.* 2017), et õppeprogrammide kontekstis on problemaatiline asjaolu, nagu puuduks juhendajatel õppimisest rääkides kooliõpetajaga ühine sõnavara. Seda enam, et paljudel intervjueeritudel on ka õpetaja kutse (Kutseregister 2020). Intervjueeritute heale pedagoogilisele väljaõppele võib olla kaasa aidanud asjaolu, et mitmel õpetajahariduse erialal on juba aastaid olnud õpetajate väljaõppes väljaspool klassiruumi õppimisega seotud ained (nt ajaloo didaktika, klassiõpetajate muuseumipraktika, kunstiõpetajate muuseumipedagoogika praktika ning õuesõpet ja õppekäikude metoodikat tutvustavad kursused loodusvaldkonnas). Sääraste moodulite või tervikkursuste püsimine õpetajaõppe õppekavades on oluline ka seetõttu, et need annavad kooliõpetajatele baas-teadmised ja -oskused õppekäikude korraldamiseks.

Kõik intervjueeritud olid kõrgharitud, mitmed ka korduvalt. Lisaks peegeldusid intervjueeritavate kutsealase tegevuse kirjelduses ka varasemalt esile toodud õppeprogrammide juhendajatele olulised oskused ja teadmised, näiteks

teadmised õpetamisest, valdkonna ja konteksti tundmine, projektijuhtimisoskused (vrd Bailey 2006; Tran & King 2007). Seetõttu tasuks õppeprogrammide juhendajatele koolitusi pakkudes silmas pidada nende väga kirjut tausta – “üks suurus” ei sobi kindlasti kõigile ja tõenäoliselt oskavad kauem valdkonnas tegeutsenud juhendajad olemasolevatest võimalustest endale ise sobiva koolituse kombineerida. Intervjuudele tuginedes saab väita, et suundumus reflektiivsele kogemustevahetamisele (vrd Reid 2013) ning tihedamale koostööle kooliõpetajatega (vrd DeWitt & Osborne 2007) on juba olemas ning näiteks keskkonnahariduse valdkonnas on ka reflektiivse enesearengu mudeli loomisega algust tehtud (EKHÜ 2023).

Pidev õppimine ja eneseareng ongi juhendajate jaoks loomulik ja meeldiv osa tööst. Õppimisvõimalustena tuuakse välja õppereise, konverentse, kursusi, vaatlusi oma asutuses, teiste asutuste külastamist ja nende haridustöötajate vaatlemist ning ülikooliõpingud. Kogemusi vahetatakse listide ja sotsiaalmeedia kaudu. Tajutakse, et õppimisvõimalused võrsuvad ka spontaanselt tööst. Näiteks on perioodiliselt vaja uutele näitustele luua õppeprogramme ja -materjale. Isegi aastakümneid samas asutuses enam-vähem sama ametinimetusega töötades tegeletakse erinevatel perioodidel küllaltki erinevate teemadega. Alustatud on tihti õppeprogrammide juhendamisest, kuid aja jooksul kohandatakse roll järjest enam enda nägu ja katsetatakse erinevaid töösuundi: näituste loomine, õppematerjalid, võrgustikutöö, projektijuhtimine, täiskasvanute koolitamine, strateegiatöö jpm.

See oleneb ka parasjagu arengustaadiumist, et kus sa oled. Et mida nagu meeldib rohkem [parasjagu] õpetada. Olen otsinud endale huvitavaid väljakutseid samas valdkonnas, et ei ole tahtnud muuta, muidugi on võimalusi olnud... Ei näe põhjust [valdkonda muuta], kui see sobib. (Kaie)

Samuti tuuakse välja, et pidev õppimine on hädavajalik õpilaste paremaks mõistmiseks ning neile meetodiliselt parimate ja individuaalselt sobilike lahenduste otsimiseks, kõigi õpilaste kaasamiseks suurtes klassides jne. Õppeprogrammide arendamiseks viiakse läbi ka testprogramme ning väiksemahulisi uuringuid ning kogutakse ning analüüsitakse erinevaid kättesaadavaid andmeid (õpilaste ja õpetajate tagasiside, kolleegivaatlused jms). Sageli kasutavad juhendajad võimalust siduda oma ülikooli lõputöö igapäevatööga, et oma pedagoogilisi valikuid sügavamalt mõtestada ning arvestada õpilaste individuaalsete erisustega.

Mina sain ka teha oma lõputöö jaoks väikseid arutelusid noorte endaga ja siis mõned töid sealt ka välja, et mäletasid mingisuguseid meetodeid, et “oi, väga tore”, temale sobis. Ja siis kuuled teist, kes ütleb, et never ever ma ei taha mingeid siukseid asju kuulda ega kogeda. See ongi nii. Ja siis siukene edukas õpikogemus võikski olla siis selline, kus tegelikult on ärganud õppija enda huvi, ta on hakanud ise uurima, tal on tekkinud võimalus nagu ise avastada, ise kuidagi enda jaoks seda mingisugust võrgustikku kokku siduda. Ja ta nagu saab mingisuguse elamuse, mingisuguse kogemuse, mis annab talle nagu võimaluse siis seda nagu teadmist mudeldada sellisel viisil, et ta saab sinna liita asju, et ta saab sinna panna midagi juurde, ta saab millestki natukene rohkem aru. (Reena)

Arusaam sellest, kas õppeprogramm õnnestus, lähtub ennekõike tunni käigus tekkinud kogemusest ja saadud tagasisidest. Tagasiside võib olla nii sõnaline programmi käigus kui kirjalik (nt pärast programmi saadetud kommentaarid). Tagasisidena tajutakse ka märke, mida loetakse õpilaste käitumisest. Pikema karjääri ning koolitöö kogemusega intervjuueeritavad rõhutavad teistest enam, et kooliõpetaja töö ja ettevalmistus määrab õppeprogrammi õnnestumise, eriti tuuakse seda esile lasteaijalaste ja algklassi õpilaste puhul. Sellest tulenevalt on õppeprogrammide kvaliteedi testimiseks mõnel pool süsteemselt tähelepanu osutatud tagasiside küsimise viisidele.

Väga palju annab tagasiside küsimine. Me alustasime seda ise omal algatusel ka, sest tahtsimegi peegeldust või teada, et kuidas kooli õppekavassee need meie pakutud siis metsapäevad ja rabaretked [---] või mis iganes, et kuidas nad õppetöösse sobivad. Aga hiljem, [---] on juba ametlikult sellised tagasisidelehed ja küsimustikud olemas, mis on ka omamoodi ajas arenenud. Et see selline konstruktiivne kriitika ja sisuline tagasiside ka lastelt, kusjuures, just ühelt poolt õpetajad, nemad näevad kui pedagoogid, et mis toimus, aga see, kuidas lapsed ehedalt ja kohe ütlevad, on hästi aidanud meid. (Imbi)

Mõnikord tagasisidet õpetajatelt mitte ainult ei küsita, vaid ka jagatakse. Näiteks Tartu rahastusmeetmesse “Õppida saab kõikjal” on sisse kirjutatud tuumakad tagasisidemehhanismid, kus kooliõpetajad nii annavad kui ka saavad tagasisidet õppeprogrammides osalemise kohta (vt ka Visnapuu 2020). Võttes arvesse, et pole kindel, kuivõrd õpetajate esmases väljaõppes õpikeskkondadega seotud sügavamaid hoiakuid kriitiliselt reflekteeritakse (Uppin & Norrman et al. 2023), lähtuvad nende õppekäikudega seotud hoiakud tõenäoliselt suuresti tavadest, normidest, varasemast elukogemusest jms, sh oma kooliteel kogetust,

sedas isegi siis, kui ülikooliõpingute käigus ollakse tutvunud ka teistsuguse infoga. Seetõttu võib tagasisidering, mis peegeldab õpetajale, kuidas ta saaks õpilasi õppeprogrammis paremini toetada, suunata eri osapooli sisukamale koostööle ning motiveerida ka vähese kogemusega kooliõpetajaid oma õpilasi ka väljaspool klassiruumi paremini toetama.

Tegime tagasiside, et muuseumiõpetaja, kes tundi läbi viib, hindab ka tegelikult õpetajat, et kas õpetaja on selle klassi ette valmistanud, vahel nõuab muuseumisse tulek eeltööd ja kas õpetaja ise ka tegelikult osaleb, et me hindame tegelikult ka õpetajat, sest muuseumiõpetaja küll teeb ja viib läbi, aga vahel on mõnes kohas vaja ju õpetaja abi, sest et paraku me ikkagi näeme neid õpetajaid, kes vahel näpivad telefoni või lähevad kohvikusse. Ja ei ole sellist koostööd jah kõigi õpetajatega. (Leena)

Esile võib tõsta ka “Pärnu linn kui õpikeskkond” projekti, mille raames toetatakse süsteemselt õppeprogrammide pakkujate ning koolide koostööd. Rahastusmeetmed toimivad neis näidetes piiriobjektidena (vrd Akkerman & Bakker 2011), viies aruandluse ja kvaliteedinõuete kaudu kooliõpetajaid ja õppeprogrammide juhendajaid ühtsemate ootuste tasandile. Tuleb aga olla tähelepanelik, et rahastajate ülemäärane surve ei mõjuks ebasoodsalt paindlikule ja dialoogilisele lähenemisele õppeprogrammide sisu osas ega vähendaks õpetajate autonoomsust. Ülevalt-alla hierarhiline õpisisu juhtimine oleks esiteks konfliktis Eesti senise õpetaja autonoomsust rõhutava suunaga (Tire 2021), ning võiks mõjuda tegutsemisvabadust hindavatele õpetajatele demotiveerivalt. Liigne vormiline rangus võib suunata tunde rohkem standardiseerima ja õpiväljundeid liiga kitsalt defineerima.

Juhendajad peegeldasid loovust, uudishimu ja uurivat vaimu paljudes igapäevastes tööülesannetest ning asutuste-üleses koostöös. Näiteks koroonaaeg mõjus arendustööle, sh koostöisele enesetäiendamisele eriti soodsalt, sest kooligruppe muuseumitesse mõnda aega ei tulnud. Pealesunnitult pausi kasutati seal süsteemseks arendustööks: täiendati ja digitaliseeriti olemasolevaid materjale, katsetati uusi hariva sisu edastamise formaate (nt taskuhäälõngud) ning tehti sisukat koostööd teiste asutuste haridustöötajatega.

Kuidagi juhtus ja nii, et sai ka tegeletud sellise Eesti ülese asjaga, et võtsime muuseumi pedagoogidega siis kokku oma e-õppematerjali ja koondasime neid ja sellest kujunes kuidagi iga nädalane veebiarutelu, et kuidas meil läheb. (Neenu)

Intervjueeritute pedagoogiline väljaõpe ja uuriv vaim ei pruugi peegeldada kõikide Eesti õppeprogrammide juhendajate valmisolekut õpetaja rollis töötamiseks. Esiteks on tegemist eesmärgipärase valimiga haridustöötajatest, kes esindavad üleriiklikult või lokaalselt silmapaistvaid teenusepakkujaid. Teiseks, erinevalt intervjueeritustest, kes on oma asutustes haridusvaldkonnas vastutaval kohal, juhendavad lõviosa õppeprogrammidest (vähemalt suurtes asutustes) ülejäänud juhendajad, kes mõnel juhul arendus- või võrgustikutöös kaasa ei löö, osad juhendajad kaasatakse hooajaliselt käsunduslepingutega, teised tegelevad õppeprogrammide juhendamisega oma peamiste tööülesannete kõrvalt. Mõned intervjueeritud võtsid seetõttu ülejäänud juhendajate suhtes selgelt mentori rolli (vrd Löffström & Eisenschmidt 2009) ning pöörasid süsteemset tähelepanu kõigi juhendajate võimestamisele ja tunnustamisele, nii nagu on olulise tegevusvõimekuse tingimusena esile toonud ka Pille Slabina ja Katrin Aava (2019). Kusjuures toodi välja, et toimiva meeskonna korral on lihtsam toime tulla ka negatiivse tagasiside või muude probleemidega.

Mina püüan seda meeskonda koos hoida ja teha siis selliselt, et nendel oleks huvitav ja mis on nagu hästi oluline siis ka, siis neid pakkuda neile täiendusvõimalusi-koolitusi, et hoida neid kursis uute asjadega, et nad ei läheks rooste. [---] kuna siis see meeskond on erinev, siis see ühtse tunde hoidmine, erinevate asjade pakkumine, et see on nagu see minu osa siis nii positiivse kui keeruliste asjade lahendamise, et paraku kui on mingid probleemid, siis üldjuhul tullakse minu poole. (Žanna)

Intervjueeritavad mõistavad, et iga juhendaja, kes õpilaste ette astub, on vastutavas rollis. Lisaks temaatika heale tundmisele tuleb igal juhendajal enda jaoks sisuliselt mõtestada, mida, miks ja kuidas ta õpetab. Siiski tegeleb mõnedes suuremates asutustes programmide arendusega kitsam ring inimesi ning suur osa juhendajatest ei võta (või ei võimaldata neil võtta) vastutust programmide sisu osas näiteks põhjustel, et töögraafikud seda ei võimalda, teadmised/oskused liiga väiksed, et mõtestada metoodilisi valikuid ettekirjutatud tunnikavades vms. Sealjuures tajutakse, et keeruline on väiksema vastutusega juhendajaid motiveerida, mis on loogiline arvestades, et sisuliselt on tegemist n-ö võimestamata juhendajatega (vrd Slabina & Aava 2019).

Töörütmi mõjutavad õppeaasta kulg, projektid, asukoht ja valdkonna eripärad

Õppeprogrammide sisu ja juhendajate töökorraldus on asukohapõhine ja ainespetsiifiline ning intervjueeritud olid valdavalt oma valdkonna või teema entusiastid. Loodushariduse valdkonnas ongi õppimise meediumiks tihti peale looduskeskkond, seda ka siis, kui mingi osa tunnist viiakse läbi siseruumides, kuid asukoht mõjutab oluliselt ka mäluasutuste tegevust. Esiteks on paljud muuseumid otseselt seotud mingi piirkonna või isiku looga. Teiseks on väljaspool Tallinna ja Tartut ning nende lähiümbrust tegutsevate teenusepakkujate jaoks märkimisväärselt suurem roll kohalikul kogukonnal. Tõmbekeskustest eemal pingutatakse teadlikult oma vähese “kodupubliku” korduvaks majja toomiseks: tehakse individuaalset koostööd piirkonna õpetajate ja teiste kohalike sotsiaal- ning turismiettevõtetega ja kirjutatakse ühiselt projekte.

Õppeprogrammide juhendajate töö on ka hooajaline. Kõige intensiivsema ajana eristuvad kevaded, mil paljud koolid korraldavad n-õ aasta lõpu ekskursioone. Neil perioodidel on õppeprogrammide läbiviijate töögraafikud rutiinsed ja tihedad. Isegi kui klassile on tellitud vanuse ja õpitud teemadega haakuv tegevus, on need veerandi- või aastalõpu väljasõidud tihti õppetööga lõdvalt seotud. Vahel ei tehta isegi saladust, et eesmärk on võimaldada eksameid sooritavatele klassidele rahu või täita hinnete väljakirjutamise järel jäänud aega.

Kui keskkonnahariduse valdkonnas annab tooni ka looduse aastaring, siis osade muuseumite jaoks mängib rolli uute näituste avamise rütm, rahvakalender või muud tähtpäevad. Tuuakse välja, et varem oli õppeprogrammide tellimine hooajalisem ning mõnevõrra paranenud rahastusvõimalused on paljudes asutustes koormuse aasta lõikes ühtlasemaks muutnud. Suveperioodi kasutatakse kokkuvõtete ja plaanide tegemiseks.

Jah, põhirõhk on ikkagi sellisel kooli aastaajal, et suvel pigem jah, noh, üks asi on see, et puhata tuleb ka, aga suvel tavaliselt ongi selline tore aeg, kus saab mõelda, mida veel teha tahaks ja mida võib-olla muuta tahaks või mida uut. (Mari)

Kui kooliaasta rütm moodustab õppeprogrammide juhendamise perioodilise telje, siis tähtajad ning rahastustest tulenevad võimalused on aluseks töö strateegilisele planeerimisele. Projektipõhisus väljendub nii näituste ajutisuses, kui ka rahastusvõimalustes, millega kaetakse õpilaste muuseumikülastusi, õppevahendeid jms. Projektirahastusel on ka piirkondlik mõõde. Kohalike omavalitsuste tugi on väga erinev ning üldiselt on see suurtes linnades, kus tegutseb

rohkem õppeprogramme pakkuvaid asutusi, kõige enam läbi mõeldud. See seab teatavasse eelisseisu just suuremate keskuste õpilased ega aita vähendada õpilaste kogemuste lõhet (vt nt Timoštšuk 2020a). Samas on õppeprogrammide pakkujate jaoks oluline jõuda võimalikult paljude (kohalike) õpilasteni.

Mina võib-olla näen ühe oma isegi ühe, ühe kõige suurema tööülesandena seda, et kuna meie keskus on küll omavalitsuse oma, aga meil ei ole selliseks sisu tegevuseks mitte mingisugust rahalist baasi. Et kõik see, mida me tahame ise teha, peame ise kuskilt raha leidma, et see rahade leidmine projekti majanduse kaudu ja ka projektide kaudu sedalaadi tegevuste pakkumine, mida me saaksime ikkagi soodsamalt õpilastele pakkuda. [...] Et kuna meie kogukond [...] ei ole nii suur, et me saaksime loota, et meil on hästi palju ja pidevalt sellist tasulist klienti, et siis me proovime nii palju kui võimalik teha tegevusi tasuta. (Marje)

Tuuakse esile ka projektirahastusega programmide osakaalu pidev suurenemine. See tähendab, et õppeprogrammides osaleb järjest rohkem õpetajaid, kellele see on esmakordne kogemus, kes ei käsitle õppeprogramme põhimõtteliselt sisulise õppetöona või kellel lihtsalt pole teadmisi ega oskusi, kuidas õppeprogramme koolitöös sisuliselt rakendada. Seega toob suurenenud rahastus küll rohkem õpilasi õppeprogrammidesse ja võimaldab teenusepakkujatel püsivalt tööl hoida suuremat meeskonda, kuid ei taga ilmtingimata õpilastele läbimõeldud õpikogemusi. Intervjueeritavad töid värvikaid näiteid õpetajatest ja õpilastest, kes isegi ei tea, mis teemalisele või millises õppekeeles programmis nad osalema on tulnud (või kuhu nad on “saadetud”) või on klassi saatmas nt klassijuhataja, kuid konkreetse valdkonna (nt ajaloo) õpetajaid pole sellest, et õpilased külastavad temaatiliselt haakuvat (nt keskaja teemalist) õppeprogrammi, üldse teavitatud. Säärast arusaamade mitmekesisust vastutuse osas õppeprogrammide sisu, korralduse või tulemuste osas on välja toodud ka varem (Anderson & Zhang 2003).

Õpetajate ebaühtlane ettevalmistus õppekäikude sidumiseks koolitöoga on selgitatav ka asjaoluga, et seni pole õppeprogrammide rahastusega samas mahus kasvanud kooliõpetajate temaatilised täiendkoolitused. Paraku on ka Eesti koolide alusdokumentides õppekäikudest ja erinevates õpikeskkondades õppimisest juttu üsna vähe ja üldsõnaliselt (ICF & Praxis *et al.* 2022), mistõttu võib arvata, et õppekäike koolisisiselt pigem ei mõtestata ning süsteemselt kogemusi ei vahetata. Kuigi õpetajate suhtumine õppekäikudesse on seotud koolikultuuriga (Uppin & Timoštšuk 2019), töid antud uuringus osalenud haridustöötajad välja ka suured erinevused sama kooli kolleegide õppekäike puudutavate oskuste, mõtteviiside ja uskumuste vahel. Seega on õpetaja oluliseks õppimiskultuuri mõjutajaks.

Õpetajast sõltub ju palju. Ja siis, kui õpetaja ise ei ole huvitatud, ei ole kohal, siis lapsed ka eriti ei ole. Ja samas teine kord teine paralleel samast koolist ja õpetaja on alati kohal ja õpetaja ise isegi palus teha nende jaoks spetsiaalset programmi ja hoopis teised lapsed, hoopis teine suhtumine, kohe näha! (Ita)

Õppeprogrammide sisu mõjutab ka projektirahastus. Praegused rahastusskeemid nügivad asutusi loodus- ja täppisteaduste suunal, neid rahastab näiteks riiklikult Keskkonna Investeeringute Keskuse (KIK) keskkonnahariduse meede ning näiteks Tallinna Haridusameti õppeprogrammide toetus läheb samuti just sellele valdkonnale. Keskkonnahariduse valdkonnas on Eesti Keskkonnahariduse Ühingu poolt üsna selgelt sõnastatud õppeprogrammide kvaliteedinõuded (EKHÜ n.d.b), mis on aluseks ka rahastuse taotlemisel. Mäluasutustel endil nii selgesõnalist juhendit ei ole, kuid paljud muuseumid on oma tegevustesse keskkonnavaldkonna õpiväljundeid lõiminud ning keskkonnahariduse kvaliteedimärgiseid edukalt taotlenud.

Tänu Haridusameti niisugusele reaalteaduse suunaga õppekäikude toetusele, siis meil on tegelikult üpris kenasti läinud ühtlasemaks ka siis nii jaanuar-veebruar, üldiselt meil tekib nagu selline suurem rahapada, mille tõttu siis klassid saavad tulla justkui nagu tasuta kohale. See on just Tallinna pakutud. Ja see on siis tekkinud tekitanud sellise olukorra, et siukest talvist pöuda meil äkki ei ole [enam]. (Reena)

Seega on kasuliku kõrvalsaadusena tekkinud keskkonnahariduse kvaliteedimärgist piiriobjektina kasutades (vt Akkerman & Bakker 2011) keskkonna ja kultuuri valdkondade ülene rikastav dialoog. Teisalt ei tohiks unustada, et kultuuri, kunsti ja sotsiaalvaldkonna teemad on väärtuslikud ka iseenesest: rikastavad inimese elu, arendavad nii kriitilist mõtlemist kui ka empaatiavõimet (Greene & Kisida *et al.* 2014; Uppin & Timoštšuk 2019). Seda eriti tehisaru ja kulutulena levivate vandenõuteooriate valguses: inforumis edukaks navigerimiseks on vaja laia silmaringi ja oskusi kultuuri-ilminguid tõlgendada.

Olenemata sellest, kas õppeprogrammi eest tasub lapsevanem, kohalik omavalitsus (näiteks Tallinnas, Tartus ja ka Pärnus on kohaliku haridusameti rahastatud taotlusvoor) või riik (näiteks KIK, Kultuurirahastus), toovad need tulu ka asutusele. Mõni intervjuueeritav nimetaski oma peamise tööülesandena võimalikult paljude gruppide “majja toomist”, mida võib tõlgendada ka müügisurvena. Vaid üks uuringus osalenud asutus pakub ainult tasuta õppeprogramme ja neil puudub ka omaniku eeldus tulutootmiseks. Lisaks võimaldab erinevate

projektide kirjutamine käia välismaal õppereisidel, osaleda rahvusvahelistes koostööprojektides ning ühtlustada aasta jooksul juhendajate töökoormust.

Hariduspoliitika kujundamine ning formaalhariduse toetamine

Kauem valdkonnas tegutsenud juhendajad tajuvad, et kujundavad ka üldist haridusmaastiku, näiteks osaledes hariduse arengukava koostamises ning olles seal kirjeldatud õmblusteta õpiühiskonna kaasloojad. Tulevikus tasuks ehk julgemalt tõmmata õppeprogrammide juhendajaid seni pigem koolikesksesse kaasava hariduse diskussiooni, sest eesti keelest erineva kodukeelega, erivajadustega või käitumisraskustega õppija toetamine on meie kooliõpetajatele õppekäikude üks keerulisemaid osasid (Uppin & Timoštšuk 2022). Tuuakse välja, et koolivälist haridust väärtustatakse riiklikul tasandil küll sõnades (valdkonna eestvedajaid kutsutakse erinevatesse töörühmadesse, rahajagamise komisjonidesse ning haridusdokumentide aruteludesse), kuid tajutakse probleeme ministereeriumitevahelises koostöös.

Mõned riigid on suutnud võib-olla muuseumi haridust formaalharidusega võrdsele tasemele viia või kuidagi koheldakse nagu võrdsemalt, et meil on ikka, no... mul kogu aeg see tunne, et ma teen nagu natuke teisejärgulist tööd. Või kõigume kahe ministereeriumi vahel, et Haridusministereeriumi ja Kultuuriministereeriumi vahel ja läbi aastate oleme püüdnud tegelikult ju niisuguseid õigeid koostöömudeleid välja töötada ja võib-olla siis ka rahastamisvõimalusi otsida. (Leena)

Õppeprogramme pakuvad asutused alluvad kindlatele ministereeriumitele (valdavalt Kultuuriministereeriumile ja Kliimaministereeriumile), Haridus- ja Teadusministereeriumi (HTM) haldusalasse kuuluvad vaid paar üksikut õppeprogrammide pakkujat ning enamikul intervjueeritutest puudub HTM-ga sisuline koostöö. Kooliõpetaja seisukohast oleks oluline, et erinevad teenusepakkujad kõneleksid nendega n-ö sama keelt ning mõnes mõttes võiks just HTM võtta õppekäike rahastavate riiklike meetmete osas koordineeriva ning nõustava rolli, mida on välja toodud ka varem (vt nt Peterson 2012: 28). Eriti kui arvestada, et kõik õppeprogrammide pakkujad lähtuvad juba praegu riiklikest õppekavadest ja haridusstrateegiast. Järjest suuremat osa kõigist õppeprogrammidest rahastab mõni riiklik või kohaliku tähtsusega meede, millele nüüd on lisandunud ka Kultuurirahastus.

Juhendajad väärtustavad partnerlust konkreetsete õpetajate ja koolidega ja formaalhariduse toetamist üldiselt. Lisaks sellele, et toetatakse koole õppeprogrammide rahastuse hankimisega, tuuakse välja, et kooliõpetajatel pole aega ega võimalust kõigis teemades spetsialistiks saada. Lisaks ei ole koolidel majanduslikult mõistlik ega võimalikki hankida õppetöö illustreerimiseks kuigi spetsiifilisi ja autentseid vahendeid – planetaariumist arhiividokumentideni, haruldastest kunstiväärtustest temaatiliste loodusõpperadadeni. Isegi kui nt keerukas tehnoloogia koolidele soetada, ei pruugi jaguda spetsialiste, kes oskaks pidevalt uuenevaid tehnoloogiaid kiiresti asjakohaselt kasutusse võtta.

Ehkki intervjuudes seda teemat ei käsitletud, on mõned õppeprogramme pakuvad asutused tihedalt seotud ka õpetajate väljaõppega (esmaväljaõpe, täiendkoolitused, ülikooli lõputööde juhendamine jne). Seetõttu võib osasid suuremaid muuseumeid, teadus- või keskkonnahariduskeskusi käsitleda teatud didaktilistes ja metoodilistes küsimustes kompetentsikeskustena ning miks mitte järjest enam ka ülikoolide õpetajaerialade praktikabaasidena (Uppin & Norrman *et al.* 2023). Lisaks on intervjuueeritud valdavalt väga hästi kursis riiklike õppekavade ainevaldkondade sisu ja levinud õppevaraga, neil on sageli ka laiapõhjalised didaktilised teadmised oma valdkonnas. Kooliharidusega kooskõlas olemine on vajalik ka seetõttu, et enamik rahastusmeetmeid eeldab õppeprogrammide kirjeldustelt selgelt lahti kirjutatud seoseid riiklike õppeavadega.

Ja mulle ka tundub, et me ikkagi järjest rohkem lähtuma sellest, et mis on õppekavas. Et võib-olla, kui alguses, kui muuseumipedagoogika Eestisse üldse tekkis, siis oli hästi selline noh, see ahhaa-elamus on lihtsalt nii suur, ta oligi elamusõpe puhtalt, et päriselt neid objekte või museaale nähes midagi õppida. Aga nüüd on see suund läinud nagu rohkem sinna, fookus oleks just et ta annaks just sellele noh, kooliõppele või ka lasteaias õppele, ikkagi õppekava järgi annaks selle lisaväärtuse ja toetaks seda hästi palju. (Neenu)

Pedagoogilises mõttes seatakse õppeprogramme luues ja juhendades eesmärgiks aktiivselt tegutsev õpilane, kellel “silm särab”. Korduvalt mainitakse aktiivõppemeetodite kasutamist õpilaste kaasamiseks. Valdab pikemalt tegutsenute poolt tuuakse välja, et õppijast lähtuv aktiivõpe sai õppeprogrammide pärisosaks 1990. aastatel Lääne partnerite mõjul. Õppereisid ja vahetu kogemuste jagamine Lääne kolleegidega mõjutasid oluliselt nii keskkonnahariduse valdkonda (peamiselt Skandinaavia eeskujude toel) kui ka muuseumiharidust (vt ka Sepp 2019). Olgu mainitud, et käesolevas artiklis ei analüüsi me kuigi põhjalikult andmekogu neid vastuseid, kus õppeprogrammide juhendajad kirjeldavad õnnestunud õppeprogramme, sest teema on väga mahukas ja väärrib eraldi käsitlemist.

Kutsealase tegevuse sügavamalt tähendust kirjeldatakse läbi elukestva õppe toetamise ning kultuuri, teaduse ja looduse populariseerimise

Intervjueeritud õppeprogrammide juhendajad peavad oma tööd ühiskondlikult oluliseks. Töö peamise sisuna nähakse sarnaselt Bailey (2006) tulemustega kultuuri, ajaloo, teaduse või looduse vahendamist (arusaadavasse keelde ja vormi tõlkimist, nähtavaks tegemist, uudishimu äratamist, populariseerimist) lastele ja noortele. Ennekõike toodi töö väärtuslike tulemustena esile valdkondlike eripäradega seotud nüansse, nt rõhutati infokirjaoskuse, teaduse populariseerimise, loodusega kontaktis olemise, kunsti väärtustamise, enda tervise eest hoolitsemise, teaduspõhise otsustamise, keskkonnasõbraliku tarbimise, pseudoteaduslike müütide ümberlükkamise, tüdrukutele teaduskarjääri tutvustamise vms tähtsust. Sarnaselt varasemate uuringutega (Tran 2007), pidasid intervjueeritud oluliseks huvi tekitamist ning elukestvat õpet toetavate hoiakute kujundamist ning mudeldamist õppeprogrammide käigus.

Raamatukogud on mitte ainult raamatute kogud ja raamatute laenutamise kohad, [---] me saame väga palju kaasa aidata, et inimesed ei usuks igasugust jama. Ehk siis lapsed, tegelikult selline meedia kirjaoskus, igasugune infokirjaoskust, nagu seda arendada, nii et nad ise arugi, et nad tegelikult seda arendasid, aga et nad oskaks õigeid valikuid ja otsuseid elus teha. (Liina)

Intervjueeritute vastused peegeldavad valdkondade üleselt väga hästi säästvat arengut toetava hariduse strateegias (ÜRO Euroopa Majanduskomisjon (UNECE) 2020) sätestatud laiapõhjalisi eesmärke. Näiteks kultuurivaldkonna esindajate intervjuudes jääb läbiva motiivina kõlama kultuuriloolise mõtte järjepidevuse toetamine. Peetakse oluliseks enda paremat mõistmist läbi pärandi ja koduloo tundmise, raamatute lugemisele innustamist, laia silmaringi, rõõmu kunstist ja kultuurist. Ühelt poolt selleks, et pakkuda lastele ja noortele võimalust elada täisväärtuslikku elu, aga teisalt ka seetõttu, et jagatud ja läbitunnetatud kultuuriruumis tegutsedes on võimalik luua tervamt ühiskonda ja paremat homset.

Ja kuidagi mulle tundub, et läbi selle, et mida paremini me õpime seda mineviku tundma, mida paremini õpivad lapsed tänu meile läbi meie, meie saame olla need vahendajad. Et see kuidagi tekitab seda sidet selle kohaga, kus sa elad. Ja need inimesed teevad teistsuguseid otsuseid, paremaid otsuseid, nad ei lammuta, nad ei, nad ei tee midagi kergekäeliselt,

et see saaks olema midagi paremat. Või vähemalt sellises lootuses ma elan. (Senni)

Loodushariduse juhendajad rõhutavad, et järjest rohkem lapsi ja noori on loodusest võõrandunud ja vajaksid rohkem kureerimata aega vabas looduses, et seal end hästi tunda ja seeläbi ka laiemalt eluslooduse ja “maailma hoidmise” vastu huvi hakata tundma. See mõttekäik on kooskõlas ka loodusega seotuse tundmise uuringutega (Mayer & Frantz 2004). Ühtlasi kerkib siit valdkondade üleselt juhendajate väärtuste olulise ühisosana esile põhimõte, et inimesed oskavad hoida (ja, miks mitte, armastada) vaid seda, mis on neile (piisavalt) tuttav. Mitmekesiste autentsete elu- ja kultuurivormidega kokkupuude tagab, et loodus ega kultuur oma rikkalikes ilmingutes (olgu nendeks puugid, gravitatsioon või vähemusrahvad) ei mõjuks õpilastele hirmutavalt.

Mina nagu enda arvates tutvustan siin vist loodust ja noh, tavalist loodust ja niuksel omal moel ja siis õpilased teevad kokkuvõtet, et see oli metsiku looduse programm [naerab] endale küll ei tundunud, et oleks midagi metsikut olnud. Et sellised hinnangud näitavad, et tegelikult on selline loodusharidus vajalik, et see mis mulle tundub tavaline ja noh, selline igapäevane, et sellega puutun iga päev kokku, aga teistele tundub see väga huvitav, et selline selline ahaa-efekt on, mida aeg-ajalt tunnetad. (Kaie)

Peetakse oluliseks ka võimalust toetada õpilaste üldoskusi ja pädevusi, mida on käsitletud ka riiklikes õppekavades. Näiteks on mõnel juhul õppeprogrammi meetodid seatud arendama koostööd ja suhtlemisoskusi, isegi kui teema puudutab hoopis loodusteadusi. Juhendaja Olga toob näite: “Me õpetame seda, et nad oskaksid näha inimest enda kõrval, et nad oskaksid suhelda näost näkku inimestega, et nad oskaksid võib-olla oma arvamust väljendada õigel ajal ja õigel moel.”

Ühtlasi mõistetakse, et kõik ei saa ega peagi olema õppimise juures mõõdetav või prognoositav. Selline mõtteviis toetab hästi ka Euroopa Roheleppe osaks oleva *GreenComp* kestlikkusosalaste pädevuste raamistikus esile toodud kestlikkuse mõtestamist ja kestliku tuleviku kujutlemist (ÜRO Euroopa Majanduskomisjon (UNECE) 2020). Nimelt ei ole võimalik täielikult ette näha, milliseid spetsiifilisi teadmisi või oskusi võib tulevikus vaja minna, kuid uudishimu, isikliku algatusvõime, uuriva ja kriitilise mõtlemise toetamine ning koostöisele probleemilahendusele orienteeritus aitavad paindlikult kohaneda ka ebamäärasusega (*ibid.*).

Mulle tundub, et üldse see, et kui õpilased saavad õppida teises keskkonnas kui koolis. See annab nagu võimaluse neil avastada nagu endas mingeid oskusi, mingeid, mis võib-olla ei ole seal üldse selle ainega seotud. Aga annab neile rohkem võimalusi. näiteks võib-olla nagu särada kellelegi, kes koolis mitte kunagi ei sära. Ja avastada endas ja teistes mingeid uusi kvaliteete ja asju. (Helgi)

Pika töökogemusega juhendajad näevad oma tööd rohkem eluviisi kui karjäärina. Tuntakse, et on leitud oma väljaõppele ja isikuomadustele vastav optimaalseim karjääritee ja kirjeldatakse oma elukogemuse põhjal erinevaid kõrvalepõikeid, mis on võimaldanud neil eri perioodidel keskenduda erinevatele teemadele ja seeläbi nii pikalt ühes valdkonnas ja ka samas asutuses püsida. Seda, miks osad inimesed väärtustavad väljaspool klassiruumi õppimist rohkem kui teised, mõjutavad tõenäoliselt paljud tegurid, kuid uuringus osalenutest toovad mitmed välja, et sisuliselt astuti muuseumi- või loodushariduse rajale juba lapsena vanemate tööga seoses või loodusmajade tegevuses kaasa lüües.

See [loodusmajas käimise kogemus] annab sellise üldise aluse, et sa mäletad juba põlve pikkusena, kuidas need asjad käivad, loomulikult praegu on palju muutusi, aga mina näiteks pean õigeks seda, et kui mingi asi on hästi toimunud viiskümmend aastat, siis ma ei näe mingit põhjust, miks ma peaks seda asja hakkama lammutama ja tingimata uutmistuhinaga kaasa minema. Et on sellised põhited, mis ütleme, käitumismallid, mida lastele õpetada ja, ja kuidas neid kasvatada. (Lehti)

Sidet nõukogudeaegse loodusmaja väärtustega ei tajuta vastuolulisena. Samas muuseumite nõukogudeaegset perioodi intervjuudes ei mainita või toonaste ametlike suundadega (sh kooli ajalooõpetuses) pigem vastandutakse, mis on selgitatav Mariann Raisma (2009) poolt väljatoodud muuseumite ümberkuju-
nemisega iseseisvumisperioodil. Nii või teisiti on pealtnäha hapras õppeprogrammide valdkonnas jälgitav teatav järjepidevus, mis ulatub ka taasiseisvuse eelsesse aega, ning sellele panevad aluse pikalt valdkonnas tegutsenud entusiastlikud õppeprogrammide juhendajad ja kooliõpetajad, kes väärtustavad väljaspool klassiruumi ja koolimaja toimuvat õpet.

Kokkuvõte

Koolidele õppeprogramme pakkuvad asutused ja neis töötavad haridustöötajad aitavad otseselt tagada Eesti põhiseaduse peamiste eesmärkide realiseerumist – näiteks eesti kultuuri ja keele säilimist ning heaperemehelikku suhtumist loodusressurssidesse. Nimelt jääb klassiruum kitsaks, kui tuleb süvitsi tunda õppida Maad ning tema looduslikku ja kultuurilist mitmekesisust. Muuseumite, teaduskeskuste, keskkonnahariduskeskuste jms kohtade haridustöötajad on olulised vahendajad, kes tõlgivad oma valdkonna erialateadmised ja -oskused kooliõpilastele arusaadavasse keelde, valavad selle kaasahaaravasse vormi ning annavad kätte tööriistad keerulistes ning uudsetes õpikeskkondades te-
gutsemiseks.

Uuringus osalenud vahendajate kutsealased tuumtegevused on õppeprogrammide loomine, arendamine ja juhendamine ning oma asutuste haridustöö üldine korraldamine. Õppeprogrammide juhendajate kutsealast tegevust iseloomustab paindlikkus, spontaansus, koostöisus nii asutusesiseselt kui ka -üleselt, hooajalisus, koha- ja ainespetsiifilisus, projektipõhisus, küllaltki kirju erialane taust ning ebastandardised karjääriteed, rolli sisustamise variatiivsus, vähene rutiinsus ja mitmekesised tööülesanded nii päeva kui ka tööelu lõikes laiemalt, samuti arengule suunatud mõtteviis. Valdaval osal intervjueeritustest oli pedagoogiline väljaõpe ning soov ja oskused kooliõpetajatega mõtestatud koostööd teha. Tuleb aga rõhutada, et antud valimi oluliseks piiranguks oli see, et intervjueeritud on Eesti mõistes silmapaistvate teenuse-pakkujate esindajad.

Intervjueeritud õppeprogrammide juhendajad naudivad oma tööd, pingutavad, et äratada õpilaste uudishimu looduse, ajaloo, pärandi, kirjanduse, oma juurte või muu inimeseks olemise juures olulise vastu. Just täisväärtuslikuks inimeseks kasvamine ja õppimine kogu elukaare vältel näib olevat õppeprogrammide juhendajate üks alusväärtustest. Lisaks tajuvad nad ka väga selgelt end osana Eesti formaalharidusest, kooliõpetajate partneritena. Samas ilmnes, et seoses paranenud rahastusvõimalustega vajab üha enam kooliõpetajaid tuge õppeprogrammide õppetöösse integreerimisel. Õppekäikude ressursimahukust arvestades on oluline otsida ja katsetada võimalusi kooliõpetajate toetamiseks ning kooliõpetajate ja õppeprogrammide juhendajate koostöö ja üksteiselt õppimise soodustamiseks. Käesolevas artiklis on selleks välja toodud mitmeid võimalusi: õppeprogrammide juhendajate ühised koolitused kooliõpetajatega; kaasava hariduse aspektidega arvestamine (eriti eestikeelsele õppele ülemineku toetamine ning erivajadusega õppijate toetamine tavaklasside koosseisus) ning avatud suhtlus õppeprogrammide tellimise faasis; õpetajate julgustamine töötama vahepeal kooli asemel muuseumis vms asutuses ja vastupidi ning seeläbi

kogemussiirde soodustamine; liigsest jäikusest hoidumine õppeprogrammide rahastuse sidumisel õpitulemustega; rahastusmeetmete tagasisideringid jms.

Praegu näib Haridus- ja Teadusministeeriumi vaade formaalharidusele hoolimata haridusstrateegia küllaltki laiast vaatest pigem kooli(maja)keskne. Seda enam, et õppeprogramme pakuvad asutused kuuluvad valdavalt teiste ministeeriumite haldusalasse. On aeg kaasata õppeprogrammide juhendajaid järjest enam kooliõpetajatega võrdväärselt üleriiklikesse haridusstrateegilistesse aruteludesse. On ju õppeprogrammide juhendajad tihti silmitsi väga sarnaste küsimuste (ja projektitaotlustega) nagu kooliõpetajad; aitavad katta väga suures mahus riikliku õppekava õpiväljundeid, toetavad säästva arengu strateegia eesmärke ning vastutavad vähemalt osaliselt väga suurte riiklike ressursside kasutamise tõhususe ja tähenduslikkuse üle. Arusaam, et kooliharidust toetav õpetamine muuseumites, teaduskeskustes jms asutustes on väärtustatud, võiks julgemalt väljenduda ka õppeprogrammide juhendajate palkades.

Foto 1. Öö muuseumis 20. novembril 2020. Muuseumi haridustöötaja (H. Uppin) on kehastunud meretoitute eksperdiks ja pakub degusteerimiseks erinevaid vetikaid. Laua ümber on pered, kes on tulnud Lennusadamasse ööbima ja veealuse maailma kohta uusi teadmisi ammutama. Maskid viitavad ajastule iseloomulikele piirangutele. Aron Urbi foto (Eesti Meremuuseum).

Kirjandus

- Akkerman, Sanne F. & Arthur Bakker 2011. Boundary crossing and boundary objects. – *Review of Educational Research* 81 (2), lk 132–169 (DOI:10.3102/0034654311404435).
- Alumäe, Tanel & Tilk, Ottokar & Ullah, Asad 2018. Advanced Rich Transcription System for Estonian Speech. Human Language Technologies. – *The Baltic Perspective Proceedings of the Eighth International Conference*, Baltic HLT (DOI:10.3233/978-1-61499-912-6-1).
- Ampartzaki, Maria & Kypriotaki, Maria & Voreadou, Catherine & Dardioti, Antonia & Stathi, Iasmi. 2013. Communities of practice and participatory action research: The formation of a synergy for the development of museum programmes for early childhood. – *Educational Action Research* 21 (1), lk 4–27 (DOI: 10.1080/09650792.2013.761920).
- Anderson, David & Zhang, Zuo Chen 2003. Teacher Perceptions of Field-Trip Planning and Implementation. – *Visitor Studies Today* 6 (3), lk 6–11.
- Anderson, David, & Lucas, Keith B. 1997. The effectiveness of orienting students to the physical features of a science museum prior to visitation. – *Research in Science Education* 27 (4), lk 485–495 (DOI:10.1007/BF02461476).
- Anderson, David & Lucas, Keith B. 1997. The effectiveness of orienting students to the physical features of a science museum prior to visitation. – *Research in Science Education* 27 (4), lk 485–495 (DOI:10.1007/BF02461476).
- Bailey, Elsa B. 2006. Researching Museum Educators' Perceptions of their Roles, Identity, and Practice. – *Journal of Museum Education* 31 (3), lk 175–197 (DOI:10.1080/10598650.2006.11510545).
- Behrendt, Marc, & Teresa Franklin 2014. A Review of Research on School Field Trips and Their Value in Education. – *International Journal of Environmental and Science Education* 9 (3), lk 235–245 (DOI:10.12973/ijese.2014.213a).
- Bevan, Bronwyn & Xanthoudaki, Maria 2008. Professional Development for Museum Educators. – *Journal of Museum Education* 33 (2), lk 107–119 (DOI:10.1080/10598650.2008.11510592).
- Birk, Vaike 1996. Mihkel Kampmaa koduloõpetajana. – *Õpetajate Leht* 15, 12. aprill, lk 15.
- Braun, Virginia & Victoria, Clarke 2006. Using thematic analysis in psychology. – *Qualitative Research in Psychology* 3 (2), lk 77–101 (DOI:10.1191/1478088706qp0630a).
- Coddington, Nicholas E. 2020. "Putting it in Technicolor": The influence of a pre-service teaching residency at a historic site, archive, library, or museum on in-service pedagogical practices. – *Journal of Social Studies Research* 44 (2), lk 219–238 (DOI:10.1016/j.jssr.2020.01.003).
- Collins, Allan & Greeno, James G. 2011. Situated view of learning. – Akrust, Vibeke Grøver (toim). *Learning and Cognition*. International Encyclopedia of Education. Elsevier Ltd, lk 64–68.

Davidson, Susan Kay & Passmore, Cynthia & Anderson, David 2010. Learning on zoo field trips: The interaction of the agendas and practices of students, teachers, and zoo educators. – *Science Education* 94 (1), lk 122–141 (DOI:10.1002/sci.20356).

Davõdova, Julia 2022. *I ja II kooliastme vene õppekeele ja keelekümbelklassides õpetavate klassiõpetajate arusaamad õppekäigu olemusest*. Magistritöö. Tallinna Ülikool.

de Jong, Ton & Lazonder, Ard W. & Chinn, Clark A. & Fischer, Frank & Gobert, Janice & Hmelo-Silver, Cindy E. & Koedinger, Ken R. & Krajcik, Joseph S. & Kyza, Eleni A. & Linn, Marcia C. & Pedaste, Margus & Scheiter, Katharina & Zacharia, Zacharia C. 2023. Let's talk evidence – The case for combining inquiry-based and direct instruction. – *Educational Research Review* 39. Elsevier Ltd (DOI:10.1016/j.edurev.2023.100536).

Dewey, John 2018. *Democracy and Education*. An introduction to the philosophy of education. Myers Education Press, LTT.

DeWitt, Jennifer & Osborne, Jonathan 2007. Supporting teachers on science-focused school trips: Towards an integrated framework of theory and practice. – *International Journal of Science Education* 29 (6), lk 685–710 (DOI:10.1080/09500690600802254).

DeWitt, Jennifer, & Storksdieck, Martin 2008. A short review of school field trips: Key findings from the past and implications for the future. – *Visitor Studies* 11 (2), lk 181–197 (DOI:10.1080/10645570802355562).

Domenici, Valentina 2022. STEAM Project-Based Learning Activities at the Science Museum as an Effective Training for Future Chemistry Teachers. – *Education Sciences* 12 (1) (DOI:10.3390/educsci12010030).

Engeström, Yrjö 2015. *Learning by expanding*. An Activity-Theoretical Approach to Developmental Research. Second edition. Cambridge University Press (DOI:10.1017/CBO9781139814744).

EKHÜa = Juhendajate pädevusmudel – *Eesti Keskkonnahariduse Ühing* (<https://www.ekhyhing.ee/kvaliteet/juhendajate-padevusmudel> – 04.03.2024).

EKHÜb = Õppeprogrammide kvaliteet – *Eesti Keskkonnahariduse Ühing* (<https://www.ekhyhing.ee/kvaliteet/oppeprogrammide-kvaliteet> – 04.03.2024).

EMÜ 2022 = Ligipäasetavus muuseumis. – *Eesti Muuseumiühing* (<https://muuseum.ee/ligipaasetavus/ligipaasetavus-muuseumis/> – 04.03.2024).

EMÜ 2023 = Aastaa hinnad – *Eesti Muuseumiühing* (<https://www.muuseum.ee/aastaa-hind/> – 04.03.2024).

Giannakoudaki, Kalliopi & Stavrou, Dimitris 2022. Guided school visits to a research center: Perspectives from teachers and staff. – *International Journal of Physics and Chemistry Education* 14 (1), lk 11–20 (DOI:10.51724/ijpce.v14i1.241).

Greene, Jay P. & Kisida, Brian & Bowen, Daniel H. 2014. Value of Field Trips. Taking Students to an arts museum improves critical thinking skills, and more. – *Education Next* 14 (1), Winter, lk 79–86.

Griffin, Janette M. 1994. Learning to Learn in Informal Science Settings. – *Research in Science Education* 24 (1), lk 121–128 (DOI:10.1007/BF02356336).

- Gutwill, Joshua P. & Allen, Sue 2012. Deepening Students' Scientific Inquiry Skills During a Science Museum Field Trip. – *Journal of the Learning Sciences* 21 (1), lk 130–181 (DOI:10.1080/10508406.2011.555938).
- Hanski, Ilkka 2018. *Sõnumeid saartelt*. Elurikkuse Ilmatuur. Tallinn: Varrak.
- Hazelkorn, Ellen & Ryan, Charly & Beernaert, Yves & Constantinou, Constantinos P. & Deca, Ligia & Grangeat, Michael & Karikorpi, Mervi & Lazoudis, Angelos & Casulleras, Roser Pinto, & Welzel-Breuer, Manuela 2015. Science Education for Responsible Citizenship. – Report to the European Commission of the expert group on science education. – *Publication Office of the European Union* (DOI:10.2777/12626).
- Hein, George E. 1998. *Learning in the Museum*. London: Routledge (DOI:10.4324/9780203028322).
- Herne, Steve 2006. Communities of practice in art and design and museum and gallery education. – *Pedagogy, Culture and Society* 14 (1), lk 1–17 (DOI:10.1080/14681360500487512).
- HTM 2021 = Haridusvaldkonna arengukava 2021–2035. – *Haridus- ja Teadusministeerium* (https://www.hm.ee/sites/default/files/eesti_haridusvaldkonna_arengukava_2035_seisuga_2020.03.27.pdf – 16.02.2024).
- HTM 2023 = Sadakond sammu Eesti keelekümbelse loos. – *Haridus- ja Noorteamet. Haridus- ja Teadusministeerium* (<https://www.harno.ee/keelekumblus#sadakond-sammu> – 16.02.2024).
- ICF & Praxis & Tallinna Ülikool & Civitta Eesti 2022. Mittemformaal- ja formaalõppe loimimise praktikad Eestis. Noorte edu toetuseks – võimekuse arendamine mittemformaalõppe loimimiseks formaalõppega (REFORM/SC2021/066). – *Haridus- ja Teadusministeerium* (<https://www.hm.ee/et/mittemformaalse-oppimise-loimimine-formaalharidusse> – 16.02.2024).
- Kaarlõp, Hanna-Liis 2021. *Õpetajahariduse õpiteed*. Praktikaaruanne. Tartu: Haridus- ja Teadusministeerium (https://www.hm.ee/sites/default/files/documents/2022-10/opetajahariduse_opiteede_ulevaade_1.12.2021.pdf – 04.03.2024).
- Kink, Kaie 2013. *Klassiõpetajate arusaamad õppekäigu olemusest, olulisusest, efektiivsusest ning õpetaja rollist õppekäigu protsessis*. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool (https://sisu.ut.ee/sites/default/files/opistsenaariumid/files/kink_kaie.pdf – 04.03.2024).
- Kisiel, James F. 2007. Examining Teacher Choices for Science Museum Worksheets. – *Journal of Science Teacher Education* 18 (1), lk 29–43 (DOI:10.1007/s10972-006-9023-6).
- Kisiel, James F. 2009. Exploring a School-Aquarium collaboration: An intersection of communities of practice. – *Science Education* 94 (1), lk 95–121 (DOI:10.1002/sce.20350).
- Kisiel, James F. 2013. Introducing Future Teachers to Science Beyond the Classroom. – *Journal of Science Teacher Education* 24 (1), lk 67–91 (DOI:10.1007/s10972-012-9288-x).
- Kisiel, James F. 2014. Clarifying the complexities of school-museum interactions: Perspectives from two communities. – *Journal of Research in Science Teaching* 51 (3), lk 342–367 (DOI:10.1002/tea.21129).

- Kornegay Rose, Krystal & Cahill, Sarah & Baron, Christine 2019. Providing Teachers With What They Need: Re-thinking Historic Site-based Professional Development After Small-scale Assessment. – *Journal of Museum Education* 44 (2), lk 201–209 (DOI:10.1080/10598650.2018.1539560).
- Krange, Ingeborg & Silseth, Kenneth & Pierroux, Palmyre 2020. Peers, teachers and guides: a study of three conditions for scaffolding conceptual learning in science centers. – *Cultural Studies of Science Education* 15 (1), lk 241–263 (DOI:10.1007/s11422-018-9905-x).
- Käis, Johannes 2018. *Õpetuse alused ja teed*. Üldine didaktika. Tartu: Studium.
- Leijen, Äli & Pedaste, Margus & Lepp, Liina 2020. Teacher Agency Following the Ecological Model: How it is Achieved and how it could be Strengthened by Different types of Reflection. – *British Journal of Educational Studies* 68 (3), lk 295–310 (DOI:10.1080/00071005.2019.1672855).
- Liimets, Airi & Liimets, Reet 2020. Eesti kasvatusteadusliku mõtte järjepidevusest ja jätkuvusest. – Heidmets, Mati (koost, toim). *Haridusmõte*. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, lk 15–53.
- Loogma, Krista & Ruus, Viive-Riina & Talts, Leida & Poom-Valickis, Katrin 2009. *Õpetaja professionaalsus ning tõhusama õpetamis- ja õppimiskeskonna loomine. OECD rahvusvahelise õpetamise ja õppimise uuringu TALIS tulemused*. Tallinn: Tallinna Ülikooli haridusuuringute keskus (http://dspace.ut.ee/bitstream/handle/10062/40808/Rahv_TALIS.pdf?sequence=1&isAllowed=y – 05.03.2024).
- Luha, A. 1927. Õpetajate ekskursioonijaamadest. – *Kasvatus* 5 (9. aastakäik), lk 226–232.
- Löfström, Erika & Eisenschmidt, Eve 2009. Novice teachers' perspectives on mentoring: The case of the Estonian induction year. – *Teaching and Teacher Education* 25 (5), lk 681–689 (DOI:10.1016/j.tate.2008.12.005).
- Lüsi, Anu & Purre, Anu & Orula, Eva-Liisa & Visnapuu, Kaja & Telve, Keiu & Kibuspuu, Liis & Sepp, Piret & Pani, Tõnu 2016. *Sõnastaja*. Eesti muuseumihariduse sõnastik 2015. Tallinn & Tartu: Eesti Muuseumihariduse terminikomisjon.
- Mayer, F. Stephen & Frantz, Cynthia Mc Pherson 2004. The connectedness to nature scale: A measure of individuals' feeling in community with nature. – *Journal of Environmental Psychology* 24 (4), lk 503–515 (DOI:10.1016/j.jenvp.2004.10.001).
- Morgan, David L. & Hoffman, Kim 2018. Focus Groups. – Flick, Uwe (toim). *The SAGE Handbook of Qualitative Data Collection*, lk 250–263 (DOI:10.4135/9781526416070).
- Nabors, Martha L. & Edwards, Linda Carol & Murray, R. Kent 2009. Making the Case for Field Trips: What Research Tells Us and What Site Coordinators Have To Say. – *Education* 129 (4), lk 661–668 (http://teamhoward.pbworks.com/f/Case_for_field_trips.pdf – 05.03.2024).
- Orion, Nir & Hofstein, Avi 1994. Factors Which Influence Learning Ability during a Scientific Field Trip in a Natural Environment. – *Journal of Research in Science Teaching* 31 (10), lk 1097–1119 (<https://www.researchgate.net/publication/234629134> – 05.03.2024).

- Paris, Scott G. & Yambor, Kristen M. & Packard, Becky Wai Ling 1998. Hands-On Biology: A Museum-School-University Partnership for Enhancing Students' Interest and Learning in Science. – *Elementary School Journal* 98 (3), lk 267–288 (DOI:10.1086/461894).
- Peterson, Kaja. 2012. *Asjaosaliste ootused keskkonnahariduse korraldusele Eestis*. SA Säästva Eesti Instituut/ Stockholmi Keskkonnainstituudi Tallinna keskus. Tallinn: Säästva Eesti Instituut.
- Port, Jaan 1920. Ekskursioonid. – *Kasvatus* 2 (7), lk 201–205.
- Pöder, Kaire & Lauri, Triin & Veski, Andre 2023. *Kas Eesti PISA on viltu?* Tallinn: Postimehe Kirjastus OÜ.
- [Põim, Maari & Urb, Jaan & Laan, Mihkel] 2012. *Mitteformaalse keskkonnahariduse spetsialistide täienduskoolituse vajadus ning õppevahenditega varustatus*. Uuringu lõpparuanne. Tallinn: Keskkonnaamet.
- Raisma, Mariann 2009. Pärand ja perestroika. Muutused muuseumides 1980. aastate lõpul – 1990. aastate alguses. – *Kunstiteaduslikke Uurimusi* 18 (3–4), lk 99–121.
- Reid, Natasha S. 2013. Carving a Strong Identity: Investigating the Life Histories of Museum Educators. – *Journal of Museum Education* 38 (2), lk 227–238 (DOI:10.1080/10598650.2013.11510773).
- Sala, Arianna & Punie, Yves & Garkov, Vladimir & Cabrera, Marcelino 2020. LifeComp. The European Framework for Personal, Social and Learning to Learn Key Competence. – *Publication Office of the European Union* (DOI:10.2760/302967).
- Schleicher, Andreas 2019. PISA 2018. Insights and Interpretations. – *OECD Publishing* ([https://www.oecd.org/pisa/PISA 2018 Insights and Interpretations FINAL PDF.pdf](https://www.oecd.org/pisa/PISA_2018_Insights_and_Interpretations_FINAL_PDF.pdf) – 05.03.2024).
- Seligmann, Tine 2014. Learning museum: A meeting place for pre-service teachers and museums. – *Journal of Museum Education* 39 (1), lk 42–53 (DOI:10.1080/10598650.2014.11510794).
- Sepp, Piret 2019. Külastajakeskne muuseum. – Helme, Sirje (toim). *Eesti Kunstimuuseum 100*. Tallinn: Eesti Kunstimuuseum, lk 327–350.
- Sirk, Meidi & Ümarik, Meril & Loogma, Krista & Niglas, Katrin 2017. Koostöö kutseõpetaja professionaalsust määrava tegurina. – *Eesti Haridusteaduste Ajakiri. Estonian Journal of Education* 5 (2), lk 80–105 (DOI:10.12697/eha.2017.5.2.04).
- Sirkel, Kristiina 2016. *Eesti keele ja kirjanduse õpetajate traditsioonilise õpikeskkonna laiendamise seotud hoiakud ja praktika*. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool.
- Slabina, Pille & Aava, Katrin 2019. Õpetajate koostöise õpikultuuri kogemused Eesti üldhariduskoolide näitel. – *Eesti Haridusteaduste Ajakiri. Estonian Journal of Education* 7 (1), lk 76–100 (DOI:10.12697/eha.2019.7.1.04).
- Säljö, Roger 2003. Epilogue: From Transfer to Boundary-Crossing. – Tuomi-Gröhn, Terttu & Engeström, Yrjö (toim). *Between School and Work. New Perspectives on Transfer and Boundary-Crossing*. Elsevier Science Ltd, lk 311–321.
- Zingel, Hanno & Aasma, Taimo 2020. 110 aastat loodushoidu. – *Eesti Loodus* 8, lk 16–21 (http://www.eestiloodus.ee/arhiiv/Eesti_Loodus08_2020.pdf – 05.03.2024).

Tasdemir, Adem & Kartal, Tezcan & Ozdemir, Alper Murat 2014. Using Science Centers and Museums for Teacher Training in Turkey. – *The Asia-Pacific Education Researcher* 23 (1), lk 61–72 (DOI:10.1007/s40299-013-0085-x).

Timoštšuk, Inge 2020a. Erinevad õppekeskkonnad ja nendes õppimise viisid. – Timoštšuk, Inge (koost, toim). *Kogemusõpe avatud õppekeskkonnas*. Tartu: Eesti Teadusagentuur, lk 5–10.

Timoštšuk, Inge 2020b. Õppijakeskne lähenemine õpetamisele. – Heidmets, Mati (koost, toim). *Haridusmõte*. Tallinn: TLÜ Kirjastus, lk 318–330.

Tire, Gunda 2021. Estonia: A Positive PISA Experience. – Crato, Nuno (toim). *Improving a Country's Education*. PISA 2018 results in 10 countries. Springer, lk 101–120 (https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-030-59031-4_5 – 05.03.2024).

Toom, Auli & Pyhältö, Kirsi & Rust, Frances Oconnel 2015. Teachers professional agency in contradictory times. – *Teachers and Teaching: Theory and Practice* 21 (6), lk 615–623 (DOI:10.1080/13540602.2015.1044334).

Tran, Lynn Uyen 2007. Teaching science in museums: The pedagogy and goals of museum educators. – *Science Education* 91 (2), lk 278–297 (DOI:10.1002/sci.20193).

Tran, Lynn Uyen & King, Heather 2007. The professionalization of museum educators: The case in science museums. – *Museum Management and Curatorship* 22 (2), lk 131–149 (DOI:10.1080/09647770701470328).

Tuuling, Lehte & Õun, Tiia & Ugaste, Aino (2019). Teachers' opinions on utilizing outdoor learning in the preschools of Estonia. – *Journal of Adventure Education and Outdoor Learning* 19 (4), lk 358–370 (DOI:10.1080/14729679.2018.1553722).

Uppin, Helene 2020. Õppeprogrammid muuseumites, külastuskeskustes ja teistes koolivälistes õpikeskkondades. – Timoštšuk, Inge (koost, toim). *Kogemusõpe avatud õppekeskkonnas*. Tartu: Eesti Teadusagentuur, lk 42–56 (DOI:10.23680/diss/016).

Uppin, Helene & Näkk, Anne-Mai 2020. Õppimise toetamise võtted avatud õppekeskkonnas. – Timoštšuk, Inge (koost, toim). *Kogemusõpe avatud õppekeskkonnas*. Tartu: Eesti Teadusagentuur, lk 17–41.

Uppin, Helene & Timoštšuk, Inge 2019. "We'll Be Back by Christmas" – Developing Historical Empathy During a Museum Activity. – *Journal of Museum Education* 44 (3), lk 310–324 (DOI:10.1080/10598650.2019.1612660).

Uppin, Helene & Timoštšuk, Inge 2022. Teaching in a natural history museum: what can we learn from Estonian elementary school teachers? – *Cultural Studies of Science Education* 17, lk 1159–1192 (DOI:10.1007/s11422-022-10138-z).

Uppin, Helene & Norrman, Kimberly & Näkk, Anne-Mai & Areskou, Linn & Timoštšuk, Inge & Corner, Solveig & Löfström, Erika 2023. Learning to Teach in Out-of-University and Out-of-School Environments in Primary Teacher Education in Estonia, Finland, and Sweden. – *Center for Educational Policy Studies Journal* (DOI:10.26529/cepsj.1564).

Usk, Maria & Naanu, Kadri 2019. "Puust ja punaseks" koolipäevad 4., 5. ja 6. klassile. – *Õpetajate Leht*, 6. september (<https://opleht.ee/2019/09/puust-ja-punaseks-koolipaevad-4-5-ja-6-klassile/> – 05.03.2024).

- Uusmaa, Sireli 2012. *Muuseum kui formaalharidust toetav õppekeskkond*. Magistritöö. Tallinn: Tallinna Ülikool.
- Vesterinen, Olli & Kangas, Marjaana & Krokfors, Leena & Kopisto, Kaisa & Salo, Laura 2017. Inter-professional pedagogical collaboration between teachers and their out-of-school partners. – *Educational Studies* 43 (2), lk 231–242 (DOI:10.1080/03055698.2016.1277131).
- Vipp, Kaupo 2021. Prognoosides maailmalõppu. Eessõna Pentti Linkola “Ellujäämise küsimusele”. – *Ellujäämise küsimus*. Linkola programm. [Viljandimaa]: Rahvusliku Ehituse Selts, lk 9–22.
- Visnapuu, Kaja 2020. *Muuseumipedagoogika rakendamise võimalused formaalhariduses Tartu näitel*. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool.
- Wenger, Etienne 1998. *Communities of Practice: Learning, Meaning, and Identity*. Cambridge University Press.
- Wolins, Inez S. & Jensen, Nina & Ulzheimer, Robyn 1992. Children’s Memories of Museum Field Trips: A Qualitative Study. – *The Journal of Museum Education*, lk 17–27.
- ÜRO Euroopa Majanduskomisjon (UNECE) 2020. UNECE Säastvat arengut toetava hariduse strateegia. – *ÜRO Euroopa Majanduskomisjon* (https://www.hm.ee/sites/default/files/documents/2022-09/unece_saastvat_arengut_toetava_hariduse_strateegia.pdf – 16.02.2024).

Summary

‘We are all slightly idealistic’: The on-site educators of museums, science centres, and other similar institutions

Helene Uppin

Doctoral Student
School of Educational Sciences, Tallinn University
Curator of Education
Estonian Maritime Museum
helene.uppin@tlu.ee

Inge Timoštšuk

Professor of Primary Education
School of Educational Sciences, Tallinn University
inge.timostsuk@tlu.ee

Keywords: environmental education, museum education, community of practice, education supporting sustainable development, course of study, study program, ecology of learning

The diverse and egalitarian nature of Estonian education has been attributed to the relatively high degree of teachers' autonomy. Among other things, teachers are free to decide how and where to teach, and it is very common to teach in out-of-school settings such as museums, science centres, etc. The network of different learning sites that schools use has not been thoroughly described in previous literature and is thus somewhat hidden and vulnerable to rapid societal changes. Thus, this article aims to describe the practice and perceived role in formal education of on-site educators from museums, environmental centres, and other similar institutions of science and culture.

Seven semi-structured focus-group interviews were carried out with 27 educators. This purposeful sample was compiled with the help of experts in the field. The limitation of this sample was that it brought together representatives of outstanding providers of curriculum-related learning activities, and so it describes the practice of excellent rather than novice or un-motivated educators. On the other hand, such a sample gives us a deeper understanding of the best practices and possibilities of the field.

We found that similarly to previous results, the core practice of on-site educators involves creating, developing, and carrying out learning activities, and general organisational work. Based on the interviews, the practice of on-site educators can be described as flexible, spontaneous, collaborative, seasonal, place- and theme-specific, and project-based. Their practice is also diverse in terms of tasks both on daily/yearly basis and throughout their careers, thus illustrated by low routine and high creativity. The background of on-site educators is diverse and there are no standard career or education paths, but they can be described as strongly oriented towards constant self-development and learning, although the majority of interviewees had obtained both theoretical and pedagogical training from university and had also worked as teachers at some point in their careers. They enjoy their work and feel that it is important to connect students with nature, culture, art, or whatever their field is, to enrich their lives, support their studies, and build a better society. Thus, they often explain the value of their work through the lens of life-long learning of their students.

We conclude that out-of-classroom education in the form of field trips to museums and other similar institutions is deeply connected with curriculum and helps to achieve sustainable development goals. However, as the funding for field trips has steadily increased in the past years and there are more and more schoolteachers who have no professional pedagogical training, an increasing number of schoolteachers seem to be unprepared to support students in out-of-school learning environments. We describe and expand on good practices to support schoolteachers in out-of-school learning activities and in collaboration of museum on-site educators and schoolteachers; for example, joint training programmes for in-service schoolteachers and on-site educators (especially for supporting students with special needs and content- and language-integrated learning in the context of Russian speaking students), and career changes between schools and museums (on-site educators becoming teachers and vice versa). We documented some clever funding schemes that act as boundary objects and enhance collaboration between schoolteachers and on-site educators, but we also suggest avoiding pressuring the content of learning activities through funding, as this could hinder teacher autonomy and lead to unnecessary standardisation.

We suggest creating coherence between different ministries who govern schools, museums and providers of environmental learning activities, and involving on-site

educators more in wider educational discussions. Education is much more than schools, and on-site educators should be considered as equals to schoolteachers when it comes to funding and decision-making about education.

Helene Uppin on Eesti Meremuuseumi haridustöö kuraator ning doktorant Tallinna Ülikooli Haridusteaduste Instituudis. Varasemalt on ta õppinud kesk-konnateadusi ning töötanud loodusainete õpetajana. Oma teadustöös tegeleb ta väljaspool klassiruumi toimuva õppimisega koolihariduse kontekstis, nt õppeprogrammide juhendajate ning kooliõpetajate koostööd, praktikakogukondi, tähenduslikku õppimist õppeprogrammides, kooliõpetajate õppekäikude alast ettevalmistust jms puudutavaga.

Helene Uppin is the curator of education at the Estonian Maritime Museum and a doctoral student at the School of Educational Sciences at Tallinn University. She has a background in environmental sciences and science teaching. Her research, teaching and supervising of master's theses at the university focuses on learning environments, learning ecologies, meaningful learning in out-of-classroom learning environments such as museums in the context of formal education, and the collaboration of schoolteachers and museum educators.

ORCID 0000-0002-6098-7666

helene.uppin@tlu.ee

Inge Timoštšuk (PhD) on Tallinna Ülikooli Haridusteaduste Instituudi algõpetuse professor ning klassiõpetajate eriala ning kasvatusteaduste doktoriõppe õppekava kuraator. Tema uurimistöö keskendub õpetajaõppe ning loodusõpetuse didaktika teemadele. Ülikoolis õpetab ta nii magistri- kui ka doktoriõppe kursusi ning juhendab nii magistri- kui ka doktoritöid.

Inge Timoštšuk is Professor of Primary Education at the School of Educational Sciences at Tallinn University. She is the leader of primary teacher education (grades 1-6) at Tallinn University and curator of the doctoral programme in educational sciences. Her research focuses on teacher education and science teaching. She teaches at the master's and doctoral level and supervises master theses and doctoral dissertations.

ORCID 0000-0002-3860-1245

inge.timostsuk@tlu.ee

Kodumaalt lahkumise põhjuste kajastumisest Abhaasia eestlaste rändenarratiivis: kurja mõisniku kuju

Aivar Jürgenson

Eesti Rahva Muuseumi vanemteadur

aivar.jurgenson@erm.ee

Teesid: Asunike kohanemisel uue asukohamaa oludega on üheks olulisemaks küsimuseks sotsiaalne kuuluvus: mille alusel tunnevad asunikud ühtekuuluvust nendega, kellega jagatakse ühist algust uuel maal? Olulist rolli asunike identiteediloomes mängib ühise kogemusena kujutatav minevikupilt. Usk ühisesse päritollu ja saatusesse liidab ning aitab kujundada grupi identiteedi seisukohalt olulist lugu, nn *rajavat jutustust*. Alates 1880. aastatest Musta mere rannikule Abhaasiasse rännanud eestlaste päritolunarratiivides on kesksel kohal vanal kodumaal valitsenud rasked majanduslikud olud. Oluline tegelane neis lugudes on kuri ja vägivaldne saksa mõisnik, kes rõhus asunike esivanemaid ja ajendas kodumaalt lahkuma. Artiklis uuritakse mõisniku kuju esinemist Abhaasia eestlaste päritolujutustustes ja analüüsitakse selle tegelase rolli asunike identiteediloomes.

Märksõnad: Kaukaasia, kolonisatsioon, päritolujutustused, seisuslikud piirid

Sissejuhatus

Suuri rändevoogusid on migratsiooniuurimises enamasti seletatud rände makroteoreetiliste mudelite abil, mille kohaselt on rändekäitumine reaktsioon välistele keskkonnatingimustele. Üldistuste tegemisel on makromudelid omal kohal, nende puuduseks on aga möödavaatamine rändepõhjuste subjektiivsest ja situatiivsest mitmekesisusest. 21. sajandi rändeuuringutes (nt Freund 2004: 20) toonitatakse, et ränne pole sündmus, vaid protsess: alates erinevates situatsioonides välja settivast väljarännuvalmidusest kuni väljarändamisotsuseni ja sealt edasi tegeliku väljarändamiseni võib kuluda palju aega. Olulised on privaatsed ja avaliku sfääri mõjud, samuti dihhotoomia objektiivsete olmetingimuste ja nende subjektiivse tajumise vahel. Mõned faktorid avaldavad ju küll inimestele sarnast mõju (poliitiline, majanduslik ja demograafiline situatsioon), kuid mitte kõik sarnastes tingimustes elavad inimesed ei reageeri neile ühtmoodi: sugugi kõik puudust kannatavad inimesed ei rända kodumaalt välja ja mitte kõik heal järjel elavad inimesed ei jää paigale. Migratsioonialases kirjanduses on inimese paigaseoste puhul räägitud *paiga kasulikkusest*, st väärtusest, mille inimene omistab teda ümbritsevale keskkonnale. Sellest hinnangust sõltub,

kas inimene on ümbritseva keskkonna oludega rahul või mitte. Kui paiga kasulikkus väheneb ärritusläveni, võib rahulolematuse viia rändeotsuseni (Kulu 1997: 49–50). Küsimus on ka selles, kuidas mõtestavad väljarännanud oma rändeotsust aastaid hiljem, pärast kohanemisfaase, mis ei tarvitse kulgeda kõikidel ühtmoodi, kuid mis kindlasti avaldavad retrospektiivselt mõju omaaegse individuaalse otsuse hindamisele.

Olulise teemana on asunike pärimuslikus ajaloos kinnistunud väljarändamine ja selle põhjused (Korb 2000; Tuisk 2011). Küsimusele, miks rändasid esivanemad kodumaalt välja, vastates ei näidata üles mitte üksnes huvi aja- ja perekonnaloo vastu, vaid asetatakse oma uus kodumaa vastakuti vanaga. Vanal kodumaal valitsenud raskete olude kirjeldus aitab põhjendada, miks esivanemad sealt lahkusid. Kuna massilise väljarännu aeg, mis viis Eestist välja kümneid tuhandeid inimesi, langes kokku rahvusliku ärkamise ajaga, mille juhtideoloogid tõstsid kodumaa pühadusena eesti rahva väärtuste hierarhia tippu, ja kuna väljarändajaid sellel foonil hurjutati kodumaa hülgamises, oli väljarändajatel ja hilisematel asunikel olnud põhjust mõelda, miks kodumaalt lahkuti.

Kui rääkida Abhaasiasse rajatud eesti asunduste elanikest ja nende järglastest, siis peamiselt on neil väljarännu põhjusena kinnistunud rasked majanduslikud olud vanal kodumaal, mis seostuvad mõisa ja mõisaorjusega. Need lood on kirjas asunduste elanike mälestustes ja külakroonikates, mis pärinevad 19. ja 20. sajandist, kuid neid võib suulises esituses kuulda ka tänapäeval, sest lugusid on kuuldud vanematelt ja vanavanematelt. Tänapäeval esitatud lood pole enam nii üksikasjalikud ja detailirohked kui saja või enama aasta tagustes kirjapanekutes. Aeg ja unustamine on tänased lood muutnud pigem trafaretseteks teadetekks ja seisukohavõttudeks, kuid ka neis on säilitatud peamine: vana ja uue kodumaa olude vastandus.

Varem on seisuslike vastuolude teemat asunike päritolulugustustes käsitletud Siberi eestlaste suulise pärimuse põhjal. Anu Korb (2000) on kirjutanud väljasaadetute ja vabatahtlike väljarändajate järglaste juttudest, mida viimased on rääkinud oma esivanematest ning milles konflikt mõisa ja mõisnikega on olulisel kohal. Aivar Jürgenson (2006) on näidanud, missugust rolli mängivad Siberi eestlaste päritolulood halvadest mõisnikest asunike järgmiste põlvkondade identiteedis. Astrid Tuisu (2011) käsitluses vastanduvad samuti väljarändajate vabadust ihkavad esivanemad saksa soost mõisnikele. Tuisk näitab, kuidas järgmiste asunike põlvkondade repertuaaris on baltisakslaste-eestlaste vastandus aja jooksul oma tähtsuse minetanud ja esiplaanile on nihkunud vastandus *halb elu Eestis vs hea elu Siberis*.

Kui Siberi eestlaste puhul ongi vastavat teemat olnud võimalik uurida peamiselt suuliste mälestuste abil, sest kirjalikke allikaid napib, siis Kaukaasias

on olukord teine. Eelkõige tänu kahele Kaukaasia eestlaste koduloo uurijale, Jakob Nermanile ja August Martinile, kes on Abhaasias kogunud sealsete eestlaste mälestusi, kuid ärgitanud oma mälestusi kirja panema ka suure hulga asunduste elanikke, on Eesti mäluasutustes talletatud ulatuslikult Kaukaasia eestlaste käsikirjalisi mälestusi, külade ajalugusid, kõnede tekste jm (vt käsikirjaliste allikate loetelu artikli lõpus). Käesolevas artiklis tuginetaksegi peamiselt sellele kirjalikule materjalikorpusele, mis valdavalt pärineb 20. sajandi erinevatest kümnenditest. Täiendust pakuvad väljarändamise perioodil, 19. sajandi viimastel kümnenditel eesti ajakirjanduses avaldatud asunikukirjad. Artikli esimeses peatükis näidatakse, missugusel ajaloolisel taustal kujunes eesti talupoegade ja saksa mõisnike vastasseis Eestis ning kuidas see 19. sajandi talurahvaseaduste mõjul realiseerus vähemalt osaliselt väljarännuliikumisenä. Kurja mõisniku teema võtsid eesti asunikud Eestist asundustesse kaasa – need olid lood isiklikest, sageli traumaatilistest kogemustest mõisnikega, kuid nende formeerumisele ja eriti edasikandumisele aitas kaasa teema aktuaalsus kujunevas eesti rahvuslikus diskursuses. Teises peatükis näidataksegi, missugusel kultuuriväljal kujundati eesti talupoja ja balti mõisniku vastandust avalikkuses – nendeks said rahvusliku ärkamisliikumise juhtfiguuride tekstid ajakirjanduses ja ajalooramatutes. Seejärel käsitletakse artiklis erinevates Abhaasia eesti asundustes räägitud lugusid kurjast mõisnikust ja lõpuks nende lugude tähendust sotsiaalse kuuluvuse kujunemisel.

Ajalooline taust

Kui Eesti ala elanikud 13. sajandil võõrvallutajatele alistusid, algas nende järkjärguline sotsiaalne, poliitiline ja majanduslik allasurumine. Inimeste sotsiaalse positsiooni määras Eesti alal edaspidi suuresti saksa ja mittesaksa vastandus. Kui see ka polnud alati sel määral etnosepõhine, nagu rahvusromantilises kirjasõnas esitatud, vaid ka seisusepõhine, siis vähemalt 16. sajandist alates omandas etniline selles vastanduses ikkagi varasemast suurema tähenduse (Kala 2004: 17–18). Näiteks oli etnilise päritolu tõendamine vähemalt 19. sajandi alguseni vajalik linnade käsitöölise ja kaupmeeste ühenduste liikmeks astumisel (Tark 2021: 37). Või kui 19. sajandi teisel poolel tegutsesid baltisakslaste hoiu-laenukassad, ei olnud nad kuigi alati laenama eestlastele, mistõttu hakkasid eestlased ellu kutsuma oma krediitiasutusi (Rämmer 2023: 79).

Palju drastilisemal kujul kui linnas, avaldus etnilis-sotsiaalne vastandus külas. Eesti talupoegade pärisorjust ja allumist (enamasti) saksa ülemkihile põhjendas viimane n-ö loomuõiguslikult. 1739. aastal teatas Liivimaa maanõunik Otto Fabian Rosen (nn Roseni deklaratsioon): “Mis puudutab pärishärrade

omandiõigust oma pärustalupoegade üle, siis sellele pandi alus, kui see maa esmalt vallutati.” Õigustust sellistele väidetele otsis baltisaksa aadel 17. sajandi alguse loomuõiguse teoreetikult Hugo Grotiuselt, kelle järgi orjastamine on vallutajate privileeg või koguni heategu, sest vastasel korral oodanuks vangistatuid surm. Mõte, et eestlaste pärisorjus sai alguse maa vallutamiselega, oli levinud juba 17. sajandil. Tegelikult muutus siinse talurahva pidamine “pärisorjadeks” üldiseks 16. sajandil, kuigi sunnismaisuslikke ja omandiõiguslikke taotlusi on ajaloolased Liivimaa ürikutest leidnud vähemalt alates 14. sajandi lõpust (Seppel 2022: 10–11). Kuid nii nagu balti aadel kandis endas pärimust sajanditetagusest maa alistamisest ja sellega saadud “õigustest”, teadis ka eesti talupoeg, et maa ja vabaduse olid temalt röövitud võõrvallutajad. Rudolf Põldmäe kirjutab vennastekoguduste 18. sajandi materjalidele tuginedes, et sinne talupoeg ei pidanud mõisavargust süüteks, sest mõis olevat kogu oma varanduse nende esivanematelt röövitud ja teinud nad orjadeks (Põldmäe 1977: 29). Igatahes oli eesti talupoeg ka enne 19. sajandit teadlik ebaõiglusest, mis talle balti aadli läbi osaks saanud. Kuid õigus oli tugevama poolel, ja mõisnik pidas vägivalda “oma” talupoegade üle igati õigustatuks. Põldmäe esitab lehekülgedele viisi näiteid 18. sajandist pärit vennastekoguduste materjalidest, kuidas mõisates talupoegi – nii mehi kui naisi – vaeseomaks või lausa vigaseks peksti, sh vennastekoguduste kristlikest koosolekutest ja talitustest osavõtmise eest (Põldmäe 1977: 26jj). Baltisakslaste endi kultuuriteadvuses võis küll tooni anda põlisrahva eest hoolitsemise patriarhaalne diskursus, kuid talupoegade vaade olukorrale erines sellest oluliselt. Eesti talupoegade terav suhtumine mõisnikesse kajastub ilmekalt näiteks regivärsilistes rahvalauludes, nn orjuslauludes. Mõisas peksta saamine on neis sage teema, samuti laiemalt talupoegade väljakurnamine, aga ka rõhujatele kättemaksmine (Laugaste 1976: 14, 23, 36). Laulutüübis “Mõisast pääs” võrreldakse mõisat põrguga (“Millas peasen mõisa´asta,/mõisa´asta, põrgu´asta?”) ning väljendatakse soovi kurnavast ja alandavast mõisaorjusest vabaneda. On arvatud, et laulus kujutatud kannatused on edasi antud vahetute kogemuste põhjal, mis muutis kujutatud elupildid lähedaseks ka teistele mõisa orjuse all kannatajatele ja aitas kaasa laulutüübi levikule (Kokamägi 1983: 43). Esines ka sakstevastaseid loitse – nn *saksa viha sõnad* (Kuusalu. E 52712 (10). 1922; Kuusalu. ERA II 200, 24 (20) 1938). Ka kohapärimuses joonistub välja kurja mõisniku kuju – stereotüüpne pärisorjusliku korra armutust kehastav tige ja julm tegelane. Mari-Ann Remmel kirjutab, et mõnikord on pärimustekstid kibedast “saksavihast” lausa läbi imbunud. Väga palju on tekstides juttu mõisnike kodukarist: talupoegade peksmisest ja piinamisest mõisas, mida mõningail juhtudel härra või proua isiklikult pealt vaadanud või oma käega teostanud. Ihunuhtlus on mõisapärimuses üks läbivamaid teemasid (Remmel 2008: 19, 34, 35).

Eestimaal 1816. ja Liivimaa 1819. aasta talurahvaseadus kaotas pärisorjuse, nii et talurahvas sai, küll mitte otsekohe, kuid järkjärgult ikkagi isiklikult vabaks. Teda ei tohtinud enam osta ega müüa, ta võis lepinguid sõlmida, valas- ja kinnisvara omandada. Sama protsessi käigus kaotas talupoeg aga seni kehtinud isikliku ja päriliku maakasutusõiguse, mida oli 19. sajandi algul välja antud seadustes veel tunnustatud. Kogu maa muudeti mõisniku eraomandiks. Sunnismaisus jäi püsima 1831. ja 1833. aastani, st talupojal puudus maatükilt vabalt lahkumise õigus. Elukoha muutmine ja selleks vajaliku passi saamine jäeti täielikku sõltuvusse mõisnikust. Ka teoorjus jäi püsima ega ilmutanud leevenemise märke. Pigem vastupidi – mõisnikud, kasutades uue seaduse pakutud võimalusi, said suurendada teopäevade arvu, mistõttu tõi talurahva vabastamine tegelikult kaasa koormiste kasvu (Vassar 1977: 126; Tedre 2003: 25–26; Tarvel 2019: 143). Ränk olukord tekitas 1840. aastate algul mitmel pool talurahvarahutusi. Puhkes usuvahetusliikumine, mille käigus loodeti õigeusku ehk *keisri usku* üle minnes saada maad. Ka väljarändamise meeleolud levisid juba 1840. aastate algul. Rahvas seas liikus info juutide väljarändamisest naabruses asuvast Vitebski kubermangust Lõuna-Venemaale. Siit edasi sigines mõte, et väljarändamine on keisri poolt lubatud ka Liivimaa talurahvale (Kruus 2005: 71). Vennastekoguduste Tartumaa diakon Marcus Heinrich Windekilde kirjutab, et kui ta 13. septembril 1841 Haanja palvemajja läks, olnud seal üks halli habemega vanamees võrrelnud oma rahvast Iisraeli rahvaga Egiptuses ja mõisnike vaaraoga. Ta kinnitanud: “Aeg väljarändamiseks on nüüd käes, kui ei taheta lapse ja lapselapsega kõige häbiväärsemasse orjusse langeda.” (Põldmäe 1977: 45–46). Seadused väljarändamist aga tollal veel ei võimaldanud.

Olukord muutus 1849. aasta Liivimaa ja 1856. aasta Eestimaal talurahvaseadustega, milles lubati talupoegadel asuda kubermangupiiridest väljapoole. Kolmekümne neljas vene kubermangus kaotati talurahva pärisorjus ja sunnismaisus aga alles 1861. aastal. Nii et kui 1850. aastatel soovis riigimaade ministeerium asustada Samaara piirkonda 400–500 talupoega, pöörduti just Eesti- ja Liivimaa poole. Hulk perekondi jõudiski Samaarasse, kus pandi alus esimestele vabatahtlike eesti väljarändajate asundustele Venemaal. Ühtedeks esimesteks olid Põlva kihelkonna Väimela talupojad, kes 1855. aasta maikuus hobuveokitega teele asusid. Nende teekond Volgamaale vältas kolm kuud ja kakskümmend päeva. Esialgseks elupaigaks sai Krasnojari saksa asundus ning alles 1858. aastal rajati Samaara kubermangus oma küla Liffjandka (Kruus 1927: 139; Vassar 1975: 123; Viikberg 2010: 519).

Samade talurahvaseaduste teised klauslid reguleerisid kodumaal agraarseid omandisuhteid, mis kaudsemalt mõjutasid samuti eestlaste väljarändu. Mõisniku eraomanduses olev maa jaotati mõisamaaks ja talupoegadele kohustuslikus korras tähtajaliselt rendile antavaks või müüdavaks talumaaks.

Kui talupojale lepingu tingimused üle jõu käisid, oli mõisnikul õigus ta kohalt minema ajada. 1860. aastatel hoogustus talude päriksmüümimine, kuid mõisnikul polnud kohustust müüa seda senisele kasutajale. See tähendas, et kui senine talupidaja seda osta ei jõudnud, jäi ta kohast ilma, ja talu läks kõrvalisele isikule (Vassar 1977: 142). Rendilepinguid eelistasid mõisnikud sõlmida talupoegadega võimalikult lühikeseks perioodiks, mis tähendas talupoegadele tuleviku osas suurt ebakindlust. Muutunud õiguslikud olud riivasid eestlaste õiglustunnet. Artur Vassar esitab mitmeid näiteid kohtulugudest, kus talupojad ja mõisnikud protsessisid maade suhtes, mida talupojad olid põlvkondade viisi harinud ja harjunud neid omaks pidama. Ka keisrile 1860. aastatel saadetud palvekirjades argumenteerisid talupojad, et maad on põlvkondade pikkuse töö ja maakasutusega kuhjaga välja teenitud. Õigus jäi aga mõisnikele. Paljudel juhtudel ei jäänud lepingust ilma jäetud talupoegadel üle muud, kui välja rännata. Ka palvekirjades taotleti luba väljarännuks ja rahalist toetust, sealhulgas kaevati kohalike mõisnike peale (Vassar 1977: 125, 129jj). Olude kiiret paranemist aga ei järgnenud, ja kui Vene keisririik alustas oma perifeersete piirkondade intensiivset koloniseerimist, nägid paljud talupojad selles võimalust majandusliku olukorra parandamiseks. Sihtkohtadeks olid alates 1860. aastatest Krimm, 1870. aastatest Põhja-Kaukaasia ja 1880. aastatest Siber, Peipsi-tagune ning Kaukaasia Musta mere rannik.

Ärkamisaja ideoloogide panusest sakstevastasesse narratiivi

Väljarändajad ei lahkunud võõrsile puhaste lehtedena. Ajaks, mil algas väljaränd Kaukaasiasse, oli rahvuslik ärkamine Eestis kestnud juba mitu kümnendit ning kujundanud potentsiaalsete väljarändajate hoiakuid ja suhtumisi nii oma rahvasse kui ka aidanud selgemini teadvustada etniliste piiride olemust ja tähendusi. 19. sajandi jooksul leidis pea kõikjal Euroopas aset rahvusluse tõus ja etnilised piirid muutusid inimeste identiteedis järjest olulisemaks. Paralleelselt toimus rahvuse mõiste sisu detailsem lahtimõtestamine, Eestis eelkõige rahvusliku ärkamise intellektuaalsete liidrite töö tulemusena, mis erinevate trükiste ja ajakirjanduse vahendusel jõudis ka talurahvani. 1880. aastateks, kui algas eestlaste väljaränd Musta mere rannikule Abhaasiasse, oli rahvuslik äratustöö oma saksavastase retoorikaga Eesti talupoegade seas viljakalt võrseid ajanud. Rahvusliku liikumise peamised ideoloogid nägid vaba eesti rahva ärkamise peamiste takistajatena saksa rõhujaid ja vastandasid saksa mõisnikke eesti talupoegadele mitmel tasandil. Oma aastatel 1868–1870 peetud isamaakõnedes (Jakobson 1882) tõlgendas Carl Robert Jakobson eesti

ajalugu terava ja lepitamatu konfliktina valguse ja pimeduse jõudude vahel. Valgust esindasid eestlased, pimedust saksa vallutajad ja hilisematest sajan-ditest saksa mõisnikud. Rahvuslik ärkamisaeg tugines suuresti äratavatele tekstidele. Rudolf Põldmäe on Jakobsoni isamaakõnesid pidanud siin ühtedeks olulisemateks (Põldmäe 1985: 71). Ka eestlaste seas kuulsa “seitsmesaja aastase orjaöö” motiivi käibesse toojaks on peetud Jakobsoni, kes kasutas seda oma esimeses isamaakõnes. Tegelikult oli see esinenud juba lõppriimilises rahva-laulutsükliis “Eesti mehe kaebus” (vt Tedre 2003) vähemalt mõnikümne aastat varem, nii et Jakobson laenas selle kujundi rahvasuust (Vahtre 2022: 967). Nagu järgnevalt näeme, jõudis “seitsmesaja aastase orjaöö” kujund hiljem ka eesti asunike repertuaari.

1867. aastal oli Jakobson, tollal kooliõpetaja Peterburis, avaldanud eesti rahvakoolidele mõeldud ja rahvuslikku vaimu kandva aabitsa ja lugemiku “Kooli lugemise raamatu” esimese osa (Jakobson 1867). 1875. aastal avaldas Jakobson lugemiku teise osa, mis oli mõeldud kihelkonnakoolidele (Jakobson 1875). Õpiku teine osa ongi juba selgelt läbi imbunud rahvuslikust vaimust. See ei sisalda mitte ainult kodumaa ja emakeele romantilist ülistust, vaid selles si-sendatakse ka usku muistse vabaduse võimalikku tagasitulekusse. Õpiku teine osa oli oma väga rahvusliku sisu tõttu ametnikele pinnuks silmas ja keelati, kuid vaatamata keeldudele kasutati seda kihelkonnakoolides vähemalt 1870.–1880. aastatel, st ajal, mil toimus väljaränd Kaukaasiasse. Alates 1878. aastast ilmus Viljandis Jakobsoni ajaleht Sakala, mis avaldas järjepidevalt kriitikat balti seisusliku korra ja agraarolude suhtes. Ea Jansen on Sakala kaastöölise puhul märkinud, et neid sidusid ühised taotlused. Esmajärjekorras rõhutab ta vaenu mõisnike vastu. Mõisnikevastane vaen elati tihti välja kokkuleplikke suguvendi kritiseerides (Jansen 1987: 159; 1999: 284j, 293jj).

Ka teised rahvusliku ärkamise suurkujud tõid esile vastuolud eestlaste ja sakslaste vahel, kuigi mõõdukamal kujul. Jakob Hurt avaldas 1871. aastal Eesti Postimehe lisalehes ja 1879. aastal eraldi raamatuna oma “Pildid isamaa sündinud asjust”, teemaks eesti rahva minevik ja põhitähelepanu all vanade eestlaste kultuuriline, ühiskondlik-poliitiline ja majanduslik olustik ning võit-lus iseseisvuse eest. Eestlaste etniline ajalugu on seal esitatud alternatiivina sakslaste poliitilisele ajaloole (Hurt 1879). 19. sajandi lõpukümnendel, mil algas eestlaste väljaränd Kaukaasiasse, oli eestlaste jaoks koloniaalse “teise” roll põhiosas omistatud baltisaksa aadlile (vt Annus 2019: 184).

Suhumi ringkonna Estonia ja Linda külad

Nii nagu rahvuslike äratajate tekstides, esinevad ka Kaukaasia eesti asunike rajavates jutustustes (*founding narrative*) mõisnikud negatiivsete tegelastena vastanduses asunike esivanematega. Rajav jutustus on narratiiv, mis esitab grupi kollektiivset päritolu. Sageli on narratiiv seotud traumaga, mis ei puuduta ainult üksikisikut ja tema läbielamisi, vaid gruppi tervikuna – kõigil on seljataga konfliktid ja ruineerivad läbielamised kodumaal ja viimaks kodumaa kaotus, mida tajutakse ühendava saatusena. Rajav trauma (*founding trauma*) on nende narratiivide oluline komponent, kuivõrd teda saab vaadelda ühenduses identiteediga (vt Kirss 2006: 631–632). Tollaste asunike järglaste suulises repertuaaris tematiseeritakse rohkelt konfliktseid suhteid mõisnikega esivanemate kodumaal. Rahvuslikul ärkamisajal juurutatud eestlaste ja sakslaste sotsiaalse ja etnilise vastanduse narratiiv, mis rajanes Balti kubermangudes valitsevatel hierarhilistel suhetel, lisas neile lugudele dramaatilist dekoori. Ka väljarändamisaeagses ajakirjanduses peegeldub mõisnike ülekohus ilmekalt. Keegi Suhumi jõudnud eestlane kirjutas 1887. aastal, kuidas ta kohtas linnas gruppi rahvuskaaslast, kes olevat äsja Eestis kirikumõisas koha pealt minema aetud, kuna nad ei suutnud renti tasuda (Olevik 1887: 3–4).

Aastaid hiljem on Estonia küla elanik Jakob Pint kirjutanud oma vanaisast, Tartumaal elanud Adam Pintist, kes olnud üks agaramatest saksa mõisnike vastastest agitaatoritest ja õhutanud väljarändamist Samaarasse. Vanaisa käis saadikutega Peterburis väljarändamise võimalusi uurimas ja saanud tagasi tulles selle reisi eest kirikutulbas ihunuhtlust. Saksa mõisniku kättemaksuna interpreteerib Pint sedagi, et vanaisale olevat Samaaras välja mõõdetud üks kehvemaid maatükke. Kuidas mõisniku käsi tuhandete kilomeetrite taha oma endistele talupoegadele kahju tekitama ulatus, Pinti kirjeldusest ei selgu ja ega saagi selguda. Kuid see seik annab aimu usust mõisnike peaaegu et kõikvõimsusse. Hiljem, kui osa Samaara eestlastest otsustas edasi rännata, siirdusid mõned Siberisse, mõned Baškortostani ja mõned Kaukaasiasse. Jakob Pinti isa, kes Eestist välja rännates oli 14-aastane ja uue väljarände ajaks saanud 30-aastaseks, otsustas oma kehvalt Samaara krundilt lahkuda Kaukaasiasse (Pint 1959: 3–4). Seega on siis kurja mõisniku tegude tagajärjed asustusloo kirjelduses venitatud mitme aastakümne pikkusele ja terveid põlvkondi haaravale ajaskaalale.

Hiljem kirja pandud asunike tekstides ilmneb lisaks konkreetsete mõisnike vägivallale ka eelkirjeldatud struktuurne vastandus eesti talupoja ja saksa mõisniku vahel. Estonia küla elanik Robert Mikson kirjutab enda koostatud käsikirjas “seitsmesaja aastasest saksa mõisnikude vägivalla ikkest”, mis sundis inimesi Eestist välja rändama (Mikson 1959: 1).

Suhhumi ringkonda asus lisaks Samaara eestlastele peagi ka otse Eestist saabunud ümberasujaid. Olud Eestis polnud paarikümne aasta jooksul oluliselt paranenud, talupojad sõltusid endiselt mõisnikest ja nii on ka nende 1880. aastatel Eestist saabunud asunike ja nende järglaste pärimuses lugude fookuses kuri mõisnik. Ülem-Lindast pärit Mihkel Ruber vahendab oma koduküla pärimust sellest, kuidas Maardu mõisnik laskis kohtadelt hulga peremehi lahti ja talumatust olukorrast pääsemiseks hakati otsima võimalusi välja rännata. 1883. aastal saadeti koolmeister ja Maardu pasunakoori juhataja Mihkel Kaares “Summimaale” (st Suhhumi ringkonda) maad kuulama, millele järgneski Maardu kandist suurem väljaränd (Ruber 1995: 16).

Estonia küla asuniku Ants Auneri tütar on vahendanud oma isa jutustatud perepärimust, mille kohaselt rännati Eestist välja “kupjakepist” pääsemiseks (Murova s.a.: 3). Kuid juba palju varem oli Ants Auner, kes oli Estonias tuntud külapoet, kirjutanud luuletuse, milles esineb sama motiiv:

Piduliste teretuseks

Teid tervitan põhja maa pojad / Kell kindlad on käigud ja rajad / Siin vabal Kaukasija pinal / Rõem voolagu rohkest teil rinal. / Mee kuulsamast Kalevi perest / Kui tilgage vägevast merest / Siin üksikus metsa urkas / Kui linuke puuri nurkas. / Meil rõemsad on süda ja meeled / Ja lahkest meil laulavad keeled / Ei tunta siin kubjaste kepi / Kuid rohkest on viinapuu lepi. / Need paremad märiukest andvad / Kui kubjade kepid ehk kandvad / Se pärast nüüd hõiska ja laula / Ja kantke ka lippu siin aula. (Auner 1922 [1892]: 39)

Luuletuses vastandatakse *vaba Kaukaasia* kodumaa tuttavale *kupja kepile*. Viinapuu lepad – Kaukaasias istutati viinamarjataimed leppade tüvede najal ronima – annavad veini, mis aitab rõõmsalt laulda ja hõisata ning unustada alandused kodumaal.

Alam-Lindas on üles tähendatud lugu omaaegselt mõisamoonakast Jüri Tiigist, kes töötas Eestis päevast päeva mõisa põllul, “kubjas piitsaga kannul”. Sügisel kartulivõtul olnud ta hoolas ja vaadanud, et kartulid maasse ei jääks, mistõttu jäi ta teistest noppijatest maha. Selle eest sai ta kupja käest piitsaga mööda selga. Mees sõitnud seepeale koos teistega Samaarasse. Kui seal kohta ei saadud, rännati edasi Suhhumi (Kaevats 1959: 2–3). Tekstis on piitsalöök ja väljaränd justkui seotud märksõnad, kuigi otseselt ei saa tekstist välja lugeda, et esimene oli teise vahetu põhjus. Üheskoos moodustavad need kaks sündmust narratiivis aga sidusa terviku.

Alam-Lindas teati mehest, kes Eestis oli mõisas noori hobuseid treni- nud ja kraami vedanud. Kord oli ta jälle väljas noori hobuseid õpetamas ega

märganudki, kui mõisa noorherra oli tema juurde astunud. See lükkas tal järsku kepiga mütsi peast ja käratas: “Ah sina lurjus, miks sa ei võta mütsi maha herra ees.” Mees, kes oli juba niigi hobuste treenimisel end üles ärritanud, lõi ägedushoos noorherrale piitsaga üle kaela, nii et see käis uperpalli ja müts lendas kraavi (Kaevats 1959: 30).

Varasematel aastatel olen kogunud eelneva tekstiga sarnase sisuga lugusid Siberi eestlastelt, kus mõisnikul või kupjal tekib tema enda käitumise tõttu konflikt eesti talupojaga. Kui talupoeg mõisnikule vastu hakkab, järgneb neis lugudes talupoja väljasaatmine Siberisse. Kuid Siber oligi väljasaatmise piirkond, kuhu saadeti 19. sajandil hulgaliselt seaduserikkujaid Eestist. Näiteks Krasnojarski kraisis asuvate Ülem-Suetuki ja Ülem-Bulanka tänased elanikud on suures osas just väljasaadetute ja mitte vabatahtlike väljarändajate järglased. Olen kogunud seal lugusid, kuidas kellegi esiisa lõi Eestis kupjale last kaitstes labidaga pähe, mille eest ta kolmandal päeval Siberisse saadeti. Keegi teine oli Eestis ühe kastist mahakukkunud kompveki jõudnud suhu pista ning karistuseks oli taas väljasaatmine Siberisse (Jürgenson 2006: 339–340). Selliseid lugusid võib Siberis kuulda palju, ja neil on kindel funktsioon. Väljasaatmise põhjusi absurdistatakse, et kõrvaldada väljasaadetute külade asustusloolt negatiivne vari. Väljasaadetud muutuvad neis lugudes süütuteks kannatajateks, kes langesid emamaal vägivalla ohvriks; neid ei esitata kurjategijatena, seega pole ka nende järglased kurjategijate järeltulijad. Eneseimago positiivne foon aitab identiteeti paremini kujundada ja tugevdada kui negatiivne.

Kuid Kaukaasia oli vabatahtliku väljarännu piirkond, mistõttu ka sealsed lood esivanemate tulekust ja konfliktidest mõisnikega erinevad analoogsetest Siberis räägitud lugudest. Konfliktid mõisnike ja kubjastega võivad neis lugudes olla sarnased, kuid kui Siberis on lugude rõhuasetus väikeste süütegude eest saadud karmidel karistustel, siis Kaukaasias esitletakse vapraid eestlasi, kes mõisnikke ei kardata ja neile julgelt vastu astuvad. Konfliktile võis küll järgneda väljaränd, kuid see võeti ette omal initsiatiivil. Kui Siberisse väljasaadetu on eelkõige vägivalla ohver, siis vabatahtlik väljarändaja võtab enesekindlalt oma saatuse enda kätte.

Selgelt tuleb see esile asunike teadetest ja pikematest kirjutistest, mida nad oma uult kodumaalt Eestisse läkitasid ja kus võrreldakse uue kodumaa vabadusi vana kodumaa surutisega. Estonia külast teatatakse 1889. aastal, et seal elatakse paremini kui kodumaal, “sest siin on ta vaba kui lind oksa peal: läheb sinna kus tahab ja teeb mis ta tahab, ei ole mõisnikku, kes ta järele varitseb” (Virmaline 1889: 2–3).

Olgu võrdluseks esitatud Põhja-Kaukaasia Allmäe asunduse elaniku Gustav Jalaka mõttearendus ajalehes Virmaline aastal 1892: “Kaukaasias on igal ühel kuldne priius, ei su käest nõuta sadasi koha rendiks nii kui Eestis, vaid kõigist

30 kop dessatiini pealt. Peale selle ei ole siin teede tegemist, ei postimoona maksusi ega kellegi parunite palesid näha, kes seal tihtilugu sellele, kellel rent võlga jäi, oma kurja kisaga villi varvu ehmatasivad” (Jalakas 1892: 3).

Mitmetes 20. sajandi esimesel kümnendil avaldatud kirjutistes võrdleb vana kodumaa kitsaid olusid uue kodumaa vabadustega Estonia küla asunik Johannes (Juhan, Jaan) Pihlakas. Pihlakas, kes oli sündinud Jüri kihelkonnas Harjumaal 1861. aastal, olnud 1880. aastate esimesel poolel Simbirski kubermangu Smorodino eesti asunduses kooliõpetaja, seejärel mõnda aega Samaara kubermangu eestlaste juures rätsep, saabus 1887. aastal Musta mere rannikule ja asus tööle Estonia külas kooliõpetajana. Kõnesolevate kirjatükkide avaldamise ajal elas ta jätkuvalt Estonias, kuid nüüd enam mitte kooliõpetaja, vaid asunikuna. Olgu lisatud, et hiljem on Pihlaka elupaikadeks olnud veel Krimm ja Eesti (<https://ida.aule.ee/muu/pihlakas.html>), mis annab tunnistust mehe suurest geograafilisest mobiilsusest. Temagi võrdleb vana ja uut kodumaad kurja mõisniku kuju kaudu. Ta kirjutab, et esimesed asunikud said Kaukaasias asumiseks head tingimused riigimaale, “kus kurjast mõisnikust enam kurja undgi ei nähtud”. Kuid mõisnikke oli ka Kaukaasias, ja mõned eestlased, kellele riigimaad ei jagunud, rentisid maid just neilt. Kuid viimased olid Pihlaka sõnul rahvaga suheldes sõbralikud ja lahked ning neilt maad rentinud asunikel olid tingimised ikkagi kodumaa omadest võrreldamatult paremad (Pihlakas 1906a: 2).

Kodumaa mõisnikele Pihlakal aga häid sõnu ei jagu, ta kirjutab takistustest, mida mõisnikud tegid Samaarasse välja rännata soovinud talupoegadele, et tööjõudu mitte ära lasta (Pihlakas 1906b: 2). Teadupärast oli suur osa Estonia külla saabunutest varem elanud Samaaras. Pihlakas kirjutab, et Estonia rahvas “õnnistab alati seda tundi, kus ta Baltimaa mõisniku orjusest peasnud on ja vabalt oma ette võib elada” (Pihlakas 1906c: 2). Pihlaka kirjutisest näeme, et ligi pool sajandit pärast eesti talupoegade väljarändamist Samaarasse toonitatakse endiselt just mõisnike osa väljarändamises. Sama teeb teine Estonias kösterkoolmeistrina tegutsenud mees, Mihkel Vunk 1914. aasta kevadel, kui toimus Suhhumi laulupidu ja eesti ajakirjanduses pühendati palju ruumi Musta mere ranniku eesti asunduste olevikule ja minevikule. Vunki kirjutises oli väljarändamise peamiseks põhjuseks see, et maa kuulus Eestis mõisnikele ja oma kodu seal asutada polnud võimalik (Vunk 1914: 7).

Kuid mitte üksnes kohalikud eesti asunikud ja kooliõpetajad polnud need, kes töid vanalt kodumaalt väljarändamise põhjusena esile mõisniku ja mõisaorjuse. Suhhumi piirkonda väljarändamise kõrgaja lõpul ilmus elupõliselt kooliõpetajalt Peeter Koidult ilukirjanduslik jutustus sinna kanti välja rännanud eestlastest. Kohe raamatu esimestes lõikudes on juttu väljarändamise põhjustest: mõisnik tõstis senise rendi 160 rublalt 250 rublale, põhjendades

seada maa kvaliteedi tõusuga. Maa oli muutunud paremaks aga tänu peremehe pikaajasele tööle ja pingutusele. Olukord oli ebaõiglane, kuid seaduse järgi jäi õigus mõisnikule ja rentnikul tuli kohalt lahkuda. Ka teisi sama mõisa kohapidajaid tabas sama saatus. Olles lugenud Suhhumimaale välja rännanud omakandi inimeste kirju, milles kiideti sealseid asumisolusid, otsustasid jutustuse tegelased välja rännata (Koit 1886: 4–11).

Tollases Eestis ringlesid sel ajajärgul sarnased lood laialdaselt. Peeter Koit, kes teadaolevalt ise väljarändamises ei osalenud, kasutas faabula loomiseks juba ringlevaid ja üldsusele teada olevaid lugusid südametute mõisnike omavolist. Kui Eduard Vilde “Prohvet Maltsveti” jaoks materjali kogudes 1904. aastal Krimmi ja Kaukaasiat külastas, peatus ta ka Suhhumis ja selle lähedastes eesti külates. Vilde, kes oma teostes ju korduvalt ja reljeefselt talupoja ning mõisniku vastuolusid kirjeldas, avaldas oma reisi märkmed peagi ajakirjanduses ja hiljem ka eraldi raamatuna. Ta kirjutab: “Kuuekümnendail aastail kodumaa teoorjuse-piitsa ja nälja käest Samaarasse põgenenud eestlased olid esimesed, kes heitsid silma Suhhum-Kalee ümbrusele. [...] Kõik need inimesed olid, rahvuslik-tagurlikkude ajalehtede hoiatamisest ja kollitamisest hoolimata, endid balti sakste majanduslikkude pihtide vahelt päästnud, et kaugel võõrsil, maksu mis maksab, enestele lahendamata elu muretseda.” (Vilde 1934: 162). Vilde suhtles oma reisi ajal Abhaasias paljude sealsete eestlastega ja sai kinnitust oma varasematele seisukohtadele antagonistlikest seisuse- ja rahvuslikest vastuolust, mis ajendasid omal ajal rahvast välja rändama.

Motiiv vaprast talupojast, kes raskusi trotsides võõrsile rändas, et seal endale paremat tulevikku luua, on hiljem jõudnud ka Kaukaasia eestlaste pärimust kogunud ja neist kirjutanud koduloolaste tekstidesse. August Martin, kes oli Esimese maailmasõja ajal Ülem-Lindas kooliõpetaja ja asus pärast Teist maailmasõda organiseerima Kaukaasia eestlastest korrespondentide võrgustikku, kirjutab: “Balti parunite koormamisest vaevatud, maad ja vabadust otsivad julged ja ettevõtlikud inimesed olid sünnimaal likvideerinud oma majapidamised, jätnud maha kodu, omaksed, kõik, mis senini oli armas olnud” (Martin 1959: 1). Seega siis küll parunite rõhumisest koormatud, kuid ikkagi julged ja ettevõtlikud inimesed, kes sobituvad hästi väljarändaja skautliku kujuga. Teine Kaukaasia eesti külade elanike pärimust kogunud mees, Jakob Nerman teeb samas stiilis kokkuvõtteid, kui kirjutab väljarändajatest: “Oli ka selliseid kangekaelseid ja tugevaid mehi, kellel oli vaid üks eesmärk: välja parunite ikke alt. Tuleb mis tuleb, kuid mõisniku ori olla ei taha. Sellised mehed mõjusid kõvasti teistele ja hoidsid alal kindlat meeoleolu, et hullemat tulla ei saa” (Nerman 1958: 13). Kui August Martin oli Esimese maailmasõja ja kodusõja aastatel elanud Suhhumi ringkonnas, siis Nerman viibis Abhaasias hiljem, 1930. aastatel, elades selle loodeosas Gagra rajoonis ning olles rohkem tuttav

Salme ja Sulevi eestlaste mälestuste ja juturepertuaariga. Järgnevalt liigumegi Suhhumi ümbruse külade juurest Salmesse ja Sulevisse ning vaatleme sealsete asunike pärimust karmidest mõisaoludest Eestis.

Musta mere ringkonna Salme ja Sulevi külad

Estonia ja Linda küla asutajateks olid varasemad eesti asunikud Samaarast ja alles hiljem lisandus neisse küladesse otse Eestist saabunuid. Ilmselt tingis mitmekesise päritolutaustaga asustustumuster selle, et kuri mõisnik või kubjas on nende külade elanike lugudes pigem tüüpkuju kui konkreetne isik. Salme ja Sulevi asutajad tulid aga suhteliselt kitsalt alalt Põhja-Eestist, nimelt Kuusalu kihelkonnast, valdavalt Kolga mõisa aladelt. Seetõttu on nende lugudes rohkem juttu konkreetsetest mõisaomanikest. Kolga mõisnikuks oli väljarändamise ajal krahv Magnus Stenbock (1804–1885). Kolga rannast pärit kuulus torupillimees Tõnu Eslon on jutustanud, kuidas ta noormehena teol käinud ja kuidas Kolga krahv teolisi peksnud. Esloni enda päästnud peksust üks kasakaohvitser, kes vahele seganud (Pulst 1965: 649jj). Kui 1882. aastal laskis Kolga krahv valla maad kruntidesse jagada ja sellega uusi kohti juurde tekitas, tõstis ta ühtlasi talude renti. Keelati loomade vaba karjatamine, metsades puude raiumine ja kütmine, samuti maksustati kalapüük. Arusaadavalt tekitas see kohalike talupoegade seas suurt pahameelt ja kuna just oli eesti ajakirjanduses palju juttu Musta mere rannikul saadaolevatest kruntidest ja Samaarast sinnakanti rändavatest eestlastest, tekitas see Kolga ranna talupoegades positiivset vastukaja. 1884. aasta 6. jaanuaril kutsuti kokku talupoegade koosolek Hara külas, kus arutati väljarändamise tingimusi. 2. veebruaril toimunud uuel koosolekul valiti maakuulajaks Juhan Lindvest, kes saadeti 62 perekonnalt saadud volikirjadega Musta mere äärde asumistingimustega tutvuma. Kõigepealt siirdus Lindvest Suhhumi, aga kui selgus, et sealsed vabad maad on juba ära jagatud, sõitis ta põhja poole Musta mere ringkonda, kus õnnestus saada 2400 tiinu maad eesti asundusele Psou jõe vasakkaldal. Märtsis kodumaale tagasi jõudnud, andis Lindvest kaaskondsetele ülevaate Musta mere rannikul ootavatest hüvedest, mille seas tõusid esile rikkalikud jahi- ja kalavarud, viljakas maa, soe kliima, aga eelnevat konteksti arvestades arusaadavalt ka mõisnike puudumine (Ludvig 1919: 200; Krotsov *s.a.*: 1–2; Nerman 1958: 2jj; Lokk 1959: 1). Järgnes ulatuslik väljaränd, mille käigus pandi alus Salme ja Sulevi külale. Ka eelmainitud Tõnu Esloni pere siirdus Salme külla, kuid rändas hiljem tagasi Eestisse.

Kui väljarändajatele võisid kodumaal peremehetsevad mõisnikud olla kahtlemata häiriv faktor, mis ärgitas võõrsile rändama, siis hiljem muutusid lood mõisnikest asunduste nn rajava jutustuse kohustuslikuks osaks, aidates luua

ja kinnistada identiteeti. Kuri mõisnik oli tänuväärne tegelaskuju, keda identiteediloomes ekspluateerida ka siis, kui otsene põhjus puudus. Sulevi elanik August Tinnert on kirja pannud mälestused oma isast Peeter Tinnertist, kes sündis 1862. aastal Võrumaal Rõuge kihelkonnas. Vaatamata varases nooruses alanud töömehetele ei suutnud ta kodumaal jalgu alla saada. Peeter proovis kingsepa, tislери ja sepana, aga nägi, et paremat elu pole loota. Poeg August kirjutab: “Ei jõudnud ikka omale maad ega maja saada, ega paremaid suhteid leida. Selleks olli mõisnikude ainuvalitsus, mis takkistas kõiki ettevõtteid Eesti kehvikulle!” 1897. aastal rändas Peeter Salmesse (Tinnert 1958: 1). Tisler, kingsepp või sepp ei oleks pidanud nii otseselt sõltuma mõisnikest kui põlluharija, tal oleks võimalik olnud ka linnas elatist teenida, kuid poeg August asetab oma isa eluloo asunduse rajava jutustuse konteksti, milles mõisnikel on oluline roll.

Säilinud on ka August Tinnerti 1915. aasta paiku Sulevi külas kirjutatud luuletus “Kas tunned maad”, mis kujutab endast mugandust Mihkel Veske sama pealkirjaga luuletusest või õigemini laulusõnadest. Teatavasti olid ka Veske sõnad sisuliselt mugandus prantslase Frédéric Bérat´ tekstist “Ma Normandie”, millele autor oli komponerinud ka meloodia. Eestis ja mõnedes võõrsil asuvates eesti asundustes oli see laul tuntud patriootliku, eesti loodust ja inimesi ülistava koorilauluna. Laulusõnu kasutati isegi nii-öelda globaalse eestluse võtmes, kui keegi ajalehes Olevik parafraseeris neid 1914. aastal seoses Suhhumis toimunud eestlaste laulupeoga: “Kas tunned maad, mis Peipsi rannalt käib Mustamere kaldani ja Ararati mäeharjalt käib vaikselt Soome laheni” (Olevik 1914: 1–2). Tinnerti tekst peegeldab aga seisuse ja rahvuslikke vastuolusid Eestis ning põhjendab nendega väljarändamist.

Kas tunned maad?

*Kas tunned maad, kus rendiolud
On korratumalt segased
Ja võimumeeste paksud kolud
Ja paksud kõhud rasvased?
See on see maa, kus kupja nuut
On rahva turjal tantsinud.
Sest laula nüüd ja ikka ka –
See maa on kuulus kupja nuudiga.*

*Kas tunned maad, kus mõisamajad
Kõik haljaid künkaid ehivad
Ja äärepoolsed rabarajad
Meid talupoegi toidavad?*

*See on see maa, kus hirmu sees
Kõik kummardavad saksa ees.
Sest laulan nüüd ja ikka ka –
See maa on sakste tubli söödamaa.*

*Kas tunned maad, kus paganateks
Saab hüütud pärisrahvast veel?
Neil ainsaks hinge päästjateks
On alandlik ja orja meel...
See on see maa, kus mütsita
Peab kõnelema herraga.
Sest kordan nüüd ja ikka ka
Ja ilmun herra ette mütsita...*

*Kas tunned maad, kus vaimuvalgus
Saab rahval kurjalt keelatud
Ja iga uuenduse algus
Ju hakatusel hävitud?
See on see maa, kus põllupank
Veel talurahval liiga ränk.
Sest kaeba nüüd ja ikka ka –
Ma "isamaal" pean maata olema.*

*Kas tunned maad, kus tööde palgad
On puudulikud, odavad
Ja herrasmeeste kepp ja malgad
Nii ähvardavalt kõiguvad?
See on see maa, kus minu häll
Kord kiikus mõisa väljadel.
Siin rändan, töötan igal päeval ma
Ja siiski visalt võitlen näljaga...*

Luuletuse kõik neli salmi räägivad eesti talupoja kehvast majanduslikust olukorrast kodumaal, rõhumist tähistavad *kupja nuut* ning *herrasmeeste kepp ja malgad*, möödapäasmatuks peetakse sakste ees kummardamist ja alandlikku pea paljastamist, kõigele lisaks tuleb isamaal elada maatuna. Niisiis võtab asunikust luuletaja oma tekstis kokku põhjused, mis sundisid eesti talupoegi kodumaalt välja rändama. August Tinnerti luuletust on avaldatud mitmes Kaukaasia eesti asunikke käsitlevas trükises, ühes koguni eessõna lõpus koos autorite kommentaariga väljarändamise põhjuste kohta: "Arvatavasti tolel

ajal teist põhjust ei olnudki” (Ström & Jõesaar 2000: 10). Laul oli populaarne, sest vastas küsimusele, miks asunike esivanemad kodumaalt välja rändasid ja võõrsile uue kodu rajasid.

Lood kurjast mõisnikust võivad varieeruda ja tuua esile erinevaid vägivalda tahke. Üks Sulevi küla naine rääkis intervjuus, et tema vanavanaema pidi Eestist välja rändama, kuna jäi mõisniku pojast rasedaks:

Ja üks see mõisniku poeg tegi ju selle meie vanaema valmis ja hakkasid Kalmiku külasse [Põhja-Kaukaasia Esto-Haginski rahvakeelne nimetus] eestlased vangerdega ära tulema. Ta andis talle – vana mõisnik – mailma raha kaasa ja saatis selle ema – Tiina [jutustaja vanaema] oli juba kõhus – saatis Kalmikusse ja see Tiina sündis seal. Ja meie vanaisa [...] siis Punaselagedalt läks üle mägede, tõi selle Tiina siis endale ära. Tiina alati ütles – me vanaema – “Ega ma ei olegi puhas [eestlane]...” Kuidas ta karjuski – tema on mõisniku tütar!

Intervjueeritav esitas seda lugu humoorikas toonis, kuid tegelikult on loo taustaks vägivald ja alandus. Mõisates oli üldlevinud tava võtta teenijateks talutüdrukuid, kes aga võisid kergesti langeda mõisnike või nende pereliikmete seksuaalsete ihade ohvriks. Mõisnike ümmardamise tulemuseks oli seega sageli noore inimese nurjaläinud elu ja seda mitte üksnes sakstepoolse seksuaalse vägivalda tõttu, vaid ka hukkamõistu pärast, mis mõisas teenivatele tüdrukutele külas osaks sai. Viimane kajastub ilmekalt näiteks rahvalauludes, milles noormehi hoiatatakse härraste teenijate kui kõlvatute naiste eest (vt Koemets 1983).

Enamasti kajastavad Abhaasiasse jõudnud eestlaste lood kurjast mõisnikust siiski majanduslikku rõhumist kodumaal ja talupoegadele mõisas osaks saanud vägivalda. Lugude kinnistumine rajavaks jutustuseks leidis asundustes aset otsekuu rituaalses esituses külade pidulikel üritustel. Säilinud on mitmeid Abhaasia eesti külade juubelipidustustel peetud kõnede tekste, milles tuuakse esile rajava jutustuse olulised elemendid. Mõisniku ja esivanemate rõhumise teema on neis üks olulisemaid. Salme küla 50. juubeli (1934) kõne tekstis seisab:

1. novembril 1884 aastal tuli kätte see ammu igatsetud päev, millal “kallilt kodumaalt” pidivad lahkuma kõik need, kes ei tahtnud enam kauem orjuse ikket kanda: moonakad, vabadikud, kalamehed. [...] Tung “vabadusesse” oli nii suur, et võitis kõik lahk mõted ja kui Tallinnast rong liikuma hakkas ja maha jäänud sugulased ja tuttavad pisar silmil väljarändajatele lehvitasivad, siis polnud ometi reisijate keskel ühtegi (pääle mõne vana) kes poleks rõõmul hõisanud ja hää meelega “kodumaalt” lahkunud.” (Kõne tekst... 1934: 1).

25 aastat hiljem, kui tähistati Salme küla 75. ja Stalini-nimelise kolhoosi 30. juubelit (1959), esitas juubelikõne külaelanik Hilda Lokk. Kõnes kirjeldatakse Kuusalu mõisniku tegevust, kes laskis tõsta rendi kahekordseks, maksustas kalapüügi ja keelas loomade vaba karjatamise ning metsast puude saagimise. “Raske südamega pisar silmas lahkusid meie kangelased sugulastest ja sõbradest, maha jättes oma sünnimaa ja kodu kolded, vastu astudes uutele raskustele tundmata maal, aga kõigil üks mõtte ära kaugemalle rõhujate piitsa alt.” (Lokk 1959: 1–2).

Ka Sulevi küla 75. juubeli kõnes, mille pidas külaelanik Hildegard Hiion, on samad motiivid: ”Mis sundis meie isasi, emasi, vanaisasi, vanaemasi tungima siia mägedesse, raiduma teed läbi rägastiku ja asutama endile siia kodu? Elu – mis tehti kibedaks Eesti parunite ja mõisnike poolt.” Edasi on kõnes juttu Kolga krahvist Stenbockist ja tema läbi viidud maade kruntimisest ja rendi suurendamisest (Hiion *s.a.*: 2–3). Kuid siinkohal on oluline just vastus küsimusele väljarändamise põhjuste kohta, aga ka kontekst – aastapäevade kõnedes kui korduvates rituaalides esitatakse asunduste rajavaid jutustusi, sellega kinnistades asunike identiteeti.

Nagu Suhhumi ringkonna eesti külade puhul, on ka Salme ja Sulevi päritolujutustused rännanud neid kogunud koduloolaste tekstidesse. Jakob Nerman, Salme ja Sulevi elanike mälestuste peamine talletaja, kirjutab Kolga vallast pärit Mart Krönströmist, kes oli ”eluaeg kõva töömees olnud, kuid kõik oma jõu oli ta kulutanud parunite kasuks” (Nerman 1958: 14). Nermani kirjapanekust küll ei selgu, kas nii hindas oma elu Krönström ise või kirjapanija Nerman, kuid kahtlemata sobitub selline hinnang asunduste rajavasse jutustusse.

Kui asunike mälestustes on kurja mõisniku figuur rohkelt esindatud, siis ametlikes dokumentides, milles väljarännuhuvilised oma kodumaalt lahkumise soovi põhjendama pidid, mitte – ametnikud ootasid formaalsemaid põhjendusi kui kaeblemist kurja mõisniku omavoli üle. Kui lugeda Eestist Suhhumi ringkonda ümberasumiseks taotluse sisse andnud isikute avaldusi, siis põhjendusena esitatakse valdavalt maapuudus ja materiaalne kindlustamatus (NAG KCA 186.1.). Kuid Suhhumi ringkonda soovis asuda hulgaliselt ka asunikke teistest tsaaririigi piirkondade eesti asundustest: Krimmist, Samaara, Stavropoli, Harkovi, Simbirski ja Peterburi kubermangudest (NAG KCA 186.1.277, 281, 308, 309, 325, 348, 713). Põhjusedki ümberasumiseks on seetõttu mitmekesisemad. Krimmi eesti asunik Jakob Virgebau näiteks põhjendab vajadust Suhhumi kanti rännata halvenenud tervisega ja vajadusega parema kliima järele (NAG KCA 186.1.308). Informatsioon Suhhumi piirkonna sanatoorsetest oludest ja kasulikkusest eriti kopsuhaigetele oli 19. sajandi viimastel kümnenditel hästi teada. Samaarast tulid paljud sealsete külmade talvede, lumetuiskude ja logistiliste raskuste tõttu – Samaara linn oli mõnedest eesti asundustest 120 kilomeetri

kaugusel (Suits 1918: 2). Peeter Naaber Hiiumaalt, kes oli Tallinnas pidanud väikest pagariäri ja oli üks jõukamaid väljarändajaid (Martin 1959: 3), ei lahkunud Eestist kindlasti mitte kurja mõisniku tõttu. Või Mihkel Kaares, kes oli olnud Maardus koolmeister. Või need paljud noored mehed, kes otsustasid välja rännata sõjaväeteenistusest pääsemiseks (Martin 2013: 73). Põhjused välja rändamiseks võisid olla mitmekesisemad, kui see asunike hilisemates tekstides põhiliselt kajastub.

Päritolumüüdi tähendusest sotsiaalse kuuluvuse kujunemisel

Uuel asukohamaal kohanemise puhul on üks olulisemaid küsimusi sotsiaalne kuulumine – küsimus, kellega ja mille alusel tunnetavad inimesed ühtekuuluvust. Laiemalt on see grupi identiteedi küsimus. Nagu on rõhutanud ajaloolane Anthony D. Smith, põhineb grupiidentiteet etnilise rühma ühisel ajalool ja eriti müütidel ühisest ja erilisest päritolust – mida lõõvamad ja tuntumad need müüdid grupi tekkimisest ja vabanemisest on, seda suuremad on etnilise rühma võimalused püsima jääda (Smith 1981: 65). Päritolumüüt peab vastama küsimustele: Miks me oleme omavahel sarnased? Miks me oleme üks kogukond? Smith märgib, et päritolumütoloogia eesmärk ei pea olema “objektiivne tõde”, vaid emotsionaalne ja esteetiline koherents, et saavutada sotsiaalset solidaarsust ja ennast defineerida (Smith 1995: 24–25). Smith kirjutab minevikust, millest on välja selekteeritud “tõeliselt meie oma” ja mis märgib meie unikaalsust ning jagatud saatust (Smith 1998: 43). Ühiste kogemuste osa etnilises identiteedis on toonitanud ka teised autorid (näit Castles & Miller 1993: 27; Schippers 2002: 42). Sageli on need kogemused traumaatilised – nagu eelnevalt öeldud, on rajav jutustus sageli seotud rajava traumaga.

Niisiis on grupi ühiskogemusena jutustatav minevikupilt oluline grupi identiteediloomes. On selge, et detailides inimeste kogemused erinevad, kuid neist sõelutakse välja ühisosa, mis köidab paljusid. Kujuneb repertuaar, mida ollakse valmis aktsepteerima jagatud kogemusena. See jagatud kogemus liidab inimesi – saatusekaaslase mõistel on tugev identifitseeriv mõõde. Kuigi tegelikult võis eesti väljarändajatel olla ridamisi muidki põhjusi kodumaalt lahkumiseks, oli majanduslik kitsikus peamine. Kehvad olud kodumaal ja loodetav jõukus võõrsil aitasid väljarändamise otsust langetada. Hiljem, kui võõrsil puututi kokku ka igat liiki raskustega, vajati väljarännuotsuse paremaks integreerimiseks isiklikku elulukku sümbolfiguuri, mis esindaks kõiki vana kodumaa viletsusi. Saksa soost mõisnik selleks muidugi sobis, seda enam, et vastandumine saksa mõisnikuga oli rahvusliku ärkamisaja repertuaaris nagunii aktiivselt käibel.

Eestist välja rännanud asunik sai mõisniku kuju kasutades ühtaegu rõhutada kokkukuuluvust eesti rahvuskehandiga – mõisnike rõhumise all olid kannatanud nii väljarändajad kui ka Eestisse paigale jääjad. Samas aitas mõisniku kuju põhjendada väljarändamise vajadust ja tähendust kujunevas diasporaaidentiteedis. Asunike järglased, kes vaatavad algsündmustele tagasi paljude aastakümnete kauguselt, võivad lisada kurja mõisniku sümbolile aspekte, mille peale väljarändajad ise poleks saanud ehk tullagi. Näiteks võrdleb Estonia küla kauaaegne kooliõpetaja Martin Rosenkron Estonia küla 100. juubelile pühendatud kõnes eestlaste vastupanu assimileerimissurvele Eestis ja Kaukaasias. Ta rõhutab, et Estonia küla eestlased on võõrkeelses ümbruses elades aastakümneid säilitanud eesti kultuuri. Seda põhjendab ta juba varasemast ajast omandatud sitkusega, kui “isegi 700 aastases orjapõlves Saksa mõisnike võimu all Eesti rahvas jäi ikkagi Eesti rahvaks” (Rosenkron 1982: 2). Niisiis peegeldab Rosenkroni kõne veel üht tahku, mida väljarändamisaegsetes teadetes ei olnud ega saanudki olla. Nimelt eestlaste sitkus, mis on aidanud eestlastel püsima jääda nii võõrsil kui kodumaal. Martin Rosenkron pidas selle kõne 1982. aastal, mil Eestis kehtis nõukogude võim. Tuleb meeles pidada, et Nõukogude Eestis oli selleks ajaks juba mitmekümne aasta jooksul soositud baltisaksa kolonialismi kriitikat. Ühes 1945. aastal peetud kõnes oli EKP Keskkomitee esimene sekretär Nikolai Karotamm selgitanud ajalookirjutuse ülesandeid:

Kogu Eestimaa ajalugu tuleb võtta marksistlik-leninliku uurimise alla alates kõige vanemaist aegadest kuni tänapäevani. [...] Tuleb põhjalikult uurida sakslaste ja eestlaste võitlust paljude sajandite kestel ja seda, kuidas see võitlus kajastub meie rahva kõigis kultuuriavaldustes. (Karotamm 1947: 38).

Seda uuritigi ja tiražeeriti nii kooliõpikutes kui ajalooteostes. Nõukogude režiim aktsepteeris saksavastastena ka ärkamisaegseid, samuti Teise maailmasõja eelseid eesti romaane, mis kujutasid eestlaste võitlust 13. sajandi ristisõdijate ja hilisemate mõisnike vastu (Annus 2019: 194). Nõukogude Eestis välja antud kirjandus on olnud rohkelt esindatud ka Kaukaasia eesti asundustes – nii kodudes kui asunduste raamatukogudes. Estonia asunduse kooliõpetaja Martin Rosenkron järgis oma kõnes seega rahvusliku diskursuse saksavastastust, mis oli kirjandusteoste ja kooliõpikute kaudu kujundanud eestlaste teadvust juba väljarändamise ajal, püsinud Eesti Vabariigis kahe maailmasõja vahel ja jätkunud ka nõukogude ajal. Eestlaste ja saksa mõisnike antagonism oli muustrina jäänud püsima vaatamata kultuurikatkestustele ja ideoloogiate vaheldumisele.

1982. aastal oma kõnet pidades oli Martin Rosenkron paremas positsioonis võrreldes oma esivanemate ja nende kaaslastega, kes sada aastat varem Eestist

välja rännates ei võinud teada, kui edukaks nende asundused Kaukaasias kujunevad ja kui kaua eesti keel ning kultuur seal püsivad. Kuid Rosenkron jätab eestlaste sitkust rõhutades mainimata olulise eesti asunduste püsijäämist soodustanud teguri. Nimelt võimaldas tsaariaegne kolonisatsioonipoliitika rajada etniliselt homogeenseid asundusi. Kuna ka hilisem nõukogude võim ei seadnud nende püsimisele esialgu takistusi ja eesti külad jäid pikaks ajaks võrdlemisi isoleerituks, saidki eestlased säilitada oma keele ja tavad kauem, kui tuntud Chicago koolkonna migratsiooniuurijate klassikalises skeemis, mille kohaselt migrantide esimene põlvkond konkureerib siirdemaa enamusgrupiga, teine põlvkond kohaneb ning kolmas assimileerub (Park 1950: 150). Pigem just isoleeritus ja mitte eestlaste eriline sitkus oli ühisosa Eestimaa eestlaste ja eesti asunduste elanike vahel. Kaukaasias rajati külad etnilist printsiipi järgides, kesk- ja uusaegses Eestis ei lasknud eestlaste ja baltisakslaste vahelisel etnilisel piiril lahustuda neid eraldavad seisusepiirid. Just need, mille mõjuväljas settis sajandite jooksul kurja mõisniku kuju.

Kokkuvõte

Eestlaste väljaränd Vene impeeriumi ida- ja lõunapoolsetele aladele oli vähemalt osaliselt ajendatud seisuslikest vastuoludest kodumaal: eestlased kui koloniseeritud põlisrahvas oli sajanditeks jäetud ilma majanduslikest ja sotsiaalsetest õigustest, samal ajal kui koloniseeriv saksakeelne vähemus valdas nii majanduslikke ressursse kui juriidilisi privileege. Maa kuulus mõisnikele, ja kui 19. sajandi teisel poolel tekkiski talupoegadel võimalus maad mõisnikelt osta, puudus paljudel selleks raha. Kui samal ajal tõstsid mõisnikud mitmel pool ka renti, nägid paljud talupojad pitsitavast olukorrast väljapääsuna väljarändamist impeeriumi teistesse piirkondadesse. Lisaks reaalsele konfliktidele mõisnikega, milles talupojad tajusid end kannatava poolena, õhutasid sakstevastaseid meeleolusid ka rahvuslike ideoloogide kirjutised. Kui väljaränd Musta mere rannikule 1880. aastatel algas, võtsid väljarändajad kirjanduses vahendatud ideed eestlaste ja sakslaste põlisest vastasseisust võõrsile kaasa. Isiklikud traumeerivad kogemused mõisnikega, mida tugevdasid ärkamisaegsed rahvuslikud ideed, hakkasid kujundama asundustes rajavat jutustust, milles kurjal mõisnikul oli oluline roll. Kuigi väljarändamise põhjuste variaablus oli tegelikkuses suurem, kujunes asundustes ajapikku välja narratiiv muserdavatest oludest Eestis, milles süüdlase rolli täitis kuri mõisnik. Ühine saatus liidab – ühise vastasena tajutud ja kujutatud mõisniku kuju kasutades formeerus asunike saatusühtset minevikku kujutav lugu, mis aitas kujundada asunike gruppidentiteeti. Kultuuriline muster eestlaste võitlusest sakslastega oli

elujõuline läbi terve sajandi – seda nii asundustes kui Kodu-Eestis. Kui pärast Teist maailmasõda sai Nõukogude Eestis eestlaste ja sakslaste vastandamine ajalookirjutuses uut hoogu, aitas see asundustes juba varem formeerunud rajavat jutustust veelgi kinnistada.

Tänuõnad

Artikkel on seotud projektiga “Eesti agraarne diasporaa asunduskolonialistlikus perspektiivis. Eestlased Kaukaasias (KUM-TA7)”.

Käsikirjalised allikad

Eesti Ajaloomuuseumis

Auner, Ants 1922. Estonia küla elaniku Ants Auneri mälestused ja luuletused. EAM 284.1.5.

Hiion, Hildegard. Kõne Sulevi küla 75. a. juubelil. EAM 284.1.25.

Kaevats, Amalie 1959. Alam-Linda eesti asunduse vanemate asunike mälestusi. EAM 284.1.20.

Kõne tekst Salme küla 50 aastaseks juubeliks. 1934. EAM 284.1.23.

Lokk, Hilda 1959. Kõne Salme küla 75. a. ja sealse kolhoosi 30. a. juubelil. EAM 284.1.22.

Martin, August 1959. Mõningaid andmeid ning mälestusi Linda küla algusest Kaukaasias. EAM 284.1.19.

Mikson, Robert 1959. Mõned märkmed Estoonia asundusest Abhaasiast. EAM 284.1.14.

Murova, Marie *s.a.* Mälestusi oma isast Hans Õunerist ja Eesti küla arenemisest. EAM 284.1.17.

Nerman, Jakob 1958. Salme küla ajalugu. EAM 284.1.31.

Pint, Jakob 1959. Estonia küla ajaloolised mälestused. EAM 284.1.12.

Rosenkron, Martin 1982. Martin Rosenkroni Estonia küla 100. aastapäeval peetud kõne. EAM 309.1.134, 1 1-2.

Ruber, Mihkel 1995. Ülem-Linda: Ühest Musta mere ranna eesti asunduse sünnist, vaevadest ja elust. Tartu. ERM KV [Eesti Rahva Muuseum, Korrespondentide vastused] 823.

Suits, Kristjan 1918. Kristjan Suitsu mälestused Estonia küla asutamisest. EAM 284.1.8.

Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolises Arhiivis

Krotsov, J. [Kravtsov, Johannes] s.a. Lühike ülevaade Salme küla asumise kohta Mustamere kubermangus Sotši ringkonnas. EKLA 235.29.5.

Ludvig, Willem 1919. Sulevi asunduse ajalugu. EKLA 235.M29.18.

Eesti Teatri- ja Muusikamuuseumis

Pulst, August 1965. Mälestusi muusika alalt. M 243:1.22, lk 649–655.

Eesti Rahvusraamatukogus

Tinnert, August 1958. August Tinnerti mälestused oma isast Peeter Tinnertist ja oma elust Sulevi külas 19. saj. lõpus ja 20. saj. esimesel poolel. Autograaf. RR 28.1.9, l 1.

Gruusia Rahvusarhiivi Kutaisi Keskarhiivis

NAG KCA [National Archives of Georgia, Kutaisi Central Archive], fond 186. Канцелария Кутаисского военного губернатора по военно-народному управлению. [Kutaisi sõjaväekuberneris sõjaväe ja rahva juhtimisbüroo.] 1883–1903.

Kirjandus

Annus, Epp 2019. *Sotskolinialism Eesti NSV-s. Võim, kultuur, argielu*. Tallinn-Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Castles, Stephen & Miller, Mark J. 1993. *The Age of Migration. International Population Movement in the Modern World*. New York: The Guilford Press.

Freund, Alexander 2004. *Aufbrüche nach dem Zusammenbruch. Die deutsche Nordamerika-Wanderung nach dem Zweiten Weltkrieg*. Göttingen: V&R Uniperss.

Hurt, Jakob 1879. *Pildid isamaa sündinud asjust*. Tartu: K. Mattiesen.

Jakobson, Carl Robert 1867. *Kooli Lugemise raamat*. 80 pildiga. 1. jagu. Tartu: H. Laakmann.

Jakobson, Carl Robert 1875. *Kooli Lugemise raamat*. 2. jagu. 46 pildiga. Tartu: H. Laakmann.

Jakobson, Carl Robert 1882. *Kolm isamaa kõnet. Tartus "Vanemuise" seltsis pidanud C. R. Jakobson*. Toimetanud M. Veske. Tartu.

Jalakas, Gustav 1892. Kiri Kaukaasiast. – *Virmaline* 16, 14.04., lk 3.

Jansen, Ea 1987. *Carl Robert Jakobson muutuv asjas. Märkmeid, piirjooni, mõtteid*. Tallinn: Eesti Raamat.

Jansen, Ea 1999. Die estnischen Lesebücher von Carl Robert Jakobson im Dienste der nationalen Agitation. – Varpio. Yrjö & Zadenska, Maria (toim). *Literatur und Identität II. Themen des literarischen Nationalismus und der nationalen Literatur im Ostseeraum*. Tampere: Tampereen yliopisto, lk 284–300.

Jürgenson, Aivar 2006. *Siberiga seotud. Eestlased teisel pool Uuraleid*. Tallinn: Argo.

Kala, Tiina 2004. Keeled ja nende kõnelejad keskaegses Tallinnas: edenemine või taandareng? – *Tuna* 2, lk. 9–22.

Karotamm, Nikolai 1947. Intelligentsi ülesanded majanduslikus ja kultuurilises ülesehitustöös Eesti Nõukogude Sotsialistlikus Vabariigis. Kõne I eesti intelligentsi kongressil 28. jaanuaril 1945. a. – *Nõukogude Eesti kultuuriküsimusi: kõnesid ja kirjutisi 1942/1947. a.* Tallinn: Riiklik Kirjastus Poliitiline Kirjandus, lk 14–44.

Kirss, Tiina (koost) 2006. *Rändlindude pesad*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, Toronto Ülikooli Eesti Õppetool.

Koemets, Aino 1983. Naisori mõisas. – Laugaste, Eduard (toim). *Kui ma pääsen mõisast*. Uurimusi eesti regivärsi ja rahvajutu alalt 2. Tallinn: Eesti Raamat, lk 63–118.

Koit, Peeter 1886. *Väljarändajad Suhhum Kaleesse. Uudisjutt Eestirahva olevikust*. Tartus: H. Laakmann.

Kokamägi, Hilja 1983. Mõisast pääs. – Laugaste, Eduard (toim). *Kui ma pääsen mõisast*. Uurimusi eesti regivärsi ja rahvajutu alalt 2. Tallinn: Eesti Raamat, lk 13–62.

Korb, Anu 2000. Ajalugu ja pärimus: Siberi eestlaste jutud oma esivanematest. – *Mäetagused* 15, lk 48–64 (DOI:10.7592/MT2000.15.korb).

Kruus, Hans 1927. *Eesti ajalugu kõige uuemal ajal* I. Eesti rahvusliku ärkamiseni. Tartu: Loodus.

Kruus, Hans 2005. *Eesti küsimus*. Tartu: Ilmamaa.

Kulu, Hill 1997. *Eestlaste tagasiränne 1940–1989. Lääne-Siberist pärit eestlaste näitel*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Laugaste, Eduard 1976. Regivärsiline rahvalaul ühiskondlike suhete peegeldajana. – Laugaste, Eduard (toim). *Saaksin ma saksa sundijaks*. Uurimusi eesti regivärsi ja rahvajutu alalt 1. Tallinn: Eesti Raamat, lk 11–46.

Martin, August 2013. Mõningaid andmeid ja mälestusi Linda küla algusest Kaukaasias (üles märgitud tema 75-juubeli puhul). – Nurgamaa, Anne (koost). *August Martini elu ja looming*. Iisaku: Iisaku Muuseum, lk 73–84.

Olevik 1887 = Üks Suhhumi rändaja 1887. Matka Suhhumisse. – *Olevik* 34, 17.08., lk 3–4.

Olevik 1914 = Kaukasia Eesti asunduste juubeli-laulupidu Suhumis 1914. – *Olevik* 63, lk 1–2.

Park, Robert Ezra 1950. *Race and culture*. Glencoe: Free Press.

Pihlakas, Jaan 1906a. Kirjad Kaukasiast. – *Virulane* 106, 11.07., lk 2.

Pihlakas, Joh. 1906b. Kirjad Kaukasiast. – *Virulane* 115, 21.07., lk 2.

Pihlakas, Joh. 1906c. Kirjad Kaukasiast. – *Virulane* 120, 27.07., lk 2.

- Põldmäe, Rudolf 1977. Lisaandmeid eesti talurahva elu kohta XVIII sajandil ja XIX sajandi esimesel poolel. – Kahk, Juhan (toim). *Eesti talurahva sotsiaalseid vaateid XIX*. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, lk 25–64.
- Põldmäe, Rudolf 1985. *C. R. Jakobsoni teedest ja töödest*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Remmel, Mari-Ann 2008. Sissejuhatus. – Remmel, Mari-Ann (koost). *Mõisalegendid. Harjumaa*. Tallinn: Tänapäev, lk 16–44.
- Rämmer, Algo 2023. Põllumeeste seltsid Eesti põllumehe vormijatena. – *Tuna* 1, lk 73–89.
- Schippers, Thomas K. 2002. Diasporas and Memory, Modern Migrations and National "Ethnogenesis". – *Ethnologische Forschungsansätze. Interkulturelle Kommunikation in der Diaspora*. München: Waxmann, lk 41–49.
- Seppel, Marten 2022. Kust on pärit müüt 700-aastasest orjaajast. – *Postimees AK*, 26.11., lk 10–11.
- Smith, Anthony D. 1981. *The Ethnic Revival*. Cambridge.
- Smith, Anthony D. 1995. *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford, Cambridge: Blackwell.
- Smith, Anthony D. 1998. *Nationalism and modernism: a critical survey of recent theories of nations and nationalism*. London: Routledge, 43.
- Ström, Evald & Jõesaar, Aino-Monika 2000. *Eesti-Haginsk. Küla: inimesed ja saatused*. Paide.
- Tark, Triin 2021. *Rahvuskuuluvuse tähendus riigi ja üksikisiku perspektiivist Eestist Saksamaale 1941. aastal ümberasunute elulooliste andmete põhjal*. Doktoritöö. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Tarvel, Enn 2019. *Eesti rahva lugu*. Tallinn: Varrak.
- Tedre, Ülo 2003. *Eesti mees ja tema sugu. XIX sajandi Eesti lõppriimilises rahvalaulus*. Tallinn, Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Tuisk, Astrid 2011. *Olli orja sääl koskil...* Orja- ja vabadusetemaatika Siberi eestlaste väljarändamisjuttudes. – *Acta Historica Tallinnensia* 17, lk 55–71.
- Vahtré, Lauri 2022. "Eesti mees ja tema sugu". Mõistatuslikud värsid poliitilises pilkelaulus. – *Akadeemia* 6, lk 963–981.
- Vassar, Artur 1977. Eesti talurahva vaated maavaldusele XIX sajandi teisel poolel. – Kahk, Juhan (toim). *Eesti talurahva sotsiaalseid vaateid XIX sajandil*. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, lk 124–182.
- Viikberg, Jüri 2010. Eestlased ja eesti keel Venemaal. – Praakli, Kristiina & Viikberg, Jüri (koost). *Eestlased ja eesti keel välismaal*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 517–550.
- Vilde, Eduard 1934. *Krimmi ja Kaukaasia eestlastel külaliseks. Reisuelamusi Kagu-Euroopas*. Kogutud teosed XXVIII anne. Vested. Tartu: Loodus.
- Virmaline 1889 = Üks pidu pealtkuulaja. Suhumist. – *Virmaline* 36, 9.09., lk 2–3.
- Vunk, Mihkel J. 1914. Mälestused Suhumist. – *Postimees* 108, 14.05., lk 7.

Summary

On the reflection of the reasons for leaving the homeland in the migration narrative of Estonians from Abkhazia

Aivar Jürgenson

Senior Research Fellow
Estonian National Museum
aivar.jurgenson@erm.ee

Keywords: Caucasia, colonisation, origin narratives, status borders

When adapting to a new host country, one of the most important issues is social belonging – the question on what basis people feel a sense of belonging. This is a question of group identity. Group identity is based on the group's shared history and especially on myths of common and special origins. In the narratives of the Estonians of Abkhazia, the main reason for emigration is the difficult economic conditions in the old homeland. These stories are recorded in the written memories and village chronicles of the inhabitants of the Estonian settlements in the Caucasus, which date back to the 19th and 20th centuries, but they can be heard orally even today, because the stories have been heard from parents and grandparents. Both in earlier writings and in today's oral presentations, the conditions in the old homeland of Estonia are depicted as poor, sometimes quite unbearable. An important figure in these stories is an evil and arrogant German landlord who oppressed the ancestors of the settlers.

The first chapter of the article shows the historical background of the confrontation between the Estonian peasants and the German landlords in Estonia and how it was at least partially realized as an emigration movement under the influence of the peasant laws of the 19th century. The topic of the evil landlord was taken by the Estonian settlers to the settlements in Caucasus – these were stories told from personal experiences with the landlords. The formation and transmission of stories from generation to generation as founding narratives was facilitated by the opposition between Estonians and Germans in the Estonian national discourse. The second chapter focuses on the texts that reflect landlord-peasant conflicts in Estonia at the time of emigration – the texts of the leading figures of the national awakening movement in the school- and history books. These texts also influenced the developing identity of the Estonian colonists. The article then discusses the stories about the evil landlord told in various Estonian settlements on the Black Sea coast and finally the meaning of these stories in the formation of social belonging.

Aivar Jürgenson (PhD 2003) on Eesti etnoloog ja ajaloolane. Töötanud Eesti Rahva Muuseumis teadurina, Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudis vanemteaduri ja osakonnajuhatajana, Tallinna Ülikoolis ja Eesti Kirjandusmuuseumis vanemteadurina. Hetkel töötab Eesti Rahva Muuseumis vanemteadurina. Peamised uurimisteemad on eesti diasporaakogukondade ajalugu ja tänapäev ning migratsioon.

Aivar Jürgenson (PhD 2003) is an Estonian ethnologist and historian. He has worked as a research fellow at the Estonian National Museum, as a senior research fellow and head of department at the Institute of History of the Academy of Sciences, and as a senior research fellow at Tallinn University and at the Estonian Literary Museum. Currently, he is a senior research fellow at the Estonian National Museum. His main research topics are the history and present of Estonian diaspora communities and migration.

ORCID 0000-0002-1551-3218

aivar.jurgenson@erm.ee

“Olen su sõbra sõber ja su vaenlase vaenlane” – Vene riigi ja Krimmi khaaniriigi diplomaatilised suhted Ivan Julma valitsemisajal

Sirje Kupp-Sazonov

Tartu Ülikooli tõlkeõpetuse ja -uuringute osakonna
vene keele ja tõlkeõpetuse lektor
sirje.kupp-sazonov@ut.ee

Vladimir Sazonov

Eesti Kaitseväe Akadeemia juhtivteadur,
Tartu Ülikooli Vana-Lähis-Ida uuringute kaasprofessor
vladimir.sazonov@ut.ee

Teesid: Artikli keskmes on Krimmi khaani Devlet-Girei 1572. aasta läkitus Vene tsaarile Ivan Julmale. Seda kirja võib vaadelda kui omamoodi pöördepunkti kahe suure valitseja ja nende riikide vahelises suhtluses. Läkitus saadeti teele pärast Molodi lahingut, kus khaani väed olid hävitavalt lüüa saanud ning sellega oli jõudude vahekord alatiseks muutunud. Khaan esitab kirjas küll tavapärasel viisil vaheldumisi meelituste ja ähvardustega oma nõudmised, kuid teab sisimas, et varasemat alandlikkust ei ole tal Moskva tsaaririigilt enam põhjust oodata.

Märksõnad: Devlet-Girei, diplomaatiline kirjavahetus, Ivan Julm, Krimmi khaaniriik, Vene keisririik

Sissejuhatus

Selle artikli peamine eesmärk on esitada Krimmi khaani Devlet-Girei 1572. aasta kirja kommenteeritud eestikeelne tõlge.¹ Kõnealuse läkituse saatis Krimmi khaan Vene tsaarile Ivan Julmale, kui rüüsteretkest Moskvasse oli möödunud umbes aasta ja vahetult oli toimunud Molodi² lahing 1572. a suvel.

Selleks, et eelpool mainitud kiri asetuks ajastu konteksti, on artiklis vaatluse all Ivan Julma idapoliitikaga seotud ambitsioonid ning Moskva suhted kõikide khaaniriikidega, kuid eelkõige just Krimmi khaani omaga, ning valitsejate diplomaatiline kirjavahetus (Moiseev 2018: 283–303).

Ajaloolise tausta paremaks mõistmiseks tuleb meeles pidada, et 15. sajandi keskpaigas³ hakkasid lagunened Kuldhordi mõjusfääri pretendeerima nii

Moskva⁴ kui ka Kuldhordi jäänustest tekkinud mitmed tataririigid, millest tugevaim ja mõjuvõimsaim oli Krimmi khaaniriik (tekis 1441. a). Lisaks lülitus sellesse mängu hiljem ka Osmanite tugi. Krimmi khaaniriigi rajaja oli tšingisiidide suguvõssa kuulunud khaan Hadji-Girei e *Melek Haci Geray*⁵ (1441–1466), kes nägi endas Kuldhordi otsest järglast ja kes soovis laiendada oma riigi territooriumi.

16. sajandi algusest hakkas just Krimmi khaan kasutama suurkhaani tiitlit, näidates sellega, et tema on kõikide teiste khaaniriikide ülemvalitseja. Lisaks Krimmi steppidele hõivas see uus riik ka arvestatavad territooriumid Doonau ja Dnepri vahel, Aasovi piirkonnas ja enamiku Venemaa kaasaegsest Krasnodari krai aladest. Suurema osa elanikkonnast moodustasid tõenäoliselt Krimmi tatarlased, aga seal elasid ka karaiimide, itaallaste, armeenlaste, kreeklaste, slaavlaste ja teiste rahvaste kogukonnad. 16. sajandi alguses sattus osa Krimmi poolsaarest väljaspool ringi rännanud, põua ja toidupuuduse perioodil sinna kolinud Nogai elanikke Krimmi khaanide võimu alla. Dariusz Kołodziejczyk kirjeldab oma raamatus Krimmi khaaniriiki kui häirivat naabrit, kes tegi hulgaliselt röövretki Rzespospolita⁶ aladele (Kołodziejczyk 2011: xiv).

14. ja 15. sajandil sai Krimmi khaaniriigi liitlaseks uus tekkinud jõud Lähis-Idas ja Balkanitel – Osmanite impeerium. 1453. aastal vallutasid osmanid sultan Mehmed II juhtimisel Konstantinoopoli, Bütsants kadus ajaloo areenilt. Osmanite impeerium tõusis suurjõuks, 16. sajandi alguses vallutas Selim I⁷ (1512–1520) Süüria, Palestiina ja Egiptuse, saavutades 1517. aastal kontrolli Memelukide riigi üle. Sultanist sai nüüd kaliif.⁸ Krimmi khaaniriik sattus aga teatud sõltuvusse Istanbulist 1580. aastatel.⁹ Samas olid Krimmi khaan ja Osamine impeerium ka liitlased, kes tegutsesid sageli koos oma poliitiliste eesmärkide saavutamisel (Fisher 1981).

Uus tõusev Moskva suurvürstiriik, alates 1547. a tsaaririik,¹⁰ oli jätkuvalt tatarlastega tülis, kuid nüüd olid tatarlased nõrgemad, detsentraliseeritud. Ivan IV hakkaski neid järjest “alla neelama”. Ainsad, kellest ta kuidagi jagu ei saanud, olid Krimmi tatarlased, nendega läks veel ca 240 aastat, alles Katariina II suutis Krimmi alistada ja inkorporeerida Venemaa Keisririigi koosseisu (Mölder & Sazonov *et al.* 2014; Mölder & Sazonov *et al.* 2015). Aga juba Ivan IV ajal oli tekkinud olukord, kus toimusid Moskva ja osmanite kokkupõrked, peeti ka esimesi Vene-Türgi sõdu. Aastail 1568–1570 toimus nn Astrahani ekspeditsioon ehk Krimmi-Türgi ühine sõjaline retk Moskva vastu. See oli esimene Vene-Türgi sõda. Võib öelda, et Moskva ja Osmanite vastasseisu juuri tulekski otsida 16. sajandist Ivan IV ajast (Inalcık 1947).

Kuna Moskva tsaaririik vallutas 1552. aastal Kaasani khaaniriigi¹¹ ja 1556. aastal Astrahani khaaniriigi, näis see Osmanite sultanitele otsese

tungimisenä nende mõjusfääri (olid ju khaaniriigid Osmanite silmis nende patronaazi all ja Osmanite sultan oli samal ajal ka kaliif ning nägi seetõttu ennast kõikide moslemite kaitsjana). Tsaar Ivan IV imperialism nägi aga ette Astrahani ja Kaasani allaneelamist (Pelenski 1967: 559–576). Pärast vallutamist käskis Ivan IV ehitada Astrahani uue Kremli, mis tähendas Astrahani annekteerimist ja liitmist Moskva suurvürstiriigiga. Sama pidi Ivan IV arvates juhtuma ka teiste tataririikidega, ilmselt kavatses Ivan IV vallutada ka Krimmi ja Siberi khaaniriigid (Pelenski 1974). Moskva järsu ja kiire tugevnemise tõttu Uuralites ja Musta mere kandis Doni (Ten) ja Volga (Idel) jõgede piirkonnas olid häiritud mitmed kaubateed ja moslemite palverännakuteed, mis ühendasid Kesk-Aasiat Krimmi ja Anatooliaga, samuti oli takistatud Kaspia merest põhja poole liikumine. See tähendas Osmani impeeriumi mõju olulist kahanemist selles strateegilises piirkonnas. Selles nägid Osmanite valitsejad ohtu nii oma Kaukaasia valduste kui ka Krimmi jaoks, mis oli Osmanite impeeriumi mõjusfääris ning alates 1580. aastatest osmanite vasall. Venelaste kohalolek Kaukaasia piirkonnas nõrgestas ka Osmanite impeeriumi mõjuvõimu Kaukaasias ja aitas kaasa Moskva mõju tugevnemisele selles piirkonnas. Tegelikult olid juba varem, ettekäändel kaitsta “Pjatigorski” vürste, kes olid Moskva vasallid, loodud seal piirkonnas Moskva vürstiriigi üksused, seejärel juba ka Moskva garnisonid, mis Tereki ja Sunša jõgedel kasvasid kasakate linnadeks (Vinogradov 2014: 33–35, 38; Kuševa 1963: 199–200).

Põhja-Kaukaasia alade vaigse allaneelamise või oma kontrolli alla võtmise algust Moskva poolt illustreerib hästi 1553. aastal aset leidnud sündmus, kui tšerkessi vürstid käisid koos Ivan Julma vägedega rüüsteretkel Vene lõunapoolsetele äärealadele, kuid saades teada Krimmi khaani armee sissetungist tšerkasside maale, palusid nad Ivan IV lubada neil tagasi pöörduda, et kaitsta oma maad. Enne lahkumist kinnitasid nad taas oma valmisolekut teenida ustavalt Vene tsaari (Vinogradov 2014: 38).

Ivan IV ja tema tatari poliitika

Vaatamata sellele, et mitu sajandit kestnud mongoli-tatari ike lõpetati Ivan Julma vanaisa Ivan III ajal, jäi see Moskva suurvürstiriigi elanikkonna valuksaks ja häbiväärseks mälestuseks. Samal ajal olid tatarlased jätkuvalt tõsine julgeolekuoht Moskva vürsti(tsaari-)riigi jaoks ka 16. sajandil. Näiteks 30. juulil 1521 tegid tatarlased järjekordse sõjaretke Moskvasse, mille käigus pandi põlema nii terveid linnaosi kui ka lähedal asuvaid külasid. Suurvürst Vassili III (Ivan IV isa) pakkus raha ja sama aasta augustis kirjutatigi Kremli alla

rahulepingule. Sellel oli muidugi oma hind – Vassili III pidi tunnistama oma sõltuvust Krimmi khaanist ja maksma andamit. Kolme aasta pärast üritas Vassili III võtta revanšši ja vallutada Kaasan, kuid see ebaõnnestus. 1530–1531 toimus veel üks Vene-Kaasani sõda, mis oli edukam, sest selle tulemusel sai Kaasanist Moskva suurvürstiriigi protektoraat, uus khaangi sinna määrati Moskvast.

Krimmist sai tatarlaste võimu uus keskus, mille abil loodi tugevam poliitiline ja sõjaline organisatsioon, ühendati oma võimu alla naabruses olevad khaaniriigid ning katkestati sõltuvus Moskvast. Esialgu põhjustas see Moskvast vaid mõningast rahulolematust, kuid peagi selgus, et tegu on reaalse ohuga, mida ei tohi eirata. Seda näitas ka asjaolu, et 1539. aastal õnnestus Krimmi khaanil Sahib-Gireil¹² kehtestada oma mõjuvõim Kaasanis ja paigutada sinna oma garnison.

Ivan Julm proovis korduvalt Kaasanit vallutada 1548. ja 1549. aastal, edu saatis teda selles ettevõtmises alles 1552. aastal.

Kaks aastat hiljem, kevadel 1554 alustati Astrahani vallutamiskampaaniat, mis viidi eduka lõpuni 1556. aastal. Ivan IV aitas selle ettevõtmise juures Nogai hordi valitseja Ismail, kes oli tunnistanud end juba varem Ivan IV vasalliks. Pärast seda jagunes Nogai hord mitmeks osaks – Suureks Nogai hordiks, Väikeseks Nogai hordiks ning Altõulski ulussiks. Väike Nogai hord ei tunnistanud Ivan IV ülemvõimu.

Ka Siberi khaaniriigi vallutamisega tegi Ivan Julm algust 1582. aastal, kuid seda ettevõtmist saatis edu alles pärast tsaari surma, khaaniriik osutas vastupanu kuni 1598. aastani.

1555. aastal saatis Moskva Krimmi vastu 13 000 sõjameest eesotsas vojvoodi Ivan Vassiljevits Šeremeteviga. Khaan pidi oma vägedega taanduma, kuid ta suutis tekitada vene vägedele suuri kaotusi. Samas üks edukamaid Moskva tsaaririigi sõjahetki leidis aset 1558. aastal, mil vene väed eesotsas Aleksei Adaševiga jõudsid Dnepri suudmesse, vallutasid kaks türgi laeva ning maabusid Krimmis. Tsaari lähikondlased üritasid teda mõjutada, et ta Krimmi riigi hävitaks. Ivan IV vallutushuvi oli aga kandunud üle Liivimaale. Korruga nii Krimmi kui Liivimaa hõivamiseks polnud tsaaririigil sõjalist võimekust.

Krimmi tatarlased kujutasid endast Kremlile tõsist ohtu, 1571. aastal tegi Krimmi khaan sõjaretke Moskvasse ja põletas linna maha, Kreml jäi siiski vallutamata. 1563. ja 1569. aastal korraldas Krimmi khaan Devlet-Girei koos Türki sõjaväega kaks sõjaretke, et vallutada tagasi Astrahan, kuid ebaõnnestus. Devlet-Girei otsis endale liitlasi, muuhulgas tegi ta 1557. aastal Poola kuningale ja Leedu suurvürstile Sigismund II Augustile¹³ ettepaneku luua sõjaline liit Moskva tsaaririigi vastu, kuid kuningas ei soovinud seda (Filjushkin 2008: 118).

Alates 1567. aastast korraldas Krimmi khaan igal aastal sõjaretki Vene aladele, nt 1569. aasta suvel toimus Ottomani impeeriumi sultan Selim II Joodiku (1566–1574) suur türklaste ja Krimmi tatarlaste ühine rünnak Astrahani vastu. Kaffa valitseja Kasim Paša juhitud 17 000-mehelise armeega liitus khaan Devlet-Girei 50 000 sõjamehega. Türgi väejuhatus plaanis ehitada Doni ja Volga vahele kanali ning seejärel taheti sinna viia suurtükkidega laevad, pärast seda kavatseti mööda Volga jõge laskuda kuni Astrahanini ja linn vallutada. Türklased aga ei suutnud kanalit kaevata ja oma laevu Volgale vedada. Kasim Paša saatis laevad tagasi Azovisse, ise aga liikus koos Krimmi khaaniga Volga äärde. 16. septembriks 1569. aastal olid Krimmi tatarlaste ja türklaste väed Astrahani müüride all, kuid et neil puudusid kahurid, ei hakanud nad kindlust vallutama. Lisaks oli venelaste sõjalist garnisoni Astrahanis äsja tugevdatud ja seal oli suurtükke. Ivan Julm saatis appi oma väed vürst Pjotr Serebrjanõi-Obolenski juhtimisel. Khaan Devlet-Girei taandus oma vägedega Krimmi, 26. septembril käskis Kasim Paša alustada türgi armeel taandumist Donile. Selle käigus kaotasid türklased palju mehi. Sõjaretk kukkus läbi ja türklased ei saavutanud püstitatud eesmärgi (Novoselski 1948; Penskoj 2012a).

1570. aastal rüüstasid tatarlased Rjazani ümbrust ning aasta hiljem tegi Devlet-Girei suure sõjaretk Moskvasse, mille käigus süüdati eeslinnad. Ivan Julm teatas Krimmi khaanile, et nõustub loovutama Astrahani, kuid khaan nõudis lisaks ka Kaasanit ja üpris suurt andamit – 2000 rubla (Kupp-Sazonov & Sazonov 2022: 79, 91).

Selle artikli tähelepanu keskmes olev khaani läkitus saadeti vahetult pärast Molodi lahingut, mille põhjuseks oli khaani järjekordne sõjaretk. Devlet-Girei armees oli 120 000 sõjameest, suurem osa Krimmi tatarlased ja Nogai hordi mehed, kuid olulist rolli mängisid ka türklased ja janitšarid. Khaan liikus koos vägedega esmalt Serpohhovi juurde ja ületas seejärel Oka jõe. Vene armeed saatis edu ja nad suutsid ajavahemikul 30. juulist 2. augustini 1572. aastal purustada vastased Pahra jõel, 50 kilomeetri kaugusel Moskvast (Kupp-Sazonov & Sazonov 2022: 91–92). Devlet-Girei väed kandsid suuri kaotusi, mitmed kõrgemast soost sõjapealikud sattusid vangi – sh tuntud Krimmi sõjapealik Divei-murza. Lahingutes hukkus ka mitu khaani poega. 3. augustil oli khaan sunnitud taganema lõunasse, sõjaväest olid alles vaid riismed, Krimmi naases vaid 5000–10000 meest. See jäi viimaseks suureks Krimmi khaaniriigi sõjaliseks kampaaniaks Moskva tsaaririigi vastu (Penskoj 2012a, IV ptk; Filjushkin 2008: 134–141). Selle Krimmi khaani jaoks õnnetu aasta augustikuu lõpus saatis Devlet-Girei Vene tsaari juurde käskjala koos mainitud läkitusega. Enne teksti enda juurde siirdumist näib otstarbekas anda lühike ülevaade Moskva tsaaririigi ja khaaniriikide diplomaatilistest suhetest ja tavadest.

Diplomaatia

Esmalt tuleb märkida, et Moskva tsaaririigi diplomaatiat mõjutas väga tugevasti minevikku jäänud mongoli-tatari ike (13–15. saj). Ühest küljest oli see tabuteema suhtlemisel Euroopa riikidega. “Vene riigis käsitleti Kuldhordile allumise meenutamist kui solvangut ning saadikutel oli lubatud sellele reageerida lausvalega, näiteks võisid nad öelda midagi sellist: “Meie pole sellest midagi kuulnud, et tatarlased Moskva vallutasid, sellest pole kusagil kirjutatud, aga oma kroonikates võite te kirjutada, mida soovite!”” (Kupp-Sazonov & Sazonov 2022: 120). Kui aga vastaspool siiski jätkas n-ö Moskva tsaaririigi minevikus sorimist, oli saadikutele antud luba edasistest läbirääkimistest loobuda.

Teisest küljest mõjutas see häbiväärne ajaloo periood suhtlemist ka Kuldhordi lagunemisel tekkinud khaaniriikidega. Khaanide ees polnud saadikutel eelpool mainitud etendust muidugi mõtet korraldada, kuid neile polnud antud ka luba toimunud ajaloosündmuse tunnistada. Seega kui mõni kõrge ametnik siiski viitas alandavale ajaloo perioodile, tuli talle vastata nii: “Vanadest aegadest ei tea ma midagi, neid teab vaid Jumal ja teie, valitsejad” (Juzefovitš 2007: 20, 30).

Leonid Juzefovitš kirjeldab Moskva tsaaririigi ja Krimmi vahelisi erilisi suhteid nii: “Need olid ettevaatlikult vaenulikud ja samal ajal kodused, lähedased ning läbi imbunud vastastikusest usaldamatusest, sellised on suhted kunagi eksisteerinud terviku osade vahel” (Juzefovitš 2007: 29). Keerulisi suhteid Vene riigi ja khaaniriikide ei jätnud mõnikord ära kasutamata ka Euroopa valitsejad, nii näiteks oli Rootsi kuningas Johan III väidetavalt saatnud Krimmi khaanile Ğazı Giray II koguni raha palvega vallutada Moskva (Juzefovitš 2007: 245).

Diplomaatia khaaniriikidega on mitmes mõttes keeruline ja isegi ohtlik.¹⁴ Kui Lääne-Euroopa saadikute jaoks oli Vene riiki lähetamine hirmutav välja-vaade, siis Moskva saadikutele oli samasugune õudusunenägu saatmine mõnda khaaniriiki. Küllaltki levinud tava oli see, et saadikud rööviti pärast piiri ületamist paljaks ja võeti pantvangi, paraku ei tähendanud ka lunaraha tasumine alati seda, et saadik elusalt ja tervelt koju tagasi jõudis.

Suurt rolli läbirääkimiste õnnestumisel mängisid kindlasti ka kingitused, seda isegi veel siis, kui Euroopas olid diplomaatilised kingitused muutunud pigem sümbolseteks ning osad riigid koguni loobunud nende tegemisest. Khaanidel oli kombeks n-ö “õunte pealt vaadata” – st kingitused pidid olema väärtuslikud, et khaan üldse nõustuks saadikutega kohtuma. Ilma kingitusteta polnud lootustki khaani audientsile pääseda. Vene riik oleks khaanidele kingituste tegemisest hea meelega loobunud, sest see meenutas liialt kunagist andami maksmist, kuid kui sooviti läbirääkimistel edu saavutada, tuli

olukorraga leppida. Mõnikord teatasid saadikud otsesõnu, et tegu ei ole andami, vaid kingitustega (Juzefovitš 2007: 27).

Lisaks oli üldlevinud tava, et kui Vene riigi saadikud ootasid khaani palee uste taga audientsile pääsemist, heitsid uksele seisvad valvurid nende ette oma sauad ja nõudsid, et saadikud peavad neist üle astumise eest maksma, vastasel juhul ähvardati, et nad ei pääse üldse khaani jutule. Vene tsaari saadikutel oli aga iga hinna eest keelatud seda lõivu maksta ning neile oli antud karm käsk vajadusel ots ringi keerata ning khaani nägemata Moskvasse tagasi sõita (Juzefovitš 2007: 24–25).

Mõnikord juhtus sedagi, et Moskvasse saabusid isikud, kes väitsid end olevat Krimmi khaani saadikud, kuigi tegelikult polnud neid keegi lähetanud, nad esinesid diplomaatidena lihtsalt selleks, et saada tsaarilt kalleid kingitusi (Juzefovitš 2007: 36).

Krimmi khaaniriigi ja Moskva diplomaatiliste suhete algusaegadel elasid Krimmi khaani saadikud Kremli, kuid alates 1530. aastatest peatusid nad spetsiaalselt nende tarbeks ehitatud hoones, mis eksisteeris kuni 18. sajandini. Krimmi khaani juurde läkitatud Vene riigi saadikud elasid esmalt samuti khaani lähedal ning alates 1530. aastatest paigutati nad oma diplomaatilise visiidi ajaks kristlikkesse küladesse uue pealinna Bahtšisarai ümbruses (Zaitsev 2016: 35).

Saadikuid valvati suure hoolega, kui suhted riikide vahel olid pingelisemad kui tavaliselt, siis tähendas see saadikutele täielikku isolatsiooni, neil ei lubatud oma ruumidest lahkuda ega keegi ei võinud neid seal külastada (Zaitsev 2016: 37).

Nagu öeldud, oli kingituste tegemine khaaniriikidega suheldes diplomaatia lahutamatu osa ning nende valimisel tuli olla hoolikas, et edastada õige sõnum. Kingituste rollist lähemalt vt (Kupp-Sazonov & Sazonov 2022: 126–129). Näiteks relvi ei peetud heaks kingituseks, see oli mõeldav vaid siis, kui riikide vahel valitsesid (väga) soojad suhted. Aga ka sel juhul säilis oht, et kingituse saaja võib seda valesti tõlgendada. Üldjuhul nähti relvades siiski vaenulikkuse märki.

Enamasti oli kingituste eesmärk valmistada saajale head meelt ning selle kaudu jõuda ka kinkija soovide täitumiseni, ent tuli ette olukordi, kui solvavaid või selge vaenuliku sõnumiga kingitusi tehti nimme. Näiteks pärast Devlet-Girei sõjaretke Moskvasse, mille käigus linn põlema süüdati, oli Ivan Julm sunnitud pakkuma audientsi khaani saadikule. Selle asemel, et sellises olukorras üldse loobuda kingituste vahetamisest, valiti välja võimalikult solvavad kingid. Nii anti Ivan Julmale khaani nimel üle ilma tupeta nuga, Vene tsaar ei jäänud võlgu ning khaani saadikule anti kätte lihtne kirves.¹⁵

Diplomaatilised läkitused

Lisaks kingitustele mängisid diplomaatias üliolulist rolli läkitused jm dokumendid, mida saadikud oma valitsejate nimel pidid teise riiki toimetama ning seal üldjuhul ka valjusti ette lugema. Ivan Julma diplomaatilise kirjavahe- tuse kohta Euroopa riikide valitsejatega vt Kupp-Sazonov & Sazonov 2022. Khaanidele saadetud läkituste kirjutamisstiil erines oluliselt sellest, kuidas suhtles Vene tsaar oma Euroopa kolleegidega. Ivan Julma kirjad khaanidele on kirjutatud palju viisakamas toonis. Isegi pärast järjekordset rüüsteretke pöördub Vene tsaar khaani poole sõnadega “minu vend”. Samal ajal kirjutas ta Rootsi kuningale, et viimase kiri on täis koera haukumist ja ta ise on talu- matsi päritolu (Kupp-Sazonov ja Sazonov 2020: 2168), Inglismaa kuningannat nimetas ta labaseks plikaks, kes polegi oma riigis käskijanna, vaid keda ennast valitsevad kauplevad talumatsid (Sazonov & Kupp-Sazonov 2018: 1983–1984) ja Poola kuningat Stefan Batoryt alavääristas oma läkitustes pidevalt, kinni- tades, et temast ei saa kunagi võrdset Vene tsaariga, sest viimase on troonile pannud Jumal ise, aga Poola kuningas on tühiste inimeste valitud (Kupp-Sazo- nov & Sazonov 2022: 176). Ivan Julm nõudis pidevalt tõendeid selle kohta, et teised riigipead on üldse väärt seda, et Moskva suur valitseja nendega suhtleks.

Aga suheldes Krimmi khaanidega tuli nii Ivan III, tema pojalt kui isegi po- japojal leppida teatavate alandavate momentidega, mida nad diplomaatilises läbikäimises teiste Euroopa riikide valitsejatega poleks kunagi aktsepteerinud. Näiteks kirjutati khaani nimi läkitustes alati enne tsaari nime, pidulikel lõuna- või õhtusöökidel tõsteti peeker mõdu või veiniga esmalt khaani terviseks, Vene riigi valitsejad saatsid khaanidele mitte lihtsalt kummardusi (nagu teistele va- litsejatele), vaid kummardusi, mille käigus laup puudutab maad.¹⁶ Olles võõrsil pidid Moskva tsaaririigi saadikud järgima teatud idamaiseid etiketireegleid, samal ajal kui khaani saadikud käisid tsaari õukonnas kehtivate reeglitega üpris vabalt ringi (Juzefovitš 2007: 26).

Samas on diplomaatilisest kirjavahetusest näha, et Krimmi khaani retoorika on väga sarnane nendele võtetele, mida Ivan Julm ise kasutas oma läkitustes nt Rootsi, Poola ja Inglismaa valitsejatele. Nii khaan kui tsaar rõhutavad pidevalt, et nemad otsivad vaid sõprust, rahu ja liitu ning kõik sõjalised kokkupõrked on vastase süü, nemad verevalamist ei poolda ega taotle.

Krimmi khaanide läkituste puhul on oluline silmas pidada, et originaale säilinud ei ole, need hävisid 1736. a Bahtšisarais aset leidnud tulekahjus (Vino- gradov 2016: 626), suurem osa läkitusi on olemas vanavenekeelsete tõlgetena. Anna Horoškevitiš on väitnud, et siiani pole lõpuni välja selgitatud, millises keeles siis ikkagi riikide valitsejad omavahel suhtlesid. On pakutud, et Krimmi

khaanide läkitused olid tatarikeelsed ning need tõlgiti Moskvas vene keelde, samas Vene tsaaride kirjad saadeti khaanile juba kohe kahes keeles – vene originaalis ja tatarikeelses variandis. Samas on väljendatud kahtlust, kas selline süsteem kehtis kõikidel ajaperioodidel (Horoškevitš 2001: 19).

Aleksandr Vinogradov toob välja, et Krimmi khaanide läkitused on väga kindla ülesehitusega ning koosnevad konkreetsetest osadest. Kirjad algavad nn ajaloolise ülevaatega, kus kirjeldatakse senist saadikute vahetamise ajalugu, samuti varasemaid läbirääkimisi.¹⁷ Sellele osale järgneb nn volitus, milles seletatakse lahti saadiku volitused. Siis jõutakse pretensioonide juurde, mis kujutabki endast Krimmi valitseja nõudmiste loetelu. Järgmiseks on nn kinnitav osa, kus töötatakse igavest sõprust ja armastust, kui eespool mainitud nõudmised saavad rahuldatud. Edasi tuleb nn ametlik osa, kus tehakse konkreetsed ettepanekud saadikute vahetamiseks ja esitatakse käskjala tagasi saatmise soovitud kuupäev jms. Viimaks jõutakse “materiaalsete palvete” osani, kus tavaliselt on juttu makstava andami suurusest (Vinogradov 2016: 629–630).

Maksim Moiseev rõhutab, et väga olulist osa diplomaatilises kirjavahetuses Moskva tsaaririigi ja khaaniriikide vahel mängisid ajaloolised faktid, näited ning eelkõige nende tõlgendamine. Nii näiteks toonitasid mõlemad pooled autoriteetsete esivanemate olemasolu. Lisaks toodi eeskujuks minevikus koostatud dokumente, häid suhteid jm (Moiseev 2018: 285, 287).

Näiteks saatis Krimmi khaani Sahib-Girei 1537. aastal läkituse¹⁸ suurvürst Ivan IV-le, kes oli tollel hetkel vaid 7-aastane poisike. Sellele kirjale eelnesid suured poliitilised muutused – Kaasanis kukutati Moskva soosik ja troonile asus Moskva suhtes vaenulikult meelestatud Krimmi valitseja Safa-Girei, khaani Sahib-Girei lähedane sugulane. Seega Kaasan mitte ainult ei vabanenud vene mõjust, vaid lõi liidu Krimmiga. Oma 1537. aasta kirjas nõudis khaan, et Moskva lõpetaks Kaasani ründamise ning ähvardas vastasel juhul enda ja osmanite vägede pealetungiga. Kuid bojaarid kirjutasid khaanile, et rahu kahe riigi vahel on võimalik vaid siis, kui tunnistatakse Kaasani sõltuvust Moskvast. Esmalt otsustati Vene riigis khaani ähvardusi isegi ignoreerida, kuid lõpuks siiski loobuti Kaasani ründamisest. Asjade sellisest käigust julgust saanud Krimmi khaan arvas, et nõrgenenud Moskva vürstiriigiga ei ole vaja enam üldse arvestada ning saatis aasta hiljem uue läkituse. See sisaldas veelgi enam ähvardamist sõjaga, kui Moskva ei loobu oma nõudmistest Kaasani osas ega soovi saata saadikuid, et sõlmida rahu.

Näiteks võib khaani kirjast leida järgmised read:

Kaasanimaa on mu jurta ja Safa-Girei on mu kuninglik vend... Kes on tema sõber on ka minu sõber, kes on tema vaenlane, on ka minu vaenlane...

Kaasan on mu troon ja mu maa, kui kavatsed temaga võidelda, siis saab sinust minu verivaenlane ja head rahu sellest ei tule – midagi muud ära võta endale mõttesegi!

Selles ürikuks on kirjutatud mõned sõnad ja kui sa neid vastu ei võta, siis oled sa halb ja su vaenlane on sinust üle. Mingeid kavalusi oma peas ära sa hellita, hiljem pole mõtlemisest enam mingit kasu.

Ma astun avameelselt su vastu ... Võtan su maa, aga kui sa osutad vastupanu, minu riigis sind olla ei saa.

Seepeale tuli Moskva vürstiriigist kinnitus, et nad Kaasani asjadesse ei sekku. Khaan sellega ei rahuldunud ja nõudis iga-aastase andami maksmist. Olukord teravnes ja lugu tipnes sõjaga.

Sama khaani 1538. aasta läkitus¹⁹ on kirjutatud veelgi teravamas toonis:

Sinu varasemates läkitustes olid kirjas lahked sõnad ja seetõttu tahtsime saata oma suursaadiku sinu juurde. Sa kirjutasid oma läkituses, et me oleme kinni pidanud sinu saadikut Timofeid ja et me peaksime ta nüüd koos kaaslastega sinu juurde tagasi lubama. Aga sa saatsid oma saadiku Timofei meie vaenlase juurde, ning see, kes saabub vaenlase juurest on ka ise vaenlane – kuidas siis peaksin ma vaenlasel minna laskma...

Veel sa kirjutasid mulle, et ma ei kuulutaks sulle oma vaenulikkust. Kuid ma teen seda ja mingit hirmu ma ei tunne, ka minu maale ei sünni sellest mingit kahju.

Lootes armuliku Jumala peale lähen ma su maale ja võtan su riigi, kui tahad mulle halba teha, siis minu maale sa ei pääse... Vaata kui võtan sinu maalt inimesi, kui suur kahju sellest sinu maale ja kui suur kasu sellest minu riigikassale siis sünnib.

Kui võtan su maa ja su riigi, siis on kõikidel minu inimestel kõht täis.

Suure valitseja, kadunud Mahmediga, meie vanaisaga võitles sinu vaarisa Vassili ja langes tema kätte vangi. Tollal oleks võinud meie vanaisa sinu vaarisa tappa ja Moskva oma riigiga liita, selleks oli tal nii jõudu kui võimu. Aga ta andestas ja halastas talle ning andis talle Moskva tagasi. Seda heategu sa ei mäleta ja saadad oma inimese Timofei meie vaenlase juurde ning siis veel kirjutad meile temast.

Kui toimid minu sõnade järgi, siis teeme head ja meie sinuga sõlmime rahu. Kui sa seda ei taha, siis sa veel näed, mis me sulle korraldame.

Määrasime sinu saadikule tähtajaks maikuu kümnenda päeva. Kui selleks ajaks su saadik ei saabu, siis me ootama ei hakka ja läheme. Kui meie juurde sinu saadikut ei saabu, siis ära sa oota ka meilt saadikut. Kui aga sinu saadik tuleb, siis saadame ka oma saadiku.

1567. aastal kirjutas tsaar Ivan Julmale khaan Devlet-Girei,²⁰ kes nõudis, et lammutataks Tereki linnus ja suurendataks andamit, mida Moskva tsaaririik Krimmi khaanile maksab.²¹ Samuti tõstatas ta igivana vaidlusteema, kellele peaksid kuuluma Kaasan ja Astrahan. Khaan nimetas Ivan Julma küll oma vennaks, kuid piirdus vaid suurvürsti tiitli kasutamisega, samas saatis ta palju "armastusega kirjutatud sõnu". Terves kirjas vahelduvad meelitused varjatud ja varjamatute ähvardustega:

Meie, tahtes rahu, saatsime oma käskjalad läkitustega, kuna Astrahan ja Kaasan on varasemalt olnud moslemite oma ja seal on meie soost tsaaride jurtaid olnud, seetõttu me neid nüüd palusimegi ja sellist andamit nagu sai minu onu Mehmed-Girei, saada ka meile ning meie inimestele, meie maale ja kõikidele moslemimaadele ära kahju tekita. Kuulsime nüüd, et sa ehitad linnust Šamhali ja Tšerkassi poole peale, sa ei peaks sinna linnust rajama, sinu esivanemad seda ei teinud ja ka sina ei peaks tegema. Tahtsime selles osas sinuga kokkuleppe sõlmida, et me sinuga ikka suures sõpruses elaksime ja me sinu maale kahju ei põhjustaks.

Vene tsaar vastas Krimmi khaanile 1568. aastal.²² Ta nimetas khaani oma vennaks ja saatis talle palju kummardusi, aga armastust Ivan Julm oma kirjas ei maininud. Tsaar kirjutas, et juba tema vanaisa ja isa panid Kaasanis troonile neid valitsejaid, keda ise tahtsid. Kui tsaar veel alaealine oli, siis solvasid Kaasani inimesed teda ja põhjustasid tema maadele palju kahju ning kuigi tsaar neile mitmeid kordi kirjutas, et nad tunnistaksid oma reetmist, ei võtnud nad tsaari kuulda, kui aga tsaar sai täisealiseks ja istus hobuse selga, karistas ta neid armuliku jumala abiga. Samas rõhutas Moskva valitseja, et ta ei taha moslemeid sundida nende usust loobuma:

Need, kes meid reetsid, said karistada, aga need moslemid, kes meid tões teenivad, saavad meilt suurt tasu ja me ei kalluta neid nende usust kõrvale. Seetõttu ei ole sobilik, et me loovutaksime sulle Kaasani ja Astrahani. Sa, me vend, võiksid jätta need asjad, mida ei saa juhtuda.

Linnuse kohta kirjutas tsaar, et see sai ehitatud tema äia palvel, kes palus kaitset tšerkesside vastu ning kui tšerkessid elavad linnuse peremehega rahu, siis mingit kahju neile sellest linnusest ei sünni. Oma vastuses süüdistas Ivan Julm khaani omakorda selles, et viimane oli saatnud küll saadikud, aga samal ajal ründasid tema inimesed Moskva tsaaririigi piiriäärseid maid ja tekitasid seal suurt kahju. Ka Ivan Julm kutsus khaani üles saatma saadikuid, kellega oleks võimalik kinnitada suurt sõprust ja armastust kahe valitseja vahel. Et

veidi leevendada oma karme sõnu, saatis tsaar tavapärasest veidi suurema andami.

Pärast 1571. aasta ohvriterohket rüüsteretke Moskvasse,²³ mille käigus linn põlema süüdati, saatis Krimmi khaan Vene tsaarile samuti kirja, kus hooples oma tegudega ja ähvardas edaspidi veelgi karmimalt toimida, kui tema nõudmisi ei rahuldata. Terve läkitus oli täis ähvardusi ja solvanguid, muuhulgas nimetas ta Ivan Julma argpüksiks. Lisaks nõudis ta jätkuvalt endale Kaasanit ja Astrahani ning ülisuurt andamit – 2000 rubla.

Põletan ja laastan kõik Kaasani ja Astrahani pärast, kogu maailma vara muudan tuhaks, lootes jumala võimsusele. Ründasin sind, panin su linna põlema, tahtsin su krooni ja pead; kuid sa ei tulnud ja ei astunud meile vastu, aga kiitled veel, et oled Moskva valitseja! Kui sul oleks häbi ja vaprust, siis oleksid sa meile vastu astunud.

Vene tsaar mõistis, et uuele rünnakule nad kohe vastu astuda ei suuda, seepärast üritas ta aega võita ning oli nõus tegema ühe järeleandmise – nimelt nõustus ta loovutama Astrahani, kuid keeldus andmast Krimmi kontrolli alla Kaasanit samuti keeldus ta maksmast nõutud summat, ta kirjutas khaanile varasemas lugupidavas toonis nii:

Sa kirjutad läkituses sõjast ja kui ka mina hakkas sellest kirjutama, siis head nahka sellest ei tule. Kui sa oled vihane meie keeldumise pärast Kaasani ja Astrahani osas, siis Astrahani tahame sulle loovutada, kuid nüüd seda kiiresti juhtuda ei saa – selleks peavad sinu saadikud meie juurde tulema, käskjalgedega nii tähtsat asja ajada ei saa.²⁴

Lisaks läkitusele tegi Vene tsaar olulise järelandmise ka Krimmi läkitatava käskjala osas, nimelt ütles ta, et kui käskjalga ilma lõivu maksmata khaani juurde ei lubata ja riiklikud asjad saavad seetõttu kahjustada, siis tuleb käskjalale natuke raha kaasa anda, et ta ei peaks selle pärast khaani juurest tagasi tulema, kõigest tuleb rääkida rahumeelselt ja lugupidavalt, et ühtegi raevukat sõna ei öeldaks. Ettepaneku peale, et Moskva tsaaririik loovutab vaid Astrahani ilma Kaasanita, vastas khaan, et see oleks nagu kui ühe ja sama jõe ülemjooks oleks üheaegselt nii Vene tsaari kui suure khaani käes ning see on võimatu.

Varsti pärast seda saatis khaan uue läkituse, kus, viidates oma laste pulmadele, küsis Ivan Julmalt 2000 rubla, et kõike vajaminevat osta. Kohe pärast Moskva rüüstamist saadetud läkituses aga oli khaan kinnitanud, et tal pole vaja ka terve maailma vara, talle piisab vaid oma põlisalade (Kaasani ja Astrahani)

tagasisaamisest ning ta võitleb üksnes usu nimel. Vene tsaar nägi nüüd head võimalust khaanil sõna sabast kinni saada ning meenutas alustuseks, et khaan oli ju varem töötanud, et raha teda ei huvita, teiseks viitas tsaar toimepandud rüüstamisele, mille järel on ta riik tühi ning ainus, mis oli alles jäänud – 200 rubla – need ta khaanile saadabki (Solovjev 1896: 225–226).

Järgnevalt vaatame lähemalt Krimmi khaan Devlet-Girei 1572. aasta läkitust,²⁵ mille ta saatis Vene tsaarile Ivan IV-le aasta pärast Molodi juures peetud lahinguid ehk siis 1572. aasta augustis. Tatarlased olid nendes lahingutes hävitavalt lüüa saanud ning khaan oli sunnitud põgenema tagasi oma maadele. Lisaks khaanile endale olid kirja saatjateks märgitud ka tema pojad Muhamed-Girei ja Adil-Girei (Penskoi 2012b: 262). See läkitus on kirjutatud juba märksa leebemas vormis kui see, mille khaan saatis Vene tsaarile vahetult pärast Moskva ründamist. Kirjas annab khaan mõista, et relvastatud kokkupõrge toimus mõnevõrra juhuslikult ning see ei olnud sugugi tema taotlus. Tema soovis lihtsalt tsaariga isiklikult kohtuda, et saada lõplik vastus, kas Ivan annab talle Astrahani või mitte. Hoolimata khaani kavalatest püüdlustest näidata toimunud lahingut talle soodsal viisil, sai peagi selgeks, et suhted kahe riigi vahel olid jäädavalt muutunud. Moskva tsaaririik demonstreeris muutunud olusid esimesel võimalusel, khaani käskjalale sai Moskvast osaks jääne vastuvõtt, tsaari juurde teda ei lastud, meest hoiti mõnda aega Borovskis ja seejärel õnnestus tal lõpuks Ivan IV-ga kohtuda 4. septembril Moskva lähistel asuvas Lutšinski külas talumaja õuel. Tsaar eiras sellel audientsil diplomaatilist etiketti täies ulatuses – ta ei tundnud huvi Krimmi khaani tervise vastu ja toodud ürikud käskis ta anda djaki kätte. On igati usutav, et khaan nägi ette, et muutunud olukorras ühtegi tema nõudmist ei rahuldata. Haarates viimase õlekõrre järele, küsis ta oma vennalt Vene tsaarilt vaid kahte linna, alternatiivina sobis ka Astrahani loovutamine. Moskva keeldus kategooriliselt isegi kaalumast neid nõudeid (Penskoi 2012b). Vene tsaar mõistis, et olukord on jäädavalt pöördunud tema riigi kasuks ja muutis seetõttu oma varasemat alandlikumat tooni suhtlemisel Krimmi khaaniga ning kirjutas talle vastu, et ei usu khaani lubadusi ning lisan, et saatis seekord väikesed kingitused, kuna khaan oli varasemalt kirjutanud, et raha on tema jaoks võrdne tolmuaga. Ka oli käskjalal keelatud khaani juurde pääsemiseks lõivu maksta (Solovjev 1896: 228).

Devlet-Girei läkitus Ivan IV-le 1572. aasta suvel Vene riiki korraldatud sõjaretke põhjustest ja rahu sõlmimise tingimustest 23. augustil 1572. aastal

See on Devlet-Girei tsaariliku läkituse tõlge.

Devlet-Girei tsaarilik kiri Moskva vürstile,²⁶ minu vennale Ivan Vassiljevitsšile, pärast kummardust on armastusega kirjutatud läkitus, sama, mis juba varemgi Kaasani ja Astrahani kohta ning mille tõttu saatis Jan Mohammad²⁷ sinu juurde oma holopi Gazi Bei.²⁸ Sina ütlesid Kaasani ja Astrahani kohta “anname”, saatsid oma üriku, saatsid ka minu ratsaväele ja palgasõduritele oma üriku ning neis oli öeldud, et kui nende suursugune tsaarilik kõrgus, kes enda üle veidi uhke on, maha rahuneb, siis täpselt nii palju raha, kui küsitakse, nii palju ma ka annan. Miks sa niimoodi valetad ja petad? Just seetõttu, kui Jumal laseb, pean ma ise tulema seda teed mööda sellest rääkima, läbi saadiku ei ole võimalik rääkida, sest vahemaa on suur. Lähemast paigast on jällegi võimalik ka selle saadiku kaudu rääkida, kes tuli koos kõigi oma inimestega.

Te nägite meie tulekut ette ja püstitasite Oka jõe kaldale hagudest linnuse ja kõrvale kaevasite vallikraavi, sa panid ületuskohale sõjasalga ja kahurid ning jätsid oma armee maha ja läksid ise Novgorodi.

Meie Jumala²⁹ armust ja Tema abiga ning Tema antud tervisega ületasime Oka jõe kõikide oma vägedega ja nägime, et sinna oli kerkinud linnus ja sinu kaevatud vallikraave nägime ka ning meie eelvägi kohtudes sinu armeega, võitles natuke, moslemi väed palusid meilt luba seda teha. Siis ma ütlesin, et vasall tuli oma valitseja käsul, mis mul on temaga asja? Meie valitsejal on asja nende vürsti juurde. Öelnud nii, ei lasknud ma neid vabaks ja me läksime sind otsima, lootes peatuda seal, kus on palju rahvast ja kariloomi ning saata sinu juurde, kus sa ka ei viibiks, saadiku, et sinuga läbi rääkida. Tahtsime sel viisil sinult otsest vastust saada, me läksime ja ma räägin, et meie järel tuli sinu armee ja meie lapsed nägid seda ning korraldasid ilma meie teadmata lahingu – kangelased, kes ei vaigistanud oma vaprust ja lootsid sellele, vähesed meie inimesed võitlesid ja justkui võeti kaks vaprat sõdalast vangi – minu lapsed võitlesid ilma minu teadmata.

Ma pahandasin oma laste peale ning läksin tagasi ja peatusin sinu meeste lähedal. Minuga olnud nogai sõjamehed hakkasid rääkima, et nad tulid nogai aladelt juba viis kuud tagasi, et neil ei ole tulus niisama

logeleda ning hobused kannatavad – nii jutustades, hakkasid nad halama ja pajatanud meile oma viletsusest, nad halasid ja langesid meie jalge ette. Seetõttu meie neile halastades ja nende sõnadest murelikuks muutudes, pöördusime kiirustamata õnnelikult koos kõikide moslemitest sõjameeste ning hobustega tagasi.

Keegi ehtas meie pärast kaldale linnuse ja kaevas vallikraavi, kui palju ta sellega vaeva nägi, aga meie ei pidanud seda linnust millekski ja tulime üle ning et sinu armee oli ületuskohas, meie mehed algatasid lahingu, võidutsesid ja ajasid vastased minema ning tulid üle; tасus teil ikka kolm või neli kuud vaeva näha!

Meie ületuleku põhjus on selles, et pärast kõnelemist sinuga soovime ikka vannetest kinni pidada ja häid suhteid hoida või saada sinult otse- ne vastus. Minu soov oli sinuga kohtuda ja kõik läbi rääkida. Aga meie armee soovis sinu armeega otse asju ajada. Selline oli nende soov, aga meie ei lubanud seda. Sinu armee, kes läks linnusesse, päästis sellega oma pead. Hirmust enda elu pärast olevat bojaarid ja head inimesed kaevusid kaevanud, oleksid nad linnusest välja tulnud, oleks meie armee, kes seisis vastas, neid kohe rünnanud ja vaatamata sellele, et sinu armee oli linnuses, et oma päid päästa, tahtsid meie mehed nendega arveid õienda, aga meie ei lubanud, olime armulikud, kas oleks nii juhtunud või mitte, aga meie oma armeed ei kaotanud. Sulle on sinu armeed vaja ja meid aitab alati meie sõjavägi. Seda, kuidas sinu aukandjad valetavad ja kiitlevad, ära usu, kuidas neil ei vedanud, tead sa isegi.

Ka praegu on nii nagu me varem lubasime, meie vahel saab olema headus ja sõprus, kui sa meile Kaasani ja Astrahani annad – ma hakkan su sõbra sõbraks ja su vaenlase vaenlaseks,³⁰ alates meie lastest kuni lastelasteni saab meie vahel olema armastus, vannume seda, sa võid meid uskuda. Meie koos oma ausate vürstidega saatsime ausalt meile lähedase inimese, meie vasalli Murada-Mirzi, Suleshi vürsti poja, koos sinu praeguste saadikutega, neile igati austust avaldades. Aga meie poeg tsarevitš Adil Girei, saab seal tsaariks, meie käsul ei sünni sulle tema poolt mingit kahju ega vägivalda, need, kes olid meie teenrid, hakkavad meie käsul sinu abilisteks, minust saab sinu sõbra sõber ja sulle tuleb sellest palju head.

Kaasan ja Astrahan olid meie jurta, need võeti meie käest ära ja te ei taha neid meile nüüd tagasi anda, ikkagi vaidleme me teiega nende linnade pärast kuni oma surmani, kui me neid tagasi ei saa, siis häbi meile; meie raamatutes on nii kirjutatud, et usu nimel tuleb nangunii surma minna. Kui sa annad meile vaid väärisasju ja raha – ei ole vaja,

kui me ainult raha pärast tahaksime sõbrad olla – ja kui palju sa oled siiani mulle raha saatnud – siis raha pärast oleksin ma sinu vaenlase, kuninga,³¹ sõber.

Meil algas sinuga kõik hästi, vaatamata sinu vaenlasele, kuningale, kes mulle üheksa aastat midagi ei andnud, saatis minu juurde saadikud, ei jätnud midagi läbi rääkimata ja nüüd annab. Mina lootsin sinuga rahu sõlmida ja ei andnud talle otsest vastust, kui sa oled meie sõber ja vend ning annad meile Kaasani ja Astrahani ning lisad sellele oma kinnitusüriku ja annad Kaasani ja Astrahani võtmed ning kinnitusüriku ühele oma bojaaridest ning kui annad kinnitusürikud oma laste, vürstide ja lähikondlaste kaudu minu teenrile Muratile, siis laseme su saadikul ausalt minna.

Kui sa ei taha meiega sõpruses elada ning Kaasanit ja Astrahani meile ei anna, lase mu käskjalg Shigai ja saadik Janbolduja vabaks, anna oma otsene vastus ning ära kihuta neid minema. Kui sa ei saada mulle vastust, siis ma lähen enamusega oma sõjaväest Krimmini. Tea, et me laseme su saadiku kiiresti auavaldustega vabaks ning anname talle oma kombe kohaselt kangatüki.³²

Kui vastust ei tule, siis hakkab su vaenlase, kuninga, sõbraks ning hakkab sinuga sõdima talvel ja suvel, varasemalt sa kirjutasid meile: “te hõivasite Volga lähtme, aga suuet me teile ei anna”. Mõistan, et see oli su otsene vastus.

Anna mulle siis praegugi otsene vastus ning ma olen su sõbra sõber ja su vaenlase vaenlane. Kui nii ei sünni, siis ma ei hakka enam sinu juurde oma käskjalga saatma, otsusta ise, mis on sulle kasulik ja otsusta oma tahtmise järgi. Seepärast saadan sinu juurde oma holopi Šigai, esita talle küsimusi ja tea, et tema sõna on minu sõna, usu teda, sulle teadmiseks, saadan kummarduse ja mõned kingitused, kirjutatud minu (khaani) sõnade järgi, kuupäev.

Kirjutatud augustikuu 23. päeval 980. aastal.

Kokkuvõte

Vene-Türgi vastasseis, mis algas Ivan IV ajal, oli ajendatud paljuski tõusva Moskva imperialismist ja ambitsioonidest, millele mitte vähem auahned Türgi sultanid, kes omakorda laiendasid Osmanite impeeriumi, soovisid vastu seista, et säilitada ja suurendada oma mõjuvõimu Musta mere, Kaspia mere

ja Kaukaasia regioonis, kuhu aga vaikselt “imbusid” vene väed, kuna sellele hakati Moskva tsaaririigi välispoliitikas aina rohkem tähelepanu pöörama. Tsaar Ivan IV vallutas ja hävitas kõik tatarlaste riigid (sh Astrahani, Kaasani, Siberi khaaniriigi, Nogai hordi alad), v.a Krimmi, kes oli neist kõige tugevam ja olulisem, ning kuigi lõpuks saavutas ta sõjalise üleoleku ka Krimmi puhul, ei suutnud Ivan IV siiski Krimmi alla neelata. Krimmi ellujäämiseks pidi khaan 1580. aastatel nõustuma sellega, et Krimm satub Osmanite impeeriumist veelgi suuremasse sõltuvusse.

Valitud läkituste katkenditest ning tervest khaani kirjast on selgelt näha kõnealuste riikide ja nende valitsejate vahelised keerulised suhted, mis olid sageli üsna vaenulikud ning kulmineerusid sõjaliste konfliktidega. Diplomaatilise suhtluse osas sarnanes Moskva tsaaririik oluliselt rohkem khaaniriikidele kui Lääne-Euroopa “kolleegidele”. Nii khaanide kui ka Ivan Julma läkitused olid pikitud täis karme ähvardusi, magusaid lubadusi ning sõbralikke meelitusi. Jääb mulje, et pidevalt käis üks kauplemine: kui sina annad mulle selle, siis vastu saad tolle jne. Kasutamata ei jäetud ühtki võimalust, et oma vastasele koht kätte näidata. Krimmi khaanide meelisvahend selleks oli meenutada Moskva tsaaririigile mongoli-tatari ikke ajajärku ning jätta järjekindlalt tähelepanuta tsaari tiitel. Moskva tsaaririik omakorda pilkas tatarlaste rahaahnust ning vastandas nende verejanulisust oma “rahumeelsetele” kavatsustele. Just Ivan IV ajal alanud moslemi riikide allaneelamine ning liikumine ida ja lõuna suunas viis hiljem 17.–18. sajandil suurema konfrontatsioonini Osmani impeeriumi ja ka Saffaviidide Iraaniga.

Hilisem Vene-Tatari-Türgi suhete ajalugu on näidanud, et 17. ja 18. sajandi Krimmi khaaniriigi eksistents sõltus paljuski just Türgi sultani toetusest ning lõpuks pärast Vene-Türgi sõdade seeriat (kuhu sageli oli kaasatud ka Krimm), neelas Venemaa Keisririik ka Krimmi khaaniriigi alla. Tõsi küll see leidis aset 200 aastat pärast Ivan IV surma, 1783. aastal, mil Venemaa Keisririiki valitses Katariina II. Siiski pani just Ivan IV aluse tataririikide vallutamisele.

Kommentaariid

- ¹ Läkಿತusest on säilinud vaid vanavenekeelne tõlge, mille tõlkimisel tänapäeva vene keelde osutasid meile hindamatut abi foorumis Русский язык для нас kasutaja Франсуа ja Tartu Ülikooli doktorant Irina Siseykina.
- ² Molodi asus u 50 km Moskvast lõunas, vene vägedes oli hinnanguliselt 23 000–25 000 meest, Krimmi khaani armee oli suurem – 40 000 (mõnede andmete kohaselt lausa 60 000) võitlejat. Lahingu võitsid moskoviidid (Penskoï 2012b: 156).
- ³ Umbes 1459. aasta paiku. Mõnede teadlaste arvates lõppes Kuldhord hoopis 1502. aastal, kui lagunes Kuldhordi järglane Suurhord. Just siis alistas Krimmi khaaniriiki Suurhordi allesjäänud osa, rüüstades 1502. aastal selle pealinna Sarai. Suurhordi viimane khaan Ahmed otsis hiljem varjupaika Leedus ja sattus Kaunases vangis ning suri 1504. aastal. Leidub aga ka andmeid, mille kohaselt vabastati Ahmed Leedu vanglast 1527. aastal (Kołodziejczyk 2011: 66). Vt Kuldhordi kohta Spuler 1943; Schamiloglu 1984: 283–297.
- ⁴ Vt Moskva tsaaririigi ajaloo kohta Martin 1995.
- ⁵ Või Hadji Giray. Tema isaks oli keegi Giyaseddin, kes toetas Kuldhordi väepealikku Tohtamiši ning sai surma ilmselt Vorskla lahingus. Pärimuse kohaselt sündis *Наси* põgenikuna Leedus Trakai lossi lähedal ja ta võlgnes oma trooni Leedu valitsejale Vytautasele. Ajaloost on teada, et tema esimene katse saada endale Krimmi troon toimus Vytautase eluajal 1428. aastal, kuid ta pidi ootama veel aastaid, enne kui suutis oma võimu lõplikult kindlustada 1441. aastal (Kołodziejczyk 2011: 11). Kołodziejczyk (2011) kirjutab nime *Geray* kohta, et hüüdnimi Giray (vaheldumisi hääldatakse Krimmis ka Kerey, Kirey, Gerey või Girey) tuleneb tõenäoliselt Hadži juhendaja (atalıq) kuulumisest Kerey hõimu. Tulevane khaan võttis selle nime vastu austusest ja hiljem võtsid selle vastu kõik dünastia liikmed; vt ka Inalcık 2012.
- ⁶ Rzeczpospolita (ametlikult Mõlema Rahva Vabariik, poola keeles Rzeczpospolita Obojga Narodów, ladina keeles Regnum Serenissima Poloniae, leedu keeles Żečpospolita) – nii nimetati ühendatud Poola kuningriiki ja Leedu suurvürstiriiki alates 1569. aastast. Riik tekkis Lublini uniooni tulemusena ja eksisteeris 1569–1795 kui föderatiivne riik.
- ⁷ Vt Selim I kohta Mikhail 2020.
- ⁸ Osmanite impeeriumi kalifaat (osmani türki keeles: *خلافت مقامي*, hilâfet makamı) sündis Osmanite impeeriumi laienemise ajal ja Osmanite sultanid hakkasid kalifaadi võimule pretendeerima pärast seda, kui sultan Selim I vallutas 1517. aastal mame-lukkide Egiptuse, kellele kuulus kaliifi tiitel. Viimane Kairo kaliif Al-Mutawakkil III Abbäsidade suguvõsast oli viidud vangina Konstantinoopolisse, kus ta loovutas ametlikult kaliifi tiitli ja selle välised sümbolid – Muhamedi mõõga ja mantli – Türki valitsejale Selim I-le. Just see andis talle juriidiliselt Meka ja Mediina pühade linnade kaitsja tiitli ja tugevdas osmanite positsioone islamimaades. Vt Kairo kaliifide kohta Holt 1984.
- ⁹ Крымское ханство, BRE.
- ¹⁰ 1547. a lasi 16-aastane Ivan IV kroonida ennast tsaariks, mis sisuliselt tähendas seda, et ta pretendeeris keisri staatusele (Miller 1967: 559–574).
- ¹¹ Vana-Vene riigi ja Kaasani suhete kohta vt nt Aksanov 2016.

- ¹² Kaasani khaan 1521–1524 ja Krimmi khaan 1532–1551. Vt Sahib-Girei kohta Inalcık 1979–1980: 445–466.
- ¹³ Zygmunt II August (1520–1572), alates 1529 Leedu suurvürst ja alates 1548 Poola kuningas.
- ¹⁴ Diplomaatilise läbikäimise alguse kohta vt (Zaitsev 2016).
- ¹⁵ Lähemalt selle audientsi kohta vt (Kupp-Sazonov & Sazonov 2022: 128–129).
- ¹⁶ Vene k *челобитие*.
- ¹⁷ Sarnaselt toomis oma läkitustes teistele Euroopa valitsejatele ka Ivan Julm. Esimest korda Vene tsaarilt sellise ülipika sissejuhatusega kirja saanud Poola kuningas Stefan Bátory oli sarkastiliselt kommenteerinud, et nähtavasti algab jutt Aadamast peale (Kupp-Sazonov & Sazonov 2022: 139).
- ¹⁸ Vanavenekeelne läkituse tekst on leitav https://runivers.ru/doc/d2.php?CENTER_ELEMENT_ID=147021&PORTAL_ID=7145&SECTION_ID=6358 (vaadatud 23.10.2023).
- ¹⁹ Vanavenekeelne läkituse tekst on leitav https://runivers.ru/doc/d2.php?CENTER_ELEMENT_ID=147022 (vaadatud 23.10.2023).
- ²⁰ Läkitused, mis olid saadetud enne 1563. aastat on paraku hävinenud, kuid on teada, et alates 1563. aasta septembrist kuni 1576. aasta oktoobrini saatis Krimmi khaan Ivan Julmale 13 kirja, enamikel juhtudel on fikseeritud kirja üleandmine Vene tsaarile tema audientsil (Vinogradov 2016: 638).
- ²¹ Vanavenekeelne läkituse tekst on leitav https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVI/Russ_Kab_otn_1/1-20/6.htm (vaadatud 23.10.2023).
- ²² Vanavenekeelne läkituse tekst on leitav https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVI/Russ_Kab_otn_1/1-20/10.htm (vaadatud 23.10.2023).
- ²³ Moskva rüüsteretke kohta vt nt (Penskoi & Penskaja 2013: 183–226).
- ²⁴ Nii Krimmi khaani kui ka Ivan Julma läkituse katkendid on vanavenekeeles leitavaid <https://runivers.ru/Runivers/calendar2.php?ID=61619&month=&year=> (vaadatud 23.10.2023).
- ²⁵ Vanavenekeelne läkituse tekst on leitav <https://runivers.ru/Runivers/calendar2.php?ID=60813&month=&year=> (vaadatud 23.10.2023).
- ²⁶ Khaanid ei tunnistanud Ivan Julma tsaarina. Tegelikult ei kiirustanud seda tegema ka Lääne-Euroopa riigipead, ning isegi kui Ivan IV nimetati tsaariks, siis Lääne-Euroopa riikide arusaamises tähendas see lihtsalt kuningat, samal ajal kui Moskva tsaaririigis oli see tiitel võrdustatud keisri omaga. Ivan Julma tiitlite kohta vt Kupp-Sazonov & Sazonov 2022: 140–143.
- ²⁷ Nogai mirza ehk aadlik.
- ²⁸ Krimmi khaani Devlet-Girei käskjalg saabus tsaari juurde Moskva lähedasse külla 1571. aasta detsembris.
- ²⁹ Mõeldud on moslemite jumal-loomjat ehk Allahi.
- ³⁰ Seda khaanide tavapärasest lubadust hakkas ka Ivan IV ise oma kirjades Lääne-Euroopa valitsejatele kasutama, näiteks tegi Elizabeth I-le ettepaneku, et Inglismaa kuninganna hakkaks “tema sõprade sõbraks ja tema vaenlaste vaenlaseks” (Kupp-Sazonov & Sazonov 2022: 169).

³¹ Silmas on peetud Poola kuningat Sigismund II Augustit. Khaanide ja Poola kuningate kirjavahetuse kohta vt nt (Erusalimskii 2017: 866–920).

³² Tõenäoliselt on peetud silmas kingitust kalli ja rikkalikult kaunistatud kanga näol.

Kirjandus

Aksanov, Anvar V. 2016. *Kazanskoe khanstvo i Moskovskaia Rus': Mezhhgosudarstvennyye otnosheniia v kontekste germenevticheskogo issledovaniia*. Kazan': Izd-vo Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT.

BRE = Vinogradov, A. V. & Faizov, S. F. Krymskoe khanstvo. – Osipov, Iurii S. (vastutav toim). *Bol'shaia rossiiskaia entsiklopediia*. 2004–2017. Moskva: Bol'shaia rossiiskaia entsiklopediia (https://old.bigenc.ru/domestic_history/text/3892808 – 23.10. 2023).

Erusalimskii, Konstantin Iu. 2017. Krymskoe khanstvo, Rech' Pospolitaia i Rossiiskoe gosudarstvo v 1524–1571 gg.: Posol'skaia perepiska iz arkhiva Velikogo kniazhestva Litovskogo. – *Zolotoordynskoe obozrenie* 5 (4), lk 866–920.

Filjushkin, Alexander 2008. *Ivan the Terrible: A Military History*. London: Frontline Books.

Fisher, Alan 1981. The Ottoman Crimea in the Sixteenth Century: Some Problems and Preliminary Considerations. – *Harvard Ukrainian Studies* 5 (2), lk 135–170.

Holt, Peter M. 1984. Some Observations on the 'Abbāsīd Caliphate of Cairo. – *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 47 (3). University of London, lk 501–507.

Horoškevitš 2001 = Khoroshkevich, Anna L. 2001. *Rus' i Krym: Ot soiuza k protivostoianiiu. Konets XV – nachalo XVI vv.* Moskva: Editorial URSS.

Inalcık, Halil 1947. *The Origin of the Ottoman–Russian Rivalry and the Don–Volga Canal (1569)*. Ankara: University of Ankara.

Inalcık, Halil. 2012. Girāy. – Bearman, P. & Bianquis, Th. & Bosworth, C. E. & Donzel, E. van & Heinrichs, W. P. (toim). *Encyclopaedia of Islam*. Second Edition (DOI:10.1163/1573-3912_islam_COM_0241).

Juzefovitš 2007 = Iuzefovich, Leonid A. 2007. *Put' posla. Russkii posol'skii obychai. Obikhod. Etiket. Tseremonial*. Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo Ivana Limbakha.

Kołodziejczyk, Dariusz 2011. *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania: International Diplomacy on the European Periphery (15th–18th Century). A Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents*. Leiden: Brill.

Kupp-Sazonov, Sirje & Sazonov, Vladimir 2020. "Kohe näha, et vanad sõbrad!": Ivan IV Julma kiri Rootsi kuningale Johan III-le. – *Akadeemia* 12, lk 2159–2174.

Kupp-Sazonov, Sirje & Sazonov, Vladimir 2022. *Su kiri on täis koera haukumist – valik Ivan Julma läkitusi*. Äripäev.

- Kuševa 1963 = Kusheva, Ekaterina N. 1963. *Narody Severnogo Kavkaza i ikh sviazi s Rossiei (vtoraia polovina XVI – 30-e gody XVII veka)*. Moskva: Izd-vo Akademii nauk.
- Martin, Janet 1995. *Medieval Russia 980–1584*. – *Cambridge Medieval Textbooks*. New York: Cambridge University Press.
- Mikhail, Alan 2020. *God's Shadow: Sultan Selim, His Ottoman Empire, and the Making of the Modern World*. Liveright.
- Miller, David B. 1967. The Coronation of Ivan IV of Moscow. – *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 15, lk 559–574.
- Moiseev, Maksim V. 2018. Istoricheskie primery v poslaniiax Ivana IV v Krymskoe khanstvo i Nogaiskuiu Ordu. – *Zolotoordynskoe obozrenie* 6 (2), lk 283–303.
- Mölder, Holger & Sazonov, Vladimir & Värk, René 2014. Krimmi Venemaaga liitmise ajaloolised, poliitilised ja õiguslikud tagamaad. I osa. – *Akadeemia* 12, lk 2148–2161.
- Mölder, Holger & Sazonov, Vladimir & Värk, René 2015. Krimmi Venemaaga liitmise ajaloolised, poliitilised ja õiguslikud tagamaad. II osa. – *Akadeemia* 1, lk 77–104.
- Novoselski 1948 = Novosel'skii, Aleksei A. 1948. *Bor'ba Moskovskogo gosudarstva s tatarami v pervoi polovine XVII veka*. Moskva & Leningrad: izd. Akademii nauk SSSR; Institut istorii AN SSSR.
- Osobennosti rossiisko-severokavkazskikh vzaimootnoshenii v X–XIX vv.* 2014. Vinogradov, Boris V (vastutav toim). Armavir: RIO AGPA.
- Pelenski, Jaroslaw. 1967. Muscovite Imperial Claims to the Kazan Khanate. – *Slavic Review* 26, lk 559–576 (DOI:10.2307/2492609).
- Pelenski, Jaroslaw 1974. *Russia and Kazan: Conquest and Imperial Ideology (1438–1560s)*. The Hague and Paris: Mouton.
- Penskoi, Vitalii V. 2012a. *Ivan Groznyi i Devlet-Girei*. Moskva: izdatel'stvo Veche.
- Penskoi, Vitalii V. 2012b. Srazhenie pri Molodjah 28 iulja – 3 avgusta 1572 g. – *Istoriia voennogo dela: issledovaniia i istochniki*. 2. kd, lk 127–128.
- Penskoi, Vitalii V. & Penskaia, Tat'iana M. 2013. "Iaz dei deda svoego i pradeda nyne zdelal lutchi...": pokhod Devlet-Gireia I i sozhzhenie Moskvy v mae 1571 g. – *Istoriia voennogo dela: issledovaniia i istochniki* IV, lk 183–226.
- Sazonov, Vladimir & Kupp-Sazonov, Sirje 2018. Pealetükkiv "kosilane" Moskooviast: Ivan IV Julma kiri Inglise kuninganna Elizabeth I-le. – *Akadeemia* 11, lk 1968–1989.
- Schamiloglu, Uli 1984. The Qaraçi Beys of the Later Golden Horde: Notes on the Organization of the Mongol World Empire. – *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 4. Wiesbaden: Harrasowitz, lk 283–297.
- Solovjev 1896 = Solov'ev, Sergei M. 1896. *Istoriia Rossii s drevneishikh vremen*. Kd 6. Sankt-Peterburg: Tovarishchestvo Obshchestvennaia Pol'za.
- Spuler, Bertold 1943. *Die Goldene Horde, die Mongolen in Russland, 1223–1502*. Leipzig: O. Harrasowitz.

Zaitsev, Il'ia V. 2016. Gde ostanavlivalis' krymskie posly v Moskve i moskovskie posly pri dvore krymskogo khana v XVI v.? – *Krymskoe istoricheskoe obozrenie* 2, lk 35–51 (<https://cyberleninka.ru/article/n/gde-ostanavlivalis-krymskie-posly-v-moskve-i-moskovskie-posly-pri-dvore-krymskogo-hana-v-xvi-v> – 23.10.2023).

Vinogradov, Aleksandr V. 2016. Diplomatičeskaja dokumentatsija Krymskogo khanstva v xvi veke (1515–1596): k voprosu o sovremennom sostoianii publikatsii. – *Zolotoordynskoe obozrenie* 4 (3), lk 626–647.

Summary

“I am your friend’s friend and your enemy’s enemy”: Diplomatic relations between the Muscovy and Crimean Khanate during the reign of Ivan the Terrible

Sirje Kupp-Sazonov

Lecturer in Russian Language and Translation Studies
Institute of Foreign Languages and Cultures, University of Tartu, Estonia
sirje.kupp-sazonov@ut.ee

Vladimir Sazonov

Leading Researcher, Estonian Military Academy
Associate Professor in Ancient Near Eastern Studies
University of Tartu, Estonia
vladimir.sazonov@ut.ee

Keywords: Devlet-Girei, diplomatic correspondence, Ivan the Terrible, Crimean Khanate, Muscovy

The Russo-Turkish stand-off, which began under Ivan IV the Terrible, was largely motivated by the rising imperialism and ambitions of Muscovy, which the no less ambitious Ottoman sultans, who in turn were expanding their Ottoman Empire, wished to oppose in order to maintain and extend their influence also in the Black Sea, Caspian regions and the Caucasus, where Russian troops were slowly ‘infiltrating’ and to which Moscow’s foreign policy was also increasingly turning its attention. Tsar Ivan IV conquered and destroyed all the Tatar states (including Astrakhan, Kazan, the Siberian Khanate, the Nogai Horde), with the exception of Moscow, which was increasingly subjected to the Russian occupation. Although he eventually achieved military supremacy over Crimea, Ivan IV was unable to subdue Crimean Khanate. In order for Crimea to survive, the Crimean Khan had to accept in the 1580s that Crimea, already formally a vassal of the Ottomans since 1474/1475, would become even more dependent on the Ottoman Empire.

This article examines Ivan the Terrible’s eastern policy ambitions, as well as Muscovy’s relations with the khanates, especially the Khan of Crimea, and the diplomatic correspondence between the rulers (the Khan of Crimea and Ivan IV). In addition

to excerpts from the letters of the various khans and the Russian tsar's replies, we present commented translation into Estonian of a letter of 1572 from the Crimean khan Devlet-Girei to Ivan the Terrible, about a year after his raid on Moscow and just after the Battle of Molodi in the summer of 1572.

More recently, the history of Russo-Tatar-Turkish relations has shown that the existence of the Crimean Khanate in the 17th and 18th centuries depended to a large extent on the support of the Turkish Sultan, and that eventually, after a series of Russo-Turkish wars (often involving Crimea), the Russian Empire absorbed the Crimean Khanate. Admittedly, this took place 200 years after the death of Ivan IV, in 1783, when the Russian Empire was ruled by Catherine II. However, it was Ivan IV who laid the foundations for the conquest of the Tatar lands, and this was only the first episode in a series of Russian-Turkish wars and the Russian-Turkish confrontation, which in fact continues to some extent to this day.

Vladimir Sazonov (PhD) on Eesti Kaitseväe Akadeemia juhtivteadur ja Tartu Ülikooli Vana-Lähis-Ida uuringute kaasprofessor. Tema peamised uurimisvaldkonnad on Mesopotaamia kuningakodade ideoloogia ja religioon, imperialistlikud kontseptsioonid ja propaganda ning iidse Lähis-Ida kirjanduslik pärand.

Vladimir Sazonov (PhD) is Leading Researcher at the Estonian Military Academy and Associate Professor of Ancient Near Eastern Studies at the University of Tartu. His main research areas include Mesopotamian royal ideology and religion, imperial concepts, propaganda, and Ancient Near Eastern literary legacy.

vladimir.sazonov@ut.ee

Sirje Kupp-Sazonov (PhD) töötab Tartu Ülikooli maailma keelte ja kultuuride instituudi tõlkeõpetuse ja -uuringute osakonnas vene keele ja tõlkeõpetuse lektorina ning on tegevõlkija. Tema peamised uurimisvaldkonnad on grammatika roll tõlkes, vene-eesti kontrastiivgrammatika, vene-eesti tõlge, romaani "Meister ja Margarita" eestindused ning Ivan Julma kirjad.

Sirje Kupp-Sazonov (PhD) is lecturer in Russian Language and Translation Studies at the Department of Translation and Interpretation Studies at the Institute of Foreign Languages and Cultures, University of Tartu, Estonia. She is also a translator. Her main research areas include the role of grammar in

Sirje Kupp-Sazonov, Vladimir Sazonov

translation, Russian-Estonian contrastive grammar, Russian-Estonian translation, Estonian translations of *The Master and Margarita*, Ivan the Terrible's letters.

sirje.kupp-sazonov@ut.ee

Uralist Aleksei Burõkin – ühe polühistori panus soome-ugri ja samojeedi rahvaste folkloori, etnoloogia ja keelte uurimisse

Szilárd Tibor Tóth

Tartu Ülikooli eesti keele nooremlektor
szilard.toth@ut.ee, tothsz@t-online.hu

Teesid: Artiklis annan ülevaate filoloogia- ja ajaloodoktor Aleksei Burõkini (1954–2021) panusest soome-ugri ja samojeedi rahvaste keelte, folkloori ja etnoloogia uurimisse. Burõkin, kelle kirjutiste koguarv ületab 1300, on käsitlenud Uurali rahvaid komparatiivses võtmes teiste – eeskätt Siberi – rahvaste kontekstis. Tema huviorbiidis on olnud Uurali rahvaste mainimine vanades allikates, keelemälestised, folkloristika ja etnoloogia (Obi ugri, samojeedi ja saami folkloor, Siberi šamanism), üld- ja pärisnimede etümoloogia, sugulusalane sõnavara ja handi ühendverbi problemaatika.

Märksõnad: Aleksei Burõkin, etnoloogia, etnonüümid, etümoloogia, folkloor, handi keel, keelemälestised, sugulusalane sõnavara, Uurali keeled, Uurali rahvad, ühendverb, üld- ja pärisnimed

Sissejuhatuseks

Käesolevas artiklis püüan anda esialgse ülevaate Aleksei Burõkini panusest soome-ugri ja samojeedi rahvaste keelte, folkloori ja etnoloogia uurimisse. 2021. aastal lahkunud teadlane oli tuntud selle poolest, et viljeledes eri teadusharusid on ta elu jooksul uurinud väga palju erinevaid rahvaid, keeli ja teemasid alates “Loost Igori sõjaretkest” handi muinasjuttudeni, tunguusi keeltest laevastiku ja lennunduse ajalooni. Pärast Burõkini varajast surma on temast ilmunud arvukaid nekrolooge, isegi mõne fennougristi sulest (Mõznikov 2021), aga üllataval kombel pole esile tõstetud tema loomingut Uurali rahvaste keelte, folkloori ja etnoloogia uurimise vallas. Hiiglaslikust elutööst võtan luubi alla neid kilde, mis on seotud soome-ugri ja samojeedi rahvastega, möödaminnes käsitledes ka tema ülejäänud teaduslikku loomingut. Siinkohal ei tohi mainimata jätta, et Burõkini 60. sünnipäevaks 2015. aastal Hantõ-Mansiiskis ilmunud personaalnimestik (Stepanova 2015) sisaldab 1083 nimetust, ja kui sellest maha arvata tõlked (977–996), publitsistika (997–1000), õppevahendid (1001–1009), toimetamistö (1010–1049), fotoillustratsioonid (1050–1074), filmid (1075–1076)

ning teadlase kohta kellegi teiste sulest ilmunud publikatsioonid (1077–1083), jääb alles ikkagi 976 nimetust, mis osutab kolossaalsele elutööle. Tegijal juhtub: bibliograafias esineb mõningaid vigu (mõned nimetused on eksikombel kokku liidetud, nt 916. nimetuse puhul leheküljel 113), aga teadustöö hiiglaslik maht taap torkab silma sellegipoolest. Bibliograafias mainitud kirjutistele lisandub viimaste eluaastate (2015–2020) teadustoodang. Burõkini kirjutiste koguarv on üle 1300 (Popov 2021: 121) nimetuse. Käesoleva ülevaate koostamisel olen pisteliselt arvesse võtnud ka viimaste aastate loomingut. Siin oli abiks Burõkini onomastikaalaste teadustööde loetelu (Basangova 2021), mis on võrreldes eelmaintud bibliograafiaga väga lühike (6,5 lehekülge), sisaldab aga Burõkini nimeuurimise alaseid teadustöid 2020. aastani, s.o vahetult kuni surmani.

Aleksei Burõkini eluloost ja loomingust

Aleksei Aleksejevitsš Burõkin sündis Leningradis 1. novembril 1954. aastal. 1977. aastal lõpetas Leningradi ülikooli filoloogiateaduskonna. 1984 kaitses ta kandidaadiväitekirja eveni keele tegusõnade kohta. Eveni keel ja kultuur jäidki tema peamiseks uurimisvaldkonnaks, kuigi Burõkini elutöö puhul on raske rääkida mingist fookusest, arvesse võttes tema teaduslike huvide äärmist mitmekülgust. Ta on omandanud kaks doktorikraadi: 2001 sai ta filoloogiadoktoriks uurimistööga eveni keelest, kümme aastat hiljem aga ajaloodoktoriks. See on juba iseenesest harukordne juhtum, sest Venemaal on doktorikraadi nõuded väga kõrged. Tema teine, ajaloolane doktoritöö (Burõkin 2013a) käsitleb Siberi ja Kaug-Ida vallutamist, ja see sisaldab palju teavet muu hulgas Uurali rahvaste ja nendega seotud toponüümide kohta. Burõkin mitte ainult ei uurinud erinevaid, muuhulgas väikseid keeli, vaid on neid ka aktiivselt kasutanud.

Ta on alates kõrgkooli lõpetamisest kuni surmani töötanud Peterburi Vassili saarel asuvas Lingvistiliste Uurimuste Instituudis, 2002. aastast juhtivteadurina, nii et pole ime, et ta ka selle suure saare nime päritolu on käsitlenud (Burõkin 2001). Ta on õpetanud Herzeni Ülikooli Põhjarahvaste Instituudis aastatel 1980–1990 eveni keelt ja folkloori, evengi keelt ning dolgaani ja juka-giiri folkloori. Lisaks on ta pidanud loenguid Anadõri Õpetajate Kvalifikatsiooni Tõstmise Instituudis ning tegutsenud evenikeelse ajakirjanduse toimetajana. Ta on tõlkinud ilukirjandust eveni keelest ja keelde. Ta on ka töötanud Elistas asuva Kalmõki Teaduskeskuse juhtivteadurina ja ühtlasi Hantõ-Mansiiskis baseeruva Obi Ugri Rakendusuuringute Instituudi vanemteadurina. Teadlane suri ühe tema lemmikrahva, kalmõkkide etnilisel alal Kalmõkkia pealinnas Elistas koroonapandeemia ajal, 16. jaanuaril 2021. aastal (Popov 2021: 121–122).

Foto 1. Aleksei Burõkin, Szilard Tibor Toth ja Sergei Lesnikov Peterburis Venemaa Teaduste Akadeemia Lingvistiliste Uurimuste Instituudis. Foto Szilard Tibor Tothi arhiivist 2019.

Burõkini tuntus ja tundmatus

Kuigi Aleksei Burõkin on olnud ülituntud nii vene kui ka tunguusi filoloogide, Siberi ja põhjarahvaste uurijate hulgas, lisaks ka ajaloolaste ringkondades ning on koostööd teinud mitme fennougristiga (eeskätt vepsa-vene suhteid uurinud vepslasest akadeemiku Aleksei Mõznikovi ja handi süntaksi uurija Valentina Solovariga), ei leia me tema nime uralistika käsiraamatutest ega hõimurahvaste folkloori käsitlevatest üldisematest ülevaadetest. Siinkohal oleks tarbetu loetleda kõikide suuremate teoste pealkirju, kus Burõkinile ei viidata, piirdun ainult mõne raamatu mainimisega. Niisiis ei ole viiteid Burõkinile professor Vladimir Napolskihi Udmurtias ilmunud sissejuhatuses ajaloolisesse uralistikasse (Napolskih 1997) ega ungarlaste koostatud uralistika käsiraamatutes, ei varasemates (nt Nanovszky 2004) ega uuemates (Maticsák 2020).

Mis võiks olla selle põhjus? Neid võib olla mitu. Aleksei Burõkin on kirjutanud nii suure hulga teadustöid, et sellest hiiglaslikust loomingust jõuab uralistideni neid potentsiaalselt huvitav teave väga raskelt. Osa Burõkini publikatsioone on ilmunud uralistidele vähemtuntud kohtades, mitte aga näiteks

Volga-Kama regiooni vabariikide pealinnades (Iževsk, Saransk, Joškar-Ola, Sõktõvkar). Oma saami keelemälestisi käsitlevaid uurimusi on Burõkin avaldanud venekeelsetes, mitte kuigi tuntud väljaannetes (Burõkin 2007a, 2007b, 2009a).

Burõkin on Uurali rahvaid tihti komparatiivses võtmes uurinud, teiste – eeskätt Siberi ja Kaug-Ida – rahvaste kontekstis. Ta ei ole olnud ka fennougristide konverentside, kongresside alaliseks osavõtjaks, kus uralistid üksteisega kontakti loovad ja mille kogumikes oma ettekanded avaldavad. Tema ettekande teesid leiame siiski Tartu Ülikooli Narva kolledži hõimupäeva konverentsi teesivihikust (Burõkin 2016a).

Burõkini huvi ei olnud Uurali rahvaste vastu *expressis verbis* uralisti, vaid Siberi-uuriija ja komparativisti huvi: seega on tal luubi all olnud küll handid, mansid ja samojeedi rahvad, mõnda teist soome-ugri rahvast on ta pigem möödamannes uurinud või ei ole ta maininud käsitletud Uurali rahvaid oma publikatsioonide pealkirjas. Näiteks ühes artiklis etümologiseerib ta Vene allikates esineva etnonüümi *vjada ~ voda*, sidudes selle udmurtidega, jätab aga artikli pealkirjas udmurdid mainimata (Burõkin 2018a).

Tuleb tõdeda, et kui Burõkini esimesed teesid on dateeritud aastast 1975 (Stepanova 2015: 8), siis uralistika alla klassifitseeruvad publikatsioonid hakkavad tal ilmuma 2000. aastatel, seega alles kolm aastakümnet hiljem. See asjaolu annab seletuse tema mainimata jätmisele kuni 2000. aastateni ilmavalgust näinud uralistika käsiraamatutes. Tõsi, toimetajana oli ta fennougristikaga juba 1980. aastatel kokku puutunud.

Folkloristika ja etnoloogia

Burõkini panus uralistikasse avaldub eeskätt Obi ugri rahvaste folkloori uurimise najal. Nagu terves ülevaates, nii ka selles lõigus piirdun ainult mõne uurimuse käsitlemisega. Siinkohal tuleb samuti rõhutada, et Burõkinilt huvitavad Uurali rahvad eeskätt teiste rahvaste kultuuride peeglis, nii et tema viljeldud folkloristika pole handi, mansi ja isegi mitte Obi ugri, vaid hoopis võrdlev folkloristika.

Etnoloogia ja folkloristika valdkonnas paistab tema kõige olulisemaid teoseid olevat artiklikogumik, mille kaasautoriks on märgitud handi süntaksi ja folkloori uuriija Valentina Solovar. Kogumiku esimene trükk ilmus 2010. aastal (Burõkin & Solovar 2010). Teise, ümbertöötatud trüki (Burõkin & Solovar 2017a) maht on 377 lehekülge, kusjuures raamatu formaat on A4, nii et tegu on üsna mahuka köitega. Raamatus on ilmunud erinevad artiklid erineva autorlusega: ühe autori üksi või mõlema kaasautori koos kirjutatud, aga ka Burõkini

kahasse Tamara Basangovaga kirjutatud artiklid. Artiklite enamik pärineb Burõkini sulest ning suur osa nendest on ilmunud juba mujal. Üldiselt on Burõkini teadusloomingule iseloomulik mitmeid kirjutisi siduv keeruline intertekstoloogiline suhe. Uurali rahvaste hulgast on kogumikus käsitletud hante, mansisid, neenetseid ja eenetseid, seega siis Obi ugri ja põhjasamojeedi rahvaid. Siin tuleb esile tõsta sellised teemad nagu Obi ugri folkloor (sealhulgas mansi metsahaldja *Mis-nē* paralleelid teiste Siberi ja Kaug-Ida rahvastega, Obi ugri rahvaste muinasjutud), neenetsi etnograafia uurimislugu ja eenetsi folkloor.

Eelmainitud kogumikuga konkureerib handi muinasjuttude monograafia, milles Burõkin vaatleb seda žanri Uurali-Altai rahvaste folkloori kontekstis (Burõkin 2017a). Obi ugri rahvaste muinasjuttude erinevaid motiive on ta uurinud eraldi artiklis (Burõkin 2013b; Burõkin & Solovar 2017a: 272–283). Selles uurimuses käsitletud mansi kumulatiivset muinasjuttu kõrvutab ta ühes teises artiklis vastavat motiivi sisaldavate vene, korjaki, itelmeeni ja korea tekstidega (Burõkin 2014c).

Tamara Basangovaga kahasse kirjutatud artikkel käsitleb manside, loomade ennast kirjeldava monoloogi esitava nn antimõistatuste (vn *antizagadka*) problemaatikat (Burõkin & Solovar 2017a: 292–295). Artikkel on varem ilmunud veidi teistsuguse pealkirjaga (Burõkin & Basangova 2009). Autorid toovad välja muinasjutuks klassifitseeritud mansi antimõistatuse kalmõki (*šinž*) ja burjaadi paralleele (*duun taabari*). Sarnased motiivid esinevad kalmõki eeposes “Džangar”. Jakuudid esitavad neid lauludena, seega on jakuutidel tegu ühe laulužanriga.

Oma elu viimasel perioodil töötades Kalmõkkias avaldas ta uurimuse erinevate rahvaste eepilistest lugudest, kus luiged ja kured muutuvad tüdrukuteks. Ta teeb kindlaks, et ühes handi loos leiab noormees linnutüdruku kurioosel moel linnast (Burõkin 2020: 8).

Burõkin võtab luubi alla rikkuse ja vaesuse mõiste Obi ugri rahvaste folklooris, tuues esile, et need mõisted tunduvad nende rahvaste juures hilised olevat ja on sündinud vene folkloori ning hiljem 20. sajandi ideoloogia mõjul (Burõkin 2016b). Tema huviväljas on olnud ka teised teemad, nagu nt Lääne-Siberi šamanism (Burõkin 2009b) või saami folkloor (Burõkin 2012d). Šamaani rituaalide võrdlemisel kasutab ta muu hulgas neenetsi, nganassaani, sölkupi ja handi materjali.

Keelemälestised ja etnonüümid

Burõkini kõige olulisem panus keelemälestiste uurimisse jääb uralistikast välja-poolle: ta on pikalt uurinud kuulsat keskaegset vanavene eepost “Lugu Igori sõjaretkest”. Eepose eestikeelses tõlkeväljaandes kirjutati rohkem kui pool sajandit tagasi: ““Loo” autori nimi on meile teadmata ja vaevalt see kunagi selgub. Kõik senised katsed “Loo” autori nime täpselt välja selgitada pole ulatunud kaugemale kõige ebakindlamate ja fantastilisemate oletuste raamidest” (Lugu 1965: 37). Burõkinil on aga autori identifitseerimine õnnestunud: tema järgi on eepose kirjutaja Kiievi ehitusmeister ja polühistor Kuzjmišče Kijanin ehk Kuzjma Kijevljanin (Burõkin 2017b), mida võib pidada sensatsiooniliseks avastuseks.

Vanavene kirjasõna asjatundjana on Burõkin puudutanud saami keelemälestiste problemaatikat (Burõkin 2007a, 2007b, 2009a). Tema käsitletud saami-inglise sõnastikku on varem mainitud eksikombel hoopis neenetsi-inglise sõnastikuna (Burõkin 2009a: 113). Lisaks on Burõkin uurinud hantide (Burõkin 2019), udmurtide (Burõkin 2018a) ja teiste soome-ugrilaste mainimist kirjalikes allikates. Etnonüüm *tojmicy* on tema arvates pärit hüdronüümist *Tojma*, mille etümologiseerimine näitab, et selle allikaks on läänemeresoome järgarvsõna tähendusega ‘teine’ (Burõkin 2018a; vrd soome *toinen*, Võru *tõnõ*).

Etümoloogia

Burõkin on etümologiseerinud etno- ja toponüüme ning sugulusalast sõnavara. Neid valdkondi käsitlen ma vastavates lõikudes.

Tema uurimused etümoloogia alal näitavad, kuivõrd tihedalt oli ta loomingus keeleteadus ja etnoloogia läbipõimunud: ühelt poolt on Burõkin Siberi šamanismi uurinud etnoloogia seisukohalt (Burõkin 2009b), teisalt aga ka terminiks muutunud rahvusvahelise sõna *šamaan* päritolu. Sõna tunguusi päritolu kohta on teaduses ammu ajast alates üksmeel olnud, kusjuures on arvestatud võimalusega, et tunguusid võisid selle hiinlaste vahendusel sanskriti keelest laenata (Hoppál 1994: 11). Vitebsky täpsustab sõna tunguusi päritolu ja väidab, et see pärineb evenki keelest (Vitebsky 1996: 10). Tuginedes Aleksandr Anikini ja Jevgeni [Eugene] Helimski uurimusele peab Burõkin kõnesolevat lekseemi varajaseks samojeedi laenuks tunguusi keeltes (Burõkin 2014a: 367). Uusimas etümoloogia-alases erialakirjanduses peetakse seda välja selgitamata päritolu tunguusi lekseemiks ega osutata võimalikule samojeedi etümoloogiale (ÚEszWeb).

Onomastika: hüdronüümid ja Kuldnaine

Burõkin on mitu korda käsitlenud hantide ja manside suurte jõgede, Obi jõgikonda kuuluva Obi (Burõkin 2012a) ja Irtõši etümoloogiat (Burõkin 2011a, 2011b). Viimane paistab Burõkini sõnul liitsõna olevat: keti *er'* tähendusega 'soobel'+ mingist jenessei keelest pärit ***teš* 'jõgi' (Burõkin 2013a: 128; 2016a: 42–43). Seevastu omistab ta Väike-Jenessei tõvakeelsele nime *Kaa-Hem* põhi-osalale samojeedi päritolu: vastav neenetsi sõna tähistab järsakut ja just need järsakud iseloomustavad Tõva jõgesid (Burõkin 2018b).

Vene allikates *Zolotaja baba*, Lääne omades *Zlota baba* tüüpi sõnaühendina aastasade jooksul esineva legendaarse Kuldnaise kohta väidab Burõkin, et see nimetus on tekkinud vale tõlkimise kaudu tatari keelest vene keelde, nii et Kuldnaiast polevat eksisteerinudki. Sellised kujud on Obi ugri ja samojeedi rahvaste mütoloogiale võõrad (Burõkin 2010; 2013a: 163–164). Ungari arheoloog-fennougrist László Klima ei paista Burõkini hüpoteesi tundvat ja arvestab kaduma läinud kunagise Obi ugri iidoliga (Klima 2021: 38).

Sugulusalane sõnavara

Uralistikas on selle teema uurimisel rikkalik traditsioon, mille ülevaatest pean siinkohal loobuma. Burõkini huviorbiidis on olnud erinevate keelte sugulusalane sõnavara, siinkohal pakkuvad huvi aga ainult tema Uurali keeltega seotud kirjutised. Kolme kaasautoriga koos on ta avaldanud ülevaate kolme läänemeresoome keele – (ingeri)soome, seto ja vepsa keele – vastavast leksikast ankeetküsitluse põhjal (Novožilov & Burõkin *et al.* 2005), kusjuures artikli bibliograafias jääb mainimata Eduard Väari 1953. aastal kaitstud väitekiri, mis ilmus trükist veidi lühendatud kujul alles kaheksa aastat pärast Burõkini ja tema kaasautorite uurimuse avaldamist (Väari 2013). Jällegi on põhjust sellele osutada, kui võrd ei suhestu Burõkini looming Lääne maailma uralistikaga.

Järgmisel aastal publitseeris Burõkin juba kaasautoriteta töö neenetsite sugulusalasest sõnavarast ning osutas selles sünonüümia ja polüseemia nähtustele (Burõkin 2006). Pülüseemiat esindab termin *n'ā*, mis üsna omapäraselt võib tähistada nii venda ja õde kui ka sõpra, sõbrannat, kaaslast ja isegi abikaasat (Burõkin 2006: 236, 246). Ta rõhutab ka seda, et soo tunnus ei mängi neenetsi sugulusalase sõnavara kujunemisel rolli (Burõkin 2006: 246), mis ilmneb ka käesolevas näites. Hulk leksikograafilisi allikaid on lekseemi *n'ā* semantilise mitmetähenduslikkuse ka varem fikseerinud – Péter Hajdúst Pekka Sammallahtini, viimase puhul metsaneenetsi keele (murde) osas. Vahe on tähenduste järjekorras: Ungari akadeemik on loetlenud tähendused 'testvér, barát; társ;

nóvér' (Hajdú 1989: 105), kusjuures 'nóvér' ('vanem õde') on tegelikult lekseemi *testvér* alammõiste. Sammallahti on märginud semantika 'friend; brother or sister' (Sammallahti 1974: 125). Võrdluseks, eesti ega vene keeles poleks mõeldav õde ja venda ühe terminiga nimetada – aga näiteks ungari keeles, kus vastav lekseem on *testvér* (*test* 'keha' + *vér* 'veri') sarnaselt neenetsi keelega küll. Siin ei mängi mingit rolli keelte kuulumine erinevatesse keelkondadesse, ka see asjaolu mitte, et indoeuroopa keeltes esineb grammatiline sugu, Uurali keeltes aga mitte.

Burõkini sulest on ilmunud ka Viktoria Spodina Obi ugri ja samojeedi sugulusalast sõnavara käsitleva monograafia arvustused (nt Burõkin 2012c).

Obi ugri keeled

Burõkini panuse kohta Obi ugri keelte ja kultuuride uurimisse võiks järeldusi teha asjaolu põhjal, et handi keeleteadlase Valentina Solovari personaalnimestiku registris on 16 viidet Burõkinile (Nikitina & Šijanová 2023: 65). Nende hulgas on erinevat laadi töid, muu hulgas toimetamine. Tema personaalnimestiku andmetel (Stepanova 2015) oli Burõkin 1988. aastal ilmunud handi keele õpiku, 2014. aastal välja antud töövihiku ning handi-vene sõnaraamatu teaduslik toimetaja. 3.–4. klassi handi keele töövihiku ja sõnaraamatu autoriks ongi seesama V. Solovar, kellega kaasautorluses avaldas ta uurimuse handi ühendverbidest abimäärsõna ehk adverbiga *nuχ* 'üles' (Burõkin & Solovar 2017b). Ungari fennougriatika professor Miklós Zsirai mainis seda prefiksit 27 handi "verbiprefiksi" (ung *igekötő*) hulgas peaaegu sajand tagasi (põhjahandi *noχ* (*nōmən*) ~ lõunahandi *noχ* (*nūmen*); Zsirai 1933: 48), kõnesolev abimäärsõna sai aga alles Burõkini ja Solovari artiklis detailse käsitluse. Burõkin ja Solovar on analüüsinud koguni 390 selle abimäärsõnaga moodustatud ühendverbi semantikast ja valentsust, kõrvutades neid verbidega, millest on nad moodustatud (Burõkin & Solovar 2017b: 19). Tabelis on ära toodud 70 ühendverbi (Burõkin & Solovar 2017b: 19–26).

Burõkinil oli kokkupuuteid ka mansi keeleteadusega. Kui lähemalt vaadata Jevdokija Rombandejeva ja Matrjona Vahruševa pedagoogikakoolide jaoks koostatud mansi keele grammatika 3. trükki (Rombandejeva & Vahruševa 1989), on selle tiitellehe pöördel ära märgitud kaks retsensenti: Burõkin ja hilisem Hamburgi Ülikooli Uurali keelte professor Jevgeni [Eugene] Helimski. Kui aga lehitsedes jõuda raamatu viimasele, 240. leheküljele, leiame impressumist väikeste tähtedega trükitud teabe, et õpikut on toimetanud A. Burõkin ja V. G. Rahtilin. Järelikult on Burõkin kõnealusesse väljandesse panustanud nii retsensendi kui ka toimetajana.

Handi-Mansimaa hüdronüümide ja hantide mainimise uurimist vanades dokumentides olen eespool juba maininud. Burõkin on lisaks tihti retsenseerinud erinevaid töid, muu hulgas V. Solovari handi keele lihtlause monograafiat (Burõkin 2012b).

Kokkuvõtteks

Artiklis püüdsin anda ülevaate Aleksei Burõkini panusest soome-ugri ja samojeedi rahvaste keelte, folkloori ja etnoloogia uurimisse. Burõkin, kelle kirjutiste koguarv ületab 1300, on käsitlenud Uurali rahvaid ja keeli komparatiivses võtmes, teiste – eeskätt Siberi – rahvaste kontekstis. Tema huviorbiidis on olnud Uurali rahvaste mainimine kirjalikes allikates, Uurali rahvaste folkloristika ja etnoloogia (Obi ugri, samojeedi ja saami folkloor, Siberi šamanism), saami keelemälestised, üld- ja pärisnimede etümoloogia, sugulusalane sõnavara ja handi ühendverbide problemaatika.

Kirjandus

Basangova, Tamara 2021. Bibliografia onomasticheskikh rabot A. A. Burykina. – *Voprosy onomastiki* 18 (3), lk 306–312.

Burõkin 2001 = Burykin, Aleksei 2001. Vasil'evskii ostrov. – *Tri veka Sankt-Peterburga. Enciklopedija v 3-h tomakh*, T. 1. Kn. 1. Sankt-Peterburg: Filologicheskii fakul'tet SPbGU, lk 65–66.

Burõkin 2006 = Burykin, Aleksei 2006. Materialy k opisaniiu terminologii rodstva i svoistva nentsev. – *Algebra rodstva* 11. Sankt-Peterburg: Kunstkamera, lk 234–247.

Burõkin 2007a = Burykin, Aleksei 2007a. Saamsko-angliiskii slovar' serediny XVI veka – pervyi pamiatnik iazyka kol'skikh saamov. – *Sbornik nauchnykh trudov* 3, T. 2. Apatity: Kol'skii Filial Petrozavodskogo universiteta, lk 88–90.

Burõkin 2007b = Burykin, Aleksei 2007b. Saamsko-angliiskii slovar' serediny XVI veka – pervyi pamiatnik iazyka kol'skikh saamov. – *Tezisy dokladov X Mezhdunarodnoi nauchnoi konferencii*, ch. 2. Apatity: Kol'skij Filial Petrozavodskogo universiteta, lk 99–100.

Burõkin 2009a = Burykin, Aleksei 2009a. Saamsko-angliiskii slovar' Stefena Barrou 1557 g. – *Voprosy uralistiki 2009: Nauchnyi al'manakh*. Sankt-Peterburg: Nauka, lk 111–119.

Burõkin 2009b = Burykin, Aleksei 2009b. Opisaniia shamanskikh fokusov u narodov Zapadnoi Sibiri: k istoriografii voprosa i ob'iasneniiu genezisa shamanskoi illiuzionistskoi praktiki. – *Voprosy uralistiki 2009: Nauchnyi al'manakh*. Sankt-Peterburg: Nauka, lk 481–491.

Burökin 2010 = Burykin, Aleksei 2010. Zolotaia baba – idol ili toponim? – *Kul'tura kak sistema v istoricheskom kontekste: opyt Zapadno-Sibirskikh arheologo-etnograficheskikh soveshchaniï*. Tomsk: Agraf-Press, lk 54–56.

Burökin 2011a = Burykin, Aleksei 2011a. Erces ~ Irtysh. K etimologii epicheskogo i istoricheskogo gidronima. – *Vestnik Kalmyckogo instituta gumanitarnykh issledovaniï RAN* 1, lk 110–113.

Burökin 2011b = Burykin, Aleksei 2011b. K problematike izucheniia toponimii Zapadnoi Sibiri. Ob', Irtysh, Enisei. – *Uralistika: materialy XL Mezhdunarodnoi filologicheskoi konferencii*. Sankt-Peterburg: SPbGU, lk 9–13.

Burökin 2012a = Burykin, Aleksei 2012a. Ob' (problemy identifikatsii ob'ekta v istochnikakh v sviazi s etimologiei nazvaniia). – *Korennye malochislennye narody Severa, Sibiri i Dal'nego Vostoka: tradicii i innovacii: materialy naucho-prakticheskoi konferencii X Iugorskie chteniia*. Khanty-Mansiisk: Obsko-ugorskii institut prikladnykh issledovaniï i razrabotok, lk 5–10.

Burökin 2012b = Burykin, Aleksei 2012b. Solovar V. N. Paradigma prostogo predlozheniia v khantyiskom iazyke. – *Bulletin of Ugric Studies* 1 (8), lk 184–186.

Burökin 2012c = Burykin, Aleksei 2012c. V. I. Spodina. Nomenklatura rodstva kak universal'nyi sotsiokul'turnyi fenomen obskikh ugrov i samodiitsev (po materialam traditsionnoi kul'tury i iazyka). – *Bulletin of Ugric Studies* 2 (9), lk 184–185.

Burökin 2012d = Burykin, Aleksei 2012d. Saamskii skazochnyi fol'klor v kontekste izdaniia fol'klora narodov Severa, Sibiri i Da l'nego Vostoka Rossii v XX – nachale XXI vv. – *XV Mezhhregional'naia nauchno-prakticheskaiia konferentsiia 17–19 apreliia 2012 g.: tezisy dokladov*. Ch. II. Apatity: Kol'skij filial Petrozavodskogo universiteta, lk 116.

Burökin 2013a = Burykin, Aleksei 2013a. *Imena sobstvennye kak istoricheskii istochnik. Po materialam russkikh dokumentov ob otkrytii Sibiri i Dal'nego Vostoka XVII–XIX vekov*. Sankt-Peterburg: Peterburgskoe vostokovedenie.

Burökin 2013b = Burykin, Aleksei 2013b. Skazki obsko-ugorskih narodov v istoriko-tipologicheskom osveshchenii (zametki i nabliudeniia). – *Etnokul'turnoe i social'no-ekonomicheskoe razvitie korennykh malochislennykh narodov Severa*. Khanty-Mansiisk: Pechatnyi mir Khanty-Mansiisk, lk 26–51.

Burökin 2014a = Burykin, Aleksei 2014a. Eshche raz o samodiiskoi etimologii tungusoman'chzhurskogo saman 'shaman'. – *Voprosy uralistiki 2014*. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia, lk 362–368.

Burökin 2014b = Burykin, Aleksei 2014b. Edip v svete etnografii. Khantyiskie skazki i drevnegrecheskii mif. – *Bulletin of Ugric Studies* 3 (18), lk 17–27.

Burökin 2014c = Burykin, Aleksei 2014c. Motiv "zver', peregryzaiushchii tetivy lukov" v russkom, sibirskom i dal'nevostochnom fol'klоре. – *Voprosy uralistiki 2014*. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia, lk 539–547.

Burökin 2016a = Burykin, Aleksei 2016a. Ob', Irtysh i Enisei. Etimologii i istoricheskie dannye. – Tóth, Szilárd Tibor (toim). *Uralo-Indogermanica II. Abstracts*. Narva: Tartu Ülikooli Narva Kolledž, lk 42–43.

- Burökin 2016b = Burykin, Aleksei 2016b. Bogatstvo i bednost' v fol'klore obsko-ugorskich narodov. – *Bulletin of Ugric Studies* 1 (24), lk 67–82.
- Burökin 2017a = Burykin, Aleksei 2017a. *Khantyiskie skazki i fol'klor uralo-altaiskikh narodov (po materialam skazok o nebylicakh)*. Tiumen': OOO FORMAT.
- Burökin 2017b = Burykin, Aleksei 2017b. “Slovo o polku Igoreve”. *Tekst, iazyk, avtor*. Sankt-Peterburg: Peterburgskoe vostokovedenie.
- Burökin 2018a = Burykin, Aleksei 2018a. Dva finno-ugorskih etnonima v drevnerusskikh tekstakh XIII–XV vekov. – *Bulletin of Ugric Studies* 1, lk 22–27.
- Burökin 2018b = Burykin, Aleksei 2018b. Problemy proishozhdeniia gidronima Kaa-hem i apelliativa khem ‘reka’. On the origin of the river name Kaa-khem and the appellative form ‘khem’ (river). – *The New Research of Tuva* 3, lk 83–91 (<https://nit.tuva.asia/nit/article/view/790> – 28.03.2024, DOI:10.25178/nit.2018.3.6).
- Burökin 2019 = Burykin, Aleksei 2019. Khanty v sochinenii N. G. Spafariia “Puteshestvie cherez Sibir’ ot Tobol’ska do Nerchinska i granits Kitaia russkogo poslannika N. Spafariia v 1675 g.” – *Khantyiskii mir cherez prizmu raznostrukturnykh iazykov*. Monografiia. Khanty-Mansiisk: OOO Pechatnyi mir g. Khanty-Mansiisk, lk 14–35.
- Burökin 2020 = Burykin, Aleksei 2020. Lebedi i zhuravli v fol'klore kalmykov, drugikh mongoloiazychnykh narodov i narodov Azii. – *Vestnik Severo-Vostochnogo federal’nogo universiteta imeni M. K. Ammosova: Seriiia Eposovedenie* 3 (19), lk 5–13.
- Burökin & Basangova 2009 = Burykin, A. & Basangova, T. 2009. O sootnoshenii skazochnykh tekstov i aforisticheskikh zhanrov v mansiiskom fol'klore. K probleme tipov zagadok i zhanra antizagadok. – *Voprosy uralistiki 2009: Nauchnyj al'manakh*. Sankt-Peterburg: Nauka, lk 475–480.
- Burökin & Solovar 2010 = Burykin, Aleksei & Solovar, V. N. 2010. *Issledovaniia po etnografii i fol'kloru narodov Severo-Zapadnoi Sibiri*. Khanty-Mansiisk: Pechatnoe delo.
- Burökin & Solovar 2017a = Burykin, Aleksei & Solovar, V. N. 2017a. *Issledovaniia po etnografii i fol'kloru narodov Severo-Zapadnoi Sibiri*. Tiumen': OOO FORMAT.
- Burökin & Solovar 2017b = Burykin, Aleksei & Solovar, V. N. 2017b. Semantika preverba nukh i ego rol' v izmenenii valentnosti glagola (na materiale kazymskogo dialekta khantyiskogo iazyka). – *Bulletin of Ugric Studies* 4, lk 17–27.
- Hajdú Péter 1989. *Chrestomathia Samoiedica*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Hoppál, Mihály 1994. *Schamanen und Schamanismus*. Augsburg: Pattloch.
- Klima László 2021. Az Arany Asszony titka. – *Finnugor Világ* XXVI/2, lk 33–38.
- Lugu 1965 = *Lugu Igori sõjaretkest* 1965. Tallinn: Eesti Raamat.
- Maticsák, Sándor 2020. *A magyar nyelv eredete és rokonsága*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Möznyikov 2021 = Myznikov, Sergei 2021. Alexey Alexeyevich Burykin (1954–2021). – *Voprosy onomastiki* 18 (3), lk 301–305.
- Nanovszky György (toim) 2004. *The Finno-Ugric World*. Budapest: Teleki László Foundation.

- Napolskih 1997 = Napolskikh, Vladimir V. 1997. *Vvedenie v istoricheskuiu uralistiku*. Izhevsk: UIIIaL UrO RAN.
- Nikitina & Šijanová 2023 = Nikitina, N. D. & Shianova, A. A. 2023. *Solovar Valentina Nikolaevna. Bibliograficheskii ukazatel' nauchnykh trudov i publikatsii*. Khanty-Mansiisk: Departament obrazovaniia i nauki KhMAO – Iugry; BU KhMAO – Iugry Obsko-ugorskij institut prikladnykh issledovaniia i razrabotok.
- Novožilov & Burōkin & Mōznikov & Popov 2005 = Novozhilov, A. G. & Burykin, Aleksei & Myznikov, S. A. & Popov, V. A. 2005. Terminologiia rodstva i svoistva pribaltiiskofinskikh narodov Rossii. – *Algebra rodstva* 9. Sankt-Peterburg: Kunstkamera, lk 266–281.
- Popov, V. A. 2021. Burykin Alexey Alexeyevich (01.11.1954 — 16.01.2021). – *Pis'mennye pamiatniki Vostoka* 18/1, vyp. 44, lk 121–124.
- Rombandeeva & Vahruševa 1989 = Rombandeeva, Evdokiia I. & Vahrusheva, Matrena P. 1989. *Mansiiskii iazyk: uchebnik dlia pedagogicheskikh uchilishch*. Tret'e izdanie. Leningrad: Prosveshchenie.
- Sammallahti, Pekka 1974. *Material from Forest Nenets*. Castrenianumin toimitteita 2. Helsinki.
- Stepanova, E. P. 2015. *Burykin Aleksei Alekseevich. Bibliograficheskii ukazatel' nauchnykh trudov i publikatsii k 60-letiiu so dnia rozhdeniia*. Khanty-Mansiisk: Departament obrazovaniia i molodezhnoi politiki KhMAO – Iugry; BU KhMAO – Iugry Obsko-ugorskij institut prikladnykh issledovaniia i razrabotok.
- Zsirai Miklós 1933. Az obi-ugor igekötők. (Székfoglaló.) – *Értekezések a nyelv- és széptudományi osztály köréből* XXV. kötet, 3. szám. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- ÚEszWeb = *Új magyar etimológiai szótár* (<https://uesz.nyttud.hu/index.html> – 22.03.2024).
- Vitebsky, Piers 1996. *A sámán*. Budapest: Magyar Könyvklub, Helikon Kiadó.
- Vääri, Eduard 2013. *Sugulusalane sõnavara läänemeresoome keeltes*. Koostanud ja toimetanud Urmas Sutrop. Töid antropoloogilise ja etnolingvistika vallast 8. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Summary

Alexey Burykin, researcher of Uralistics: The contribution of a polyhistorian to the study of the folklore, ethnology and languages of the Finno-Ugric and Samoyed peoples

Szilárd Tibor Tóth

Estonian Lecturer

University of Tartu

szilard.toth@ut.ee, tothsz@t-online.hu

Keywords: Aleksey Burykin, Uralic languages, Khanty language, Uralic peoples, folklore, ethnology, ethnonyms, old written texts, common and proper names, etymology, kinship vocabulary, phrasal verb

The article gives an overview of the contribution of Alexey Burykin (1954–2021), doctor of philology and history, to the study of the languages, folklore and ethnology of the Finno-Ugric and Samoyed peoples. Burykin, whose total number of publications exceeds 1,300, has researched the Uralic peoples in a comparative way, in the context of other peoples; above all, the indigenous peoples of Siberia. His field of interests has included the mention of the Uralic peoples in sources, old written texts, folkloristics and ethnology of the Uralic peoples (Ob-Ugric, Samoyed and Sami folklore, Siberian shamanism), etymology of common and proper names, kinship vocabulary and the problems of the Khanty phrasal verb.

Szilárd Tibor Tóth on Ungarist pärit soome-ugri filoloog. Tema peamine uurimisvaldkond on tartu keele ajalugu, aga ta on uurinud ka teiste soome-ugri rahvaste keeli, kirjandust ja folkloori, on KULKA projektide raames paigaldanud Narva linna Eduard Vilde ja Heinrich Stahli mälestustahvli. Ta töötab Tartu Ülikooli Narva kolledži eesti keele õppejõuna alates 2007. aastast, laulab Narva ingerisoomlaste ansamblis *Iloiset Ystävät* ning Püha Anna Kooris (Leányfalu, Ungari).

Szilárd Tibor Tóth is a Hungarian-born researcher of Finno-Ugric languages. His main field of research is the history of the southern Estonian Tartu literary language, but he has also studied the languages, literature and folklore of other Finno-Ugric peoples. He has mounted commemorative plaques of Eduard Vilde and Heinrich Stahl in the city of Narva as part of the projects supported by the Cultural Endowment of Estonia. He has been working as an Estonian lecturer at Narva College of the University of Tartu since 2007, he sings in

Szilárd Tibor Tóth

the Narva ensemble of Ingrian Finns *Iloiset Ystävät* and in the St. Anna Choir
(Leányfalu, Hungary).

ORCID 0000-0003-1384-4096

szilard.toth@ut.ee, tothsz@t-online.hu

On üksainuke keel...

Intervjuu Mare Kõivaga tema 70. sünnipäeva eel

Aimar Ventsel

Tartu Ülikooli, humanitaarteaduste ja kunstide valdkonna
kultuuriteaduste instituudi etnoloogia kaasprofessor
aimar.ventsel@ut.ee

“Tänases maailmas sõltub palju sellest, kas suudad arendada arvutit emakeele jaoks soodsas suunas või lõpetad ühena megakeele kõnelejatest,” võtab Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna juhataja, paljude ajakirjade asutaja ja toimetaja, Euroopa ja Eesti akadeemik Mare Kõiva kokku oma juubelisünnipäeva eelse jutuajamise mineviku, oleviku ja tuleviku teemadel.

Alustaks võib-olla sellest küsimusest, et kuna sul on juubel tulemas, tagasi-vaates, et mis on see mida sa kahetsed, et sa oled teinud?

Mina arvan, et see, et ma rikkusin noorepõlvereeglit teemal, et lollidega ei maksa rääkida ja mõttetutel koosolekutel ei ole vaja istuda. Ma olen sellega kaotanud maru palju aega, kuigi tõenäoliselt iga kolleeg iseloomustaks mind, et hiilib koosolekult ära, jääb hiljaks, tikub vaidlema ja kõike muud.

Ta ütleb sinu kohta seda või, et sa hiilid ära ja...

Nii ongi, tegelikult ma jään enamasti hiljaks, ma jään palju rohkem hiljaks kui Lennart Meri ükskõik millisele kohtumisele. Sellel on objektiivne külg: Tavaliselt saabub huvitav külaline või on muu hädaolukord. On veel teine külg – ma asun kaasa mõtlema ja lahendusi otsima, kuid enamasti just seda koosoleku korraldaja ei eelda. Halb enesehäälestus.

Ain Raal tegi oma tudengite ja ukraina professori Oleh Košovõiga apteekrite hulgas uuringu teemal, kas täiskuu ajal kliendid on meelest ära, hakkavad tüli norima, on agressiivsed. Me kirjandusmuuseumipoolse meeskonna ülesanne on vaadata, kas rahvausundi ainestik näitab sama tendentsi. Võin omalt poolt öelda, et täiskuu ajal tulevad külla ebatavalised inimesed või kui on vaja minna esinema või nõupidamisele, siis saabub abivajaja, tuleb vana

sõber, armas väliskolleeg, kellele sa ei saa öelda: “Kuule, mina lähen ära, mu kolleeg tegeleb sinuga.” Üldjuhul, ja see vastab jumala eest tõe – ükskõik millisel konverentsil ma saan kiiresti sõbraks ja tutvun kunstnike, muusikute, filosoofide, alternatiivse lähenemisega inimestega, aga bussipeatuses tõmban külge selgeltnägijaid, joodikuid ja huvitavaid inimesi. Selle jutu järgi võiks arvata, ma kohtun kongressil või konverentsil natuke teistsuguste inimestega. Raali uurimus annab selle kohta õige vastuse – inimesed kipuvad üldistama üksikjuhtumeid ja tegelikult ühene seos puudub. Sama lugu on siin räägituga – meeles on eredamad kohtumised. Kuigi paljud lähedased sõbrasuhted on alanud spontaanselt arutelust või kohtumisest.

Võib-olla üks asi, mis on mulle sinu juures imponeerinud ja mida ma arvan, et väljaspool kitsast ringkonda eriti võib-olla ei teatagi. See on selline hästi lai ampluaa. Aga teisest küljest sina tegid ju folkloristika osakonnast interdistsiplinaarse osakonna, mis oli üldse esimest korda Eestis kui mingi selline asi oli. Räägi kuidas see tuli.

Võib-olla said mõned suunad alguse keskkoolist. Ma õppisin ju humanitaarkoolis ja näiliselt me kohtusime noorte näitlejate, luuletajate, teisitimõtlejatega. Kindlasti mõjutas Johnny B. Isotamm, kes saabus Mordva laagrist ja rääkis murdekeele väärtustest, ja Peep Ilmet, Väino Uibo, Ain Kaalep. Aga teistpidi olid meil targad, kavalad ja nutikad reaalinete õpetajad. Nad nägid kurja vaeva, et panna meid oma aine vastu elementaarselt huvi tundma, oskama matemaatikat, tegema katseid, mõtlema füüsika üle. Meie humanitaarklassist läks eesti filoloogiat õppima kaks inimest. Ülejäanud õppisid keemiat, matemaatikat, majandusteadust, arstiteadust ja kõike muud. Võib-olla seati humanitaarile esitatud nõuded väga kõrgele? Küllap nii oligi.

Muidugi on mulle algusest peale tundunud humanitaaria ja eriti rahvaluule paljupakkuv valdkond, seal on põnevaid aspekte, sünkreetilist mitmeplaansust.

Üksainuke keel, mida me oskame kõige paremini maailmas, oma kodukandi keel, pakub palju võimalusi oma loogikaga. Meil on võimalus, mis paljudel puudub – oma keeles luuletada, kirjutada näidendeid, teha omakultuuril põhinevat avangard teatrit või teadust ja olla samas nähtav, olla esmaoluline osa maailma teadusest. Ülikooli ajal oli üliõpilaste teadusring võimalus tegutseda käsitlemata teemadega.

Ja teiseks: paremad tulemused saad siis, kui proovid teiste erialade meetodeid või katsud nendega koos töötada. Võib-olla aitasid kaasa laialdased ja ebamäärased huvid kaljujooniste, šamanismi, tähistaeva, meediumite vastu. Võib-olla kontaktid teiste erialade fanattidega, kellega oli huvitav arutleda.

*Mare Kõiva oma juubelisünnipäeval pidamas ettekannet mütoloogilistest veeolenditest.
Alar Madissoni foto 2024.*

Aga millal ja kuidas sa hakkasid folkloristika osakonnast enam-vähem teadlikult sellist interdistsiplinaarset osakonda tekitama?

Kaheksakümnendatel alguses tundus, et on suunad, kuhu on pikalt panustatud ja tulemusi on piisavalt, nt poetika uurimine, teatavad laulukultuuri osad, teatavad muusika alaliigid. Narratiivid ja usund olid osalt liiga palju ja osalt vähe uuritud, osalt uurimatagi, kuid peamine oli ikkagi asjaolu, et elav rahvaluule ja usund väljaspool arhiivi oli muutunud ja seda ei olnud jäädvustatud ega uuritud. Üheksakümnendate alguses oli võimalik luua esialgse rahvaluule osakonna juurde usundiuurimise ja uue meedia rakukesed, mis alustasid vanade nähtuste uuest vaatepunktist vaatlemist, jututubade ja Interneti-meedia uuringuid.

Arvuti kasutamise laiendamist rahvaluule uurimisse alustasid Arvo Krikmann ja Ingrid Rüütel, ka mu Tallinna suunatud kursuseõde Sirle Pent alustas lastelaulude motiivide uurimist arvuti abil. Arengud oli hajusad, kuid oli selge, et lootus ainestiku kiiremaks analüüsimiseks on seotud arvutitega. See oli ka põhjus alustada serveri ja arvutivõrgu arendamist, raevukalt, koostöös Sander Vesikuga, kelle valitud tasuta tarkvara jm lahendused on siiani pädevad.

Kui ma astusin Tartu Ülikooli, siis mul oli kindel siht uurida, kuidas šamanism ja eesti loitsud töötavad. Tsaarivõimu poolt Siberisse asumisele saadetud Waldemar Bogoraz-Tan salvestas raviseansi ajal tšuktši šamaani suhtlemist abivaimudega, ta oli esimene, kes püüdis katsete ja salvestuste teel saada teada, mis toimub: kas šamaan tegelikult räägib vaimudega või ta kasutab osavalt mingit heli tekitamise viisi. Selle analoog on paljudes kultuurides levinud nõidade operatsioonid – kehast eraldatakse organeid, ent opereerimisjärgesid ihul ei ole. Lähedased on eesti usundiliste juttude ja rituaalide motiivid vaimudega suhtlemisest ja imedest. Kas puud ja taimed saavad inimestest aru, kas nad suhtlevad omavahel – kas see on inimfantaasia ja unistused või on see inimesele raskesti kättesaadav reaalsus. Sellised probleemid panevad mõtlema ja katsetama.

Suhteliselt kiiresti sain aru, et küsitleda tuleb (nagu EV I ajal) palju laiemat hulka inimesi, eriti noori, aga ilma teiste erialade koostöötajate ei tule sellest midagi välja.

No minul oli kunagi niisugune juhus, et kui sina olid mu tööle võtnud ja siis läksin Tallinna kontoris, kus Ülo Tedre regilaule ja pulmasid uuris ja siis kui ta teada sai, et Mare on võtnud tööle etnograafi, siis ta küsis, kas ei ole enam folkloriste või. Ma arvan, et mingis seltskonnas vaadati selle peale ikka vist viltu.

Meie osakonda kutsuti mitmete erialade esindajaid, see oli üks mu põhimõtteid, see laiendas metoodikat, probleemide nägemist ja lahendusi. Ka sina tõid Max Plankist kaasa teistsuguse välitööde ja analüütika kogemuse, vaate linnas elavatele väikerahvastele jpm.

Tegelikult ei tolereeritud uute vaatenurkade avamist klassikaliste liikide juures ega uusi teemasid – see on põlvkondade ülene mure. Nii nagu Rudolf Põldmäele ei olnud meelepärane, et Ingrid Rüütel tegeleb vääriltu laulukultuuriga, selmet uurida regilaule jne. Äkki siin kehtib Bruno Latouri kohta öeldu – teoorias tugev, päriselus ekslik – ja see on üldine paratamatus? Ka nüüdsed juhid kipuvad ütleva – sisutööd tuleb teha!

Ma olin alguses noor paljudest nähtustest huvitatud tegelane, kes tahtis käia välitöödel, arendada edasi rahvaluule arhiivi. Ma tulin üliõpilaste teadusringi kogemusega ja olin korraldanud töiseid konverentse, tutvustanud hakassi eepost, legende pühakutest, keti šamanismi, Mikk Sarvega korraldanud saami õhtu, kus esitati vanu ja uusi joigusid, naivistlikku saami kunsti, usunditekste ja ikoonilisi Nils Aslak Valkepää laule.

Seega ühtepidi olid nemad õnnelikud, et said mu tööle, ma ise olin rahul, kuid esimesest ekspeditsioonist peale oli selge, et mind ei anna kantseldada.

Rahvaluule arhiivi juhataja kurtis: „Issand jumal, kui ta jätkab ravijate ja selgeltnägijatega, me upume varsti nende päevikutesse, retseptiraamatutesse ja elulugudesse.“ Ma lindistasin Gunnar Aarmat ja teisi, kes tundsid esimese vabariigi aegset esoteerikat, kes olid oma oskusi edasi arendanud, mitmeid teerajajad. Samizdat raamatute kogumine, olid need siis ravimisest, dieedist, ufojuhtumistest, maailmavaatelised teemad – see oli vältimatu osa isikust kellega nad olid seotud, kuid ka nende lugejate vaimsuse osa. Mäletan, et me vaidlesime vahel ka ekspeditsioonide ajal, kuid harva, sõitsin hommikul vara rattaga minema, tagasi jõudsin pimedas. Arutelud ja vaidlemised töö ajal ei kuulunud kahjuks „sisutöö“ hulka, millest on tuliselt kahju. See arendav osa jäi kahjuks täitmata.

Tookord uuriti harva ühe isiksuse rahvaluulet laiemas kontekstis. Mind huvitas, mida mängib ilma folkloristi nõudmisteta lõõtsamees või vanaisa, kes on koos lapselastega loonud rahvapilliansambli – missugune on nende repertuaar, näiteks kas rahvapillidega mängitakse poplaule.

Kindlasti oli üks veelae seotud kasvu- ja kujunemisajaga: 1930. ja 1940. aastatel sündinute kogemused olid teistsugused kui 1950. ja 1960. aastatel sündinutel. Meid tabasid erinevad ajastu pained. Niisiis oli mul kerge koguda vangilaagrites lauldud laule, eesti sõjaväe rivilaule või tähtsaid laule eesti väeosades vene või saksa armee koosseisus.

Mina olen arvamusel, et teadlasest ei saa nagu ühte juppi välja lõigata. Selles mõttes, et kui on organism, mis on omavahel seotud, et ütleme võib-olla kaksikümne viis protsenti on see üliproduktiivne, millest on kohe kasu, aga ilma ülejäänud seitsmekümne viie protsendita ei oleks ka mõtet. Minu arust ei ole teadus tegelikult konjunkturismi asi, ei ole kindel tee. Sa võid uurida praegu mingit nišiteemat, ja siis juhtub midagi. Ja siis ühel hetkel tuleb välja, et sina oled ainuke või üks vähestest, kes on seda uurinud. Minu arust väga hea näide oli 2022. aasta alguses, kui Kasahstanis olid jaanuari alguses põletamised ja pogrommid ja mässud. Ja siis tuli välja, et Kasahstanist ei tea keegi suurt midagi peale minu ja Raivo Vare ja veel kellegi. Käisime igal pool, rääkisime, nii et kurk valutab. Ma arvan, et me oleme elu jooksul rohkem näinud, kuidas mingisugune pealtnäha nišiteemaga tegelemine viib ühel hetkel selleni, et see ei ole üldse tähtsusetu teema.

Ootas, millal inimeste suhted loomade ja keskkonnaga kerkivad esile, alustasin uurimistööga tasahaaval 1990. aastatel, seminaridega alustasime 2004, kuid trendi kerkis teema toetatuna kliimamuutustest koos antropotseeni jm mõistetega. Loodus- ja alternatiivsete ravivõtete ja teadmiste osas on kõik veel

lahtine ja pinged püsivad tänaseni. Ilmselgelt on meditsiini teema keerulisem, oma osa mängib soovimatus jagada monopoli.

Loodussuhetes on huvitav juttude liik kestlikkuse jutud. Folkloristikas on seda natuke uuritud seoses metsa, allikate ja muude emblemaatiliste nähtustega. Enim unistusi, skandaale, vastuarvamusi, kuulujutte, linnamuistendeid, eelarvamusi ja valehoiakuid põimub kestlikkuse teemade ümber. Ükskõik kas need on igapäevased uskumused kliima muutuste teemal, arutlused metsaarmastamise üle, kas veekogud on vaidleja meelest reostatud, mida tuleb arvata plasti kasutamisest kuni seisukohtadeni, et loodus võtab inimeste käest kõik esimesel võimalusel üle, taastub, ja pikas plaanis on ajutine nähtus hoopis inimene. Need on lõppematud vaidlemisteed.

Ma näen Saaremaa suvekodus, kuidas sinna on viimase neljakümne aastaga tulnud uusi putukaid ja loomi, väike- ja suurolendeid. Kui ma seal olen, siis ma toodan neile toitu, mida mets ja metsloomkond suudab põske pista, ma olen osa süsteemist. Mida kauem ma käin Saaremaal, seda rohkem tekib lähikonda linde, loomi, putukaid, võsa nooreneb (nagu õunapuud jm, millele teed noorenduslõikuse). Esialgu ei soovita meil rahastada uute liikide rahvalikke nimetuste, käitumisharjumuste kirjeldusi ega sellest tõukuva folkloori ja uskumuste uurimist.

Huvitavad on hirmud, mis on meis olemas ilma otsese põhjuseta, ja iseloomujooned, mida me ise ei näe. See on psühholoogias triviaalne teadmine. Ma kardan liblikate röövikuid rohkem kui ühtegi muud elavat olendit, roomavad ringi, lähevad lödinal katki ja lõhnavad kummaliselt. On ka huvitav küsimus mis moel hiirepõlvkond teise järel saab aru, et ma olen ohutu – võib tulla ja nina all süüa, mängida. Kuidagi teavad seda ka suuremad loomad. Küllap enamikul on kindel marsruut, mida nad ei hakka muutma... ja eks see on üks pajatuste alguspunkt. Aga ikkagi...

Hakkad karjuma.

Ei hakka, huvitav ka ju.

Kui me vaatame kasvõi ETISest, millega sa oled tegelenud aastate ja aastakümnetega, see on kohutav hunnik asju, mida sa oled teinud – kõik need kogumikud ja muu sinna juurde. Võib-olla oleks hea teada, kas andes välja mingit kirjavara, on sul tegelikult kuskil ikkagi lootus, et keegi seda loeb. Mis hoiab sind käigus? Ma vaatasin, et sa oled seotud hästi mitme ajakirjaga. Teil on *Journal of Balkan and Baltic Studies*, siis sul oli mingisugune, ma olen näinud seda, loitsude ajakiri ja veel muudki. Mis motiveerib sind nii palju selliseid asju tegema?

Huvi, oskused. Mis neist niisama hoida.

Me olime Euroopa ja maailma mastaabis esimesed humanitaarid e-väljaannete, andmekorpuste, andmebaaside rajajad, digiteeringute tekstistajad kohe kui võimalus tekkis. Sellele aitas kaasa hea meeskonnatöö, tugi tehnika soetamisel ja tarkvara kirjutamisel. Meeskond oli fantastiline. See on siiani hea kapital. Mõistetavalt oleme abistanud lähemaid töörühmasid, mis on samuti informaalsete teadlaste ühendused. Incantatio on rahvusvahelise töörühma Charms, Carmers and Charming väljaanne, kuhu laekuvad kaastööd uurijatelt, kelle huvid on seotud vanimatest käsikirjadest uute nähtusteni, ka uurimispiirkonnad on erinevad.

The Yearbook of Balkan and Baltic Studies ühendab informaaalsesse rühmitusse kuuluvaid eri riikide teadlasi. Meie lähenemisviisid ja isegi alateemad sama uurimistrendi keskel on erinevad, ning võrgustik võimaldabki vaadelda sarnasusi ja erinevusi folkloori, etnoloogia, migratsioonimustrite jm osas ning arendada arutelusid.

Töö Yearbookiga on vabatahtlik, kolleegium ja toimetajate meeskond annab parima uute suundade leidmiseks ja ühendamiseks.

Igal piirkonnal on oma erijooned folklooris ja selle käsitlemises. Näiteks tegutsevad bulgaarlased pikalt grafiti ja seinamaalingute uurimise, fandomite ja rollimängijate uurimisega, maskeerimistavadega, neil on avara lähenemisega meditsiinantropoloogiline suund jne. Leedukad on uurinud alternatiivse muusika ja nn meestemuusika liike. Palju on õppida sloveeni kolleegidelt, rumeenlastelt jt. Samas on multidistsiplinaarsete uurimuste ja suundade rakendamine suurel alal oma varjukülgedega – nad ei ole kesktrendis, neid on keeruline rahastada, ja iga riik käitub nendega erinevalt. Äkki meil endal on veel suhteliselt kõige kehvem olukord multidistsiplinaarususe rahastamisega.

Mis puutub mu enda kogemust välitöödega Bulgaarias, siis see on olnud mitmeplaaniline ja tore. Suur vahe on, kas lugeda elava kultuuriga piirkonna analüüse või kogeda seda ise. Bulgaarias jõuad tagasi Euroopa lätete juurde – Traakia kuningate org, Makedoonia Aleksandri tegevusala, imepisikesed varakristlikud kirikud kõrvuti paganliku suurte templite varemetega. Rääkimata megaliitidest ja koobaskirikutest – kõige ümber kulgeb tänane usuelu. Meie algne plaan jälgida eestlasi Vene-Türgi sõjas vahetus kiiresti aktuaalsemate teemade vastu. Esimesed käigud Bulgaariasse sattusid sügava kriisi ajale ja saime igapäevaselt näha, mis juhtub majandusega kui sponsorriik kaob. Koloniaalsüsteem arendab endale soodsaid suundasid ja ei rakenda kõiki võimalusi. Agraarriigina, kes sõltub teatud turust, ehkki on olemas ka maavarad, läheb ümber kujunemisele palju aega. Omaaegsed arhitektuurilised megaehitised ja megamonumendid on tänaseni maastikul ja linnades nähtavad.

Nõukogude Liit oli jah.

Jah, Nõukogude Liit kukkus ära. See tähendas, et kadus oluline turuosa, kuid sai ka selgeks, et süsteem hoidis neid teatava tootmise juures, teised suunad ei arenenud. Paljudes valdkondades tuli alustada ümberkorraldustega ja need olid alguses aeglased. Teiseks oli neil pikalt räige diktatuur, me niisugust Eestis ei kogenud. See hõlmas keele- ja kultuuri reforme: ükski rahvusvähemus ei võinud kasutada oma nimesid, need tuli bulgaaria-pärastada (sellest on huvitavalt kirjutanud balkanist Irina Sedakova), ka kõige muu osas toimis kontrolli-süsteem. Soositud oli Bulgaaria autokefaalne kirik, samas kehtis religiooni suhtes NLiidule sarnaseid keeldusid, vaatamata kiriku osale vabadusvõitluse toetamisel ja kirjakuultuuri arendamisel; samas oli kirik identiteedi tähtis osa. Kiriku- ja kloostripühad oli suur prioriteet, praegu nende positsioon on muutunud. Täielikult tõrjutud olid muud kirikud, kahjuks ka islami pühad, mis on seda suures osas tänaseni. Osa keeleliselt ja kultuuriliselt põnevatest isiksustest (Vanga, Universaalne Valge Vennaskond ja selle asutaja Peter Danov, taimetundmise juhtisikud jt on mõjutanud ka Eestit). Vähemusrahvuste elupaigad tähendavad nende oma kombeid ja pidustusi, oma ajalugu. Mustlaste elupaikades on hiilgus ja vaesus kontrastselt kõrvuti ja nad kaitsevad oma kultuuri- ja eluruumi igati, ka kivirahega.

Oled saanud või?

Muidugi olen saanud.

Bulgaarlaste puhul alates aastat 2014 isegi mu kolleegidest teadlastes löi välja niisugune, ütleme Venemaa sümpaatia, ja kui ma käisin Bulgaarias puhkamas, et seda lähemalt näha, küsisin ühelt Bulgaaria kolleegilt. Nemad ütlesid, et nad vaatavad venelastele nagu vanematele vendadele. Kuidas sina niisugustes situatsioonides toime tuled? Selline tobe situatsioon, sa ei saa olla ainult objektiivne kui teadlane.

Jah, seal on osa elanikke, kes meenutavad venelaste abi Ottomani impeeriumist jagusaamisel, majanduslikku heaolu, suurejoonelist arhitektuuri (praegu enamasti tondilossid). Moskva on ehitanud ka viimasel ajal tasuta kultuurikeskusi noorte jaoks – sellel on oma mõju. Samas on palju kriitiliselt mõtlemaid inimesi, kes osutavad, kuidas areng ja heaolu oli näiline ja nad ei olnud maailmale avatud, kuidas nüüd on tõusnud bulgaaria keele ja kultuuri prestiiž. Tegelikult on aina selgemalt nähtav ka uute heal järjel olevate linnaosade teke, uued teed,

ka noore põlvkonna vaba ja lahe käitumine. Mitmed piirkonnad on saanud head majandusabi Euroopa Liidult.

Muidugi on kontrastid suured, osa perifeeriat on vaene, kuigi väga eripärane ja loova vaimuga. Arhailine on kõrvuti uuenduslikuga, lähed vaesesse külla, ent keset põldu on kohviautomaat, ja näed renoveerimist. Samas ei jätku raha kõikjale, pühamu paikneb eramaja hoovis, tal on omatehtud plekkorn. Paljud unikaalsed paigad 17. sajandist vm ajastust on kohalike poolt tasahaaval ilma valitsuse abita taastatud pühamuna ja muudetud turistikõlblikuks. Pealinnas viibides on keerukas nii suure territooriumi kohta kõike teada. Vahel oleme Andresega [Kuperjanov] läinud juhata tud arhailisse külla, mis pole enam ammu arhailine, sest kohalikud on pannud raha kokku ja ehitanud muuseumeid, küsinud Euroopa Liidu rahastust. Toimub kiire areng igas suhtes. Kuna meie üks ideid oli vaadata mägikloostreid ja pühapaikade juurde kuuluvaid marsruute, siis kogesime ka eelarvamust, et bulgaarlane ei käi mägedes. Oleme jõudumööda Bulgaaria kolleegidele tutvustanud oma leide ja kutsunud neid kaasa kõige kõrgema ja väiksemate mägede otsa, perekondlikud ja sõpruskondade matkad ei erine saksa jt kommetest.

Ah et bulgaarlased isegi ei tea, et teised bulgaarlased käivad ka mägedes.

Toas istudes on keeruline märgata muutusi, sh et ei pakuta üksnes hooajalistele turistidele teenuseid, vaid nauditakse oma kaunist loodust...

Aga kui nüüd ajakirjadest rääkida. Folklore on tänapäevaks muutunud arvestatavaks teadusajakirjaks. Kasahstanis mingid inimesed on hakanud sellel silma peal hoidma pärast seda, kui meil oli selline Kasahhi erinumber... Aga kuidas selline teadusajakirja rahvusvaheliselt enam-vähem aksepteeritavaks tegemine käib, kui pikk ja raske protsess see on?

Me alustasime vara, püüdsime nuputada, mis eristab veebi ajakirja tavalisest ajakirjast – retsenseerimine tundus vajalik, uudised, registreerumine sarnaste väljaannete keskustes. Meil olid suured plaanid nt Mäetagustega, mis pidi meie arvates viima noorema lugejani teadusteabe, mis nendeni muidu ei jõuagi ning teisalt tutvustama uusi nähtused, populugude selgitused koos lauljate ja heliloojate kommentaaridega, sinna olid planeeritud karikatuurid, visuaalsed lisasarjad jms. Me saime vist paar aastat tegutseda, kui ärkas ellu Eesti teadussüsteem, kes ütles, et teadusajakiri on tõsine asi, mingeid mängimisi seal ei ole. Tookord, ma ei osanud viidata Current Antropology jt ajakirjade kommentaaridele jm. Aga võibolla neid veel ei olnud olemaski.

Rahvusraamatukogu on öelnud, et nemad õppisid meie tõttu looma ISBNi e-väljaandele ja nägid esimesi elektroonilisi raamatuid ja ajakirjasid.

Kuigi Eesti oli heal e-tasemel, ei aktsepteerinud Tartu Ülikool mõnda aega elektroonilisi väitekirju. Teadlane on kiirem kui bürookraat, kuid ka teadlane kipub hilinema ühiskonna aktuaalsete küsimuste uurimisega.

Ma arvan, et sa tead seda ise sama hästi, et põnev on käia inimestega nii läbi, et sa saad kultuurile lähedale. See tähendab ööbimist kohalikele sobivates kohtades, või oma teed minemist. Mu viimase aja tore elamusi oli Nepaalis. Kui New Delhi eelkonverents jäi ära, siis lendasin väljaspool hooaega üksinda kohale, ööbisin kangekaelselt oma valitud majutuskohas, kolasin õhtuti, kus tahtsin. Kõndisin oma teejuhiga mägedes, pühamutes ja käsitöölise linnajagudes, saime omavahel arutada ja vaielda. Tema kurtis nende kehva sõjaväe, välismaale kolinute suurustlemise üle, kastisüsteemi kaotamise üle. Me nägime, kuidas maavärina järel ehitatakse maju üles, naised puhastavad telliskive. Kui teejuht avaldas kahtlust, et mulle jääb mulje, nagu ei teeks neil mehed midagi peale jutujamamise, siis vastasin, et ilmaaegne mure – Euroopa on täis kultuure, kus mehed istuvad maja ees või küla serval, arvustavad naabreid, joovad mõnusa veini, teevad suitsu, ajavad juttu ega kavatsegi ennast tööga surnuks rabada. Veel enam – nad on pandud valiku tegemiseks pingi peale ritta... :) Igal pool on oma rütmid...

Ma vaatan siin laua peal on ka mingid Venemaa raamatud, venekeelsed raamatud. Kuidas sina koostööle Venemaaga praegu vaatad või kuidas sul sellega praegu on?

Me oleme jätkanud koostööd soome-ugri institutsioonide ja teadlastega, kes on oma alal tugevad ja kes tahavad koostööd teha.

Meie teadlased tulevad kohe-kohe-tagasi Udmurtiast välitöödelt, on ju palju nähtusi, mille jäädvustamine ei kannata oodata.

No mina olen suhelnud kaks aastat inimestega, kes mul Jakuutia kolleegidest on veel rohkem Kremli-meelseks muutunud kui ta ennem oli. Kohati on mul isegi hea meel, et ma saan Venemaal käia, ma ei ole selles situatsioonis, kus üks hakkab rääkima, õigustama Venemaa tegemisi, samas ma tean, et ta võtab vene propaganda, mida tahab uskuda, mitte sellepärast et tal ei oleks ligipääsu teistele asjadele. Me oleme ju tegelikult Venemaaga seotud üle mingi aastakümnete kestnud koostööga, kuidas, kuidas selle...

Ma näitan sulle paari raamatut. Need on äsja välja antud udmurdi keeles. Üks neist on Udmurdi paganlike pappide palvustekstid, väljaande on koostanud Ranus Sadikov ja Eva Toulouse – suurepärase idee. Palvetekstidel on seos loitsudega ja neid on pikalt kutsutud loitsudeks. Neid tekste on uurinud Vladimir Vladõkin ja Tatjana Vladõkina jt. Raamatu esimene eesmärk on anda tekstid, eriti vanad tekstid, tagasi praeguste ohvripappide käsutusse. Palvused legaliseeriti üheksakümnendatel ja kuigi osal pappidel on säilinud perekonna või küla traditsiooni tundmine, siis teisel osal mitte. Teine oluline väärtus on tekstide avamine akadeemiliseks uurimiseks, eriti kui udmurdi keelele lisatakse tõlked vene ja inglise keelde ja sissejuhatus eesti keelde – see viimane on sümboolne, kuid oluline aspekt. Alusuuringute jaoks on tegemist väärt teosega, võimalusega laiemaks dialoogiks ja võrdlusteks. Väikestele rahvastele on märgiline kirjutada ja avaldada oma keeles, olla selleks valmis ja motiveeritud, kuid olla ka valmis lugema emakeelseid raamatuid.

Teise raamatu koostaja on Nikolai Anisimov ja seegi on märkimisväärne – esimene udmurdikeelne päevik, mida on kirjutatud pool sajandit. Tegelikult on kasvanud üles tugev teadlaskond Vepsas, Marimaal, Mordvas, Karjalas, Udmurtias ja mujal. Näiteks Komis on hea ja tugev teadlaskond pikka aega tegutsenud ja seal on noori uurijaid, hiljuti kaitses väitekirja Ljudmila Lobanova, mitmekülgne folklorist. Handi, mansi jt rahvaste usundi ja folkloori uurijate seas on tugevad uurijad.

Mida nad püüavad teha praegu?

Anda välja oma vanu ja uusi tekste emakeeles ja tõlkega ning kirjutavad uusi uurimistöid. Hiljuti kuulsin põnevat lähenemist hingede rännakule surma järel, mis lähtus moodsast reinkarnatsiooniteooriast, on ka looduse ja inimese suhete tõlgendusi, mille lähtekohaks olid Eduardo Kohni ja Eduardo de Castro käsitlused. Mitmekeelseid /paralleeltekstidega eeposeid ja usundiliste tekstide valimikke avaldas kirjastuse Nauka Ida-uuringute sari, kuid neid avaldati 1980. aastatel ka kohalikes instituutides ja ülikoolides vene uurijate poolt, kes valdasid nt handi keelt (Nadežda Lukina jt), ja nad avaldasid originaalid koos reaaluse venekeelse tõlkega, et säilitada keele omapära. Sellel on väärtus ka tehisintellekti ja keelemudelite jaoks. Täna maailmas sõltub palju sellest, kas suudad arendada arvutit emakeele jaoks soodsas suunas või lõpetad ühena megakeele kõnelejatest. Noortel on imelihtne üle minna ingliskeelse kirjanduse ja suhtluse peale. Aga saab ehk ka teisiti.

Summary

There is only one language...

Interview with Mare Kõiva on the eve of her 70th birthday

Aimar Ventsel

Associate Professor of Ethnology
Institute of Cultural Research, University of Tartu
aimar.ventsel@ut.ee

Keywords: folkloristics, Mare Kõiva

“In today’s world much depends on whether you are able to develop the computer in the direction beneficial for the mother tongue or end up as a speaker of a mega-language,” Mare Kõiva, head of the Department of Folkloristics, founder and chief editor of many journals, a European and Estonian academician, summarises the conversation on the topics of the past, present and future on the eve of her jubilee.

Aimar Ventsel (PhD 2005) on eesti etnoloog ja sotsiaalanthropoloog, Tartu Ülikooli humanitaarteaduste ja kunstide valdkonna etnoloogia kaasprofessor.

Aimar Ventsel (PhD 2005) is an Estonian ethnologist and social anthropologist, Associate Professor of Ethnology at the Faculty of Arts and Humanities, University of Tartu.

ORCID 0000-0002-3242-5471

aimar.ventsel@ut.ee

In memoriam

Valei Kelmakov

14. I 1942 – 28. XII 2023

2023. aasta 28. detsembril lakkas lõomast silmapaistva fennougristi Valei Kelmakovi süda. Ta oli filoloogiadoktor (1994), Udmurdi riikliku ülikooli professor (1996), Udmurdi ANSV (1991) ja Vene Föderatsiooni (1997) teeneline teadlane, Soome-Ugri Seltsi auliige (Soome, 1994), rahvusvaheliste soome-ugri kongresside korralduskomiteede liige (1990), rahvusvahelise ajakirja *Linguistica Uralica* (Tallinn, 1996) ja üle-Venemaalise ajakirja ja *Finno-ugrovedenie* (Финно-угроведение) (Joškar-Ola, 1995) toimetuskolleegiumide liige, Ungari Kuldse Teeneteristi kavaler, Kuzebai Gerdi nimelise riikliku preemia laureaat (2022), Udmurdi riikliku ülikooli kandidaadi- ja doktoritööde kaitsmisenõukogu liige, Udmurdi Vabariigi ja Vene Föderatsiooni Kirjanike Liidu liige.

Veel mõni aeg tagasi valmistasime aukartusega esinemisi ja artikleid meie suure õpetaja juubeliks: valisime sobivaid epiteete, erksaid ja tabavaid väljendeid, mis iseloomustavad tema mõtteviisi ja elupõhimõtteid... Ja kõik sellepärast, et olla suure teadlase õpilane tähendab suurt vastutust. Siis ei tulnud meile pähegi, et ükskord tuleb päev, mil artikkel temast kannab pealkirja “*In memoriam*”. Valei Kelmakovi lahkumisega kaotas soome-ugri teadus ühe säravaima teadlase.

Valei Kelmakov läbis raske ja okkalise tee tavalisest külapoisist kõrgeima taseme teadlaseni. Ta sündis 1942. aasta 14. jaanuaril Tatari ANSV Kukmori rajooni Ülem-Jumja (Tõlo) külas talupoegade peres. Pärast Oštorma-Jumja keskkooli lõpetamist 1959. aastal astus ta Udmurdi Pedagoogilise Instituudi ajaloo- ja filoloogiateaduskonna udmurdi osakonda. Pärast kraadiõpinguid NSVL Teaduste Akadeemia Keeleteaduse Instituudis asus noor teadlane 1968. aastal tööle Udmurdi ANSV Ministrite Nõukogu alluvuses asuvasse Udmurdi Uurimisinstituuti. 1971. aastal siirdus ta Udmurdi Pedagoogilisse Instituuti, mis 1972. aastal muudeti Udmurdi Ülikooliks, kus ta oma loomupärase energia ja sihikindlusega töötas viljakalt kuni oma viimaste päevadeni.

Valei Kelmakov on enam kui 500 teadusliku töö autor. Ta sai teerajajaks paljudes permi keeleteaduse valdkondades, oli paljude teadusforumite ja konverentside algatajaks. Ent erilise elevustundega käsitles teadlane kolme udmurdi keeleteaduse valdkonda:

- a) Kõigepealt dialektoloogia, millest algaski teadlase uurijatöö: 1970. aastal kaitses ta kandidaadiväitekirja “Udmurdi keele Kukmori murre”. Teadlane esitas udmurdi murrete klassifikatsiooni, töötas välja udmurdi keele murdejaotuse kriteeriumid, kirjeldas paljude udmurdi murrakute foneetilisi ja morfoloogilisi iseärasusi. Põhjaliku töö tulemusena ilmusid õpperaamatud “Краткий курс удмуртской диалектологии” (“Udmurdi dialektoloogia lühikursus”, 1998, korduustrükk 2006), “Udmurtin murteet” (“Udmurdi murded”, 1994), “Удмурт диалектология: дышетон-амалтодослыко юрттос” (“Udmurdi dialektoloogia: metoodikaõpik”, seitse täiendatud ja parandatud väljaannet), folkloori- ja murdematerjalide väljaandesari: “Образцы удмуртской речи: Северное наречие и срединные говоры” (“Udmurdi keelenäiteid: Põhjamurre ja keskmurrakud”, 1981), “Образцы удмуртской речи 2: Срединные говоры” (“Udmurdi keelenäiteid 2: Keskmurrakud”, 1990), “Образцы удмуртской речи 3: Южные говоры I” (“Udmurdi keelenäiteid 3: Lõunamurrakud I”, 2015) ning rida artikleid, milles kirjeldatakse udmurdi keele üksikute murrete foneetilisi ja morfoloogilisi iseärasusi;
- b) Teine suund udmurdi keeleteaduses, mis sai Valei Kelmakovi teadustegevuses juhtivaks, on ajalooline foneetika. 1993. aastal kaitses ta doktoritöö teemal “Udmurdi murrete foneetika kujunemine ja areng”. Udmurdi vokalismi ja konsonantismi arengu aspekte kajastab rida artikleid: “Рефлексы древнеудмуртских гласных верхнего подъема в современных диалектах” (“Vanaudmurdi keele kõrgete vokaalide refleksioonid tänapäeva murretes”, 1974), “Судьба праудмуртского огубленного ö в современных диалектах” (“Algudmurdi labialiseeritud ö saatus tänapäeva murretes”, 1975), “Финно-угорская праязыковая особенность вокализма непервого слога и ее следы в пермских языках” (“Järgsilpide vokalismi eripära soome-ugri algkeeles ja selle jäljed permi keeltes”, 1975), “К вопросу о «двух о» в праудмуртском языке” (“Algudmurdi keele «kahe o» küsimusest”, 1978), “Праудмуртская система гласных” (“Algudmurdi vokaalisüsteem”, 1981), “К вопросу о праудмуртской системе согласных” (“Algudmurdi konsonantide süsteemi küsimusest”, 1985), “Вопросы исторической фонетики удмуртского языка в свете современных диалектных

данных” (“Udmurdi keele ajaloolise foneetika küsimusi tänaste murdeandmete valguses”, 1988) jt. Aastatepikkuse uurimistöo tulemus on monograafia “Диалектная и историческая фонетика удмуртского языка” (“Udmurdi keele murrete ja ajalooline foneetika” kahes osas (2003 ja 2004);

c) Juhindudes põhimõttest, et “pole tulevikku ilma minevikuta”, pööras Valei Kelmakov erilist tähelepanu udmurdi keeleteaduse tekke, arengu ja hetkeseisu uurimisele. Olulisemad tööd selles suunas on järgmised: “Удмурт кылосбурлэн кылдэмез (XVIII даур)” (“Udmurdi filoloogia algupära (18. sajand)”, 1999), “Очерки истории удмуртского языкознания” (“Esseed udmurdi keeleteaduse ajaloost”, 2001), “Удмуртское языкознание: Зарождение. Этапы истории. Современное состояние” (“Udmurdi keeleteadus: Tekkimine. Ajaloo etapid. Tänane seis”, 2001), “К истории удмуртского и пермского языкознания: хрестоматия по курсу «История изучения удмуртского языка». Ч. 1. Удмуртские говоры” (“Udmurdi ja permi keeleteaduse ajaloost: krestomaatia kursuse «Udmurdi keeleteaduse uurimislugu» jaoks. I osa. Udmurdi murrakud”, 2002), “Вехи истории удмуртского языковедения” (“Udmurdi keeleteaduse ajaloo tähised”, 2011) jt.

Need kolm põhisuunda – dialektoloogia, ajalooline foneetika ja udmurdi keeleteaduse arengulugu – said tugevaks aluseks, mis võimaldas Valei Kelmakovil mõista udmurdi keele sügavaid saladusi. Teadlase 80. sünnipäevaks ilmunud bibliograafias (2022) on 527 kirjet. Nende hulgas on monograafiaid, õpikuid, kogumikke, artikleid, retsensioone, meetodikatõid morfoloogiast, süntaksist, sõnamoodustusest, leksikoloogiast, leksikograafiast, etümoloogiast, onomastikast. Viimastel aastatel äratas teadlases erilist huvi püsivate leksikaalsete ja semantiliste struktuuride transformatsiooniprotsesside uurimine 18. ja 19. sajandi kirjamälestistest tänapäeva tekstideni (“Кырзам-верамед кылёз = Песни и сказы твой останутся” (“Sinu laulud ja jutud jäävad”), 2020), “Мон зарни крезьме басъти = Я гусли беру золотые” (Ma võtan kätte kuldse gusli”), 2021) jt).

Valei Kelmakovi teadustööd kujutavad endast väärtuslikku panust mitte ainult udmurdi, vaid ka soome-ugri keeleteaduse arengusse üldiselt. Ta asutas teaduskoolkonna “Udmurdi keel permi ja soome-ugri keelte süsteemis: võrdlevajaloolised ja tüpoloogilis-kontaktoloogilised uurimused”, mis tegeleb udmurdi ja permikomi dialektoloogia, grammatika ja onomastika uurimisega. Valei Kelmakovi õpilased jätkavad tema tähtsat tööd kogu soome-ugri maailmas, töötades haridusasutustes ja teaduskeskustes mitte ainult Iževskis, vaid ka Glazovis, Permis, Eestis, Soomes, Ungaris...

Helge mälestus Valei Kelmakovist jääb alatiseks tema õpilaste ja järelkäijate südameisse.

Natalja Kondratjeva, Olga Strelkova
Udmurdi Riiklik Ülikool (Iževsk)

In memoriam

In memoriam

Valei Kelmakov

14.01.1942 – 28.12.2023

Obituary from Natalia Kondratieva and Olga Strelkova.

Kroonika

Akadeemilises Rahvaluule Seltsis

25. jaanuaril 2024 oli ARSi kõnekoosolekul kavas Alina Oprelianska ettekanne “Age and gender in Ukrainian Wonder Tales” (“Vanus ja sugu Ukraina imemuinasjuttudes”).

22. ja 23. veebruaril korraldas Akadeemilise Rahvaluule Selts koos Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonnaga Taevaskoja puhkekeskuses Eesti Kultuurkapitali toel Eesti folkloristide 18. talvekonverentsi “Folkloor ja popkultuur”. Peakorraldajad olid Katre Kikas, Emma Lotta Lõhmus ja Sergey Troitskiy.

4. aprillil esinesid Akadeemilise Rahvaluule Seltsi pidulikul kõnekoosolekul “Tige diskursus ja nutikas narratiiv. Rahvajuttude sisulised ja žanrilised ulatuvused. Keelest meeleni 13” Ülo Valk (“Jutumaailma ja usundilise kogemuse suhetest eesti rahvajutus”), Jürgen Beyer (“Koroonaviiduse SARS-CoV-2 väidetav Aafrika päritolu”), Kärri Toomeos-Orglaan (“Käies Ahasveeruse jälgedes”) ja Johanna Ross (“Naisfiloloogi kuvandist”). Koosolekuga tähistati ARSi liikme ja Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna vanemteaduri Mare Kalda 60. juubelisünnipäeva.

Katre Kikas

Eesti Rahvaluule Arhiivis

2. detsembril 2023 kuulutas SA Hiite Maja Eesti Kirjandusmuuseumis toimunud üritusel välja 2023. aasta hiite kuvavõistluse võitjad. Pärimuse auhinna Eesti Rahvaluule Arhiivilt pälvis Marek Laimetsa foto Hiieniidi allikast (Saaremaa, Mustjala kihelkond).

8. detsembril 2023 pidas Astrid Tuisk Eesti Instituudis virtuaalse loengu jõulumängudest.

14. detsembril 2023 pidas Anu Korb Eesti Kirjandusmuuseumis konverentsil “MEDICA XVI. Koosolemine. Trendid haiguse ja ravi maastikul” ettekande “Siberi eestlased tervise hoidmisest. Kaitsemaagia”.

19. ja 20. detsembril 2023 korraldas Eesti Rahvaluule Arhiiv 67. Kreutzwaldi päevade teaduskonverentsi “Kilplasest ja kratist tehisintellektini: loodus, loovus ja tehnoloogia”, millega tähistati ühtlasi L. Koidula 180. ja Fr. R. Kreutzwaldi 220. sünniaastapäeva. Konverentsil arutleti tehisaruga seotud võimaluste, aga ka ohtude, hirmude ja tehnoloogiast tulenevate eetikaküsimuste üle nii humanitaarias kui ka teistes valdkondades. Selle kõrval käsitleti uusi võimalusi “Kalevipoja” tõlgendamises ning esitleti kirjandusmuuseumi uusi väljaandeid. Kirjandusteadlasele Rein Veidemannile anti üle Ivar Ivaski preemia. Eesti Rahvaluule Arhiivist esinesid ettekannetega Ave Gorsič, Inna Lisnjak, Janika Oras, Olha Petrovyč ja Kadri Vider. Uut Jaan Ranna pillilugudega

väljaannet “Lükata-tõmmata, hargiga-roobiga” tutvustas Natali Ponetajev. Konverentsi korraldasid Ave Goršič, Astrid Tuisk ning Maarja Hollo (EKLA).

4. ja 5. jaanuaril 2024 toimus ERA regilaulu-uurimise töörühma näärise seminar Peipsi ääres Nina külas. Tehti kokkuvõtteid möödunud aastast ja uue aasta plaane. Lisaks juba käimasolevatele töödele, milleks on 2022. aastal alanud teadusprojekt (“Folkloorse varieeruvuse korpuspõhine käsitlus”, projekti juht Mari Sarv), loovuurimusprojekt (“Seto mitmehäälse laulu õpetamine alternatiivse noodikirja abil”, juht Janika Oras) ja Euroopa Kultuuripealinn Tartu 2024 programmi projekt (“Metsavaimud masinas”), algas ka kolmeaastane projekt koostöös Tartu Ülikooli, Eesti Keele Instituudi ja Eesti Muusika- ja Teatriakadeemia teadlastega, mille eesmärgiks on regilaulu-alase koguteose koostamine ja avaldamine.

5. jaanuaril 2024 korraldas Helen Kõmmus Kärkla nukuteatris rahvalikku laulu-kultuuri tutvustava kogukonnaõhtu “Lauluga liikumisaastast kultuuririkkuse aastasse!”.

11. ja 18. jaanuaril tutvustas Anu Korb Haapsalu pensionäride raamatuklubis Siberi eestlasi ja nende elust ja pärimusest koostatud raamatuid.

11. jaanuaril viis Inna Lisniak Pärnu Kunstide koolis läbi õpetajatele banduura teemalise seminari.

30. jaanuarist 1. veebruarini toimus läänemeresoome regilaulutraditsiooni uurimisprojekti FILTER (rahastaja Soome Akadeemia) järjekordne tööseminar Loode-Eestis Spithamis. Projekti raames on ühte andmebaasi koondatud suurem osa kirja pandud regilauludest. Folkloristidest ja arvutiteadlastest koosneva meeskonna eesmärgiks on ühiselt luua vahendid ja meetodid selle mitmekeelse ja mitmeti varieeruva ainekogu uurimiseks, kasutades ära infotehnoloogia võimalusi, selgitada näiteks mis on ühist ja mis erinevat läänemeresoome eri piirkondade regilauludes, millised on regilaulude ajalised kihistused ja kuidas need suhestuvad rahvaste kujunemislooga ja kultuurikontaktidega. Projekti juba hästi kokku töötanud põhimeeskonnale (Eetu Mäkelä, Kati Kallio, Maciej Janicki, Antti Kanner, Mari Sarv, Liina Saarlo) lisaks olid seekord seminarile kaasatud ka doktorandid-magistrandid Kaarel Veskis, Helina Harend ja Miriami Sipilä ning Jakob Lindström, et tagada uurimissuuna järjepidevus ja järelkasv. Seminaril olid arutluse all regilaulutekstide lemmatiseerimise võimalused, arvutijõu kasutamine regilaulutekstide süstematiseerimisel, põhja- ja lõunaläänemeresoome laulude ühiste motiivide tuvastamise meetoodika ja “Kalevala” eri versioonide folklooriallikate arvutuslik tuvastamine andmebaasist, tutvuti ka kraadiõppurite pooleliolevate uurimisteedadega.

31. jaanuaril osales Janika Oras konsultandina Leigarite ansambli laulurühma juubelikontserti ettevalmistavas proovis Tallinnas.

31. jaanuaril pidas Ave Goršič Viru Instituudi korraldatud ja Helmut Joonuksi 100. sünniaastapäevale pühendatud ajalooapäeval Rakveres ettekande Helmut Joonuksi kogutud materjalidest Eesti Rahvaluule Arhiivis ning jagas soovitusi Lääne-Virumaa koduloo-uurijatega seotud materjalide kogumiseks.

1. veebruari Eesti Rahvusringhäälingu Vikerraadio “Võrukeelsed uudised” olid pühendatud meie emeerituse Ingrid Rüütli koostatud plaadile “Võrumaa rahvalaule” (Helisalvestusi Eesti Rahvaluule Arhiivist, 17). Saates kõneles väljaande konsultant Urmas Kalla, ERRi võrukeelseid uudiseid luges traditsiooniliselt meie maja arhiivispetsialist Valdo Valper.

3. veebruaril õpetas Janika Oras seto mitmehäälset laulu esimeses Seto leelokoolis Eesti Kirjandusmuuseumis.

7.–9. veebruarini osales Inna Lisniak veebis IV rahvusvahelisel etnomusikoloogia sümposiumil “Actual Issues of East European Ethnomusicology” ettekandega “Computing the Corpus of Ukrainian Folk Songs with the Help of Computer Programmes: Challenges and Risks, Opportunities and Prospects”.

7.–9. veebruarini osales Mari Sarv vormelkeele arvutuslike uuringute konverentsil Amsterdamis, Hollandi Teaduste Akadeemia Huygens instituudis, mis tegeleb Hollandi kultuuri ja ajaloo uurimisega. Mari Sarv ja Maciej Janicki pidasid konverentsil ettekande värsitüüpide hajuvuskriteeriumi kasutamisest läänemeresoome regilauludes vormelite tuvastamiseks “Distributional criteria for identifying formulas in Finnic oral poetry”, ettekande kaasautoriteks olid teised FILTER projekti liikmed Kati Kallio ja Eetu Mäkelä.

9. veebruaril pälvis Reeli Reinaus Eesti Kultuurkapitali rahvakultuuri sihtkapitali folklooripreemia kogumiku “Keerdus kadakas ja kadunud haned” (ERA toimetused, 36) koostamise eest. Samal päeval kuulutati Eesti Kirjastuste Liidu üritusel välja, et raamat valiti ka 25 kauneima 2023. aastal ilmunud eesti raamatu hulka. Raamatu kujundas Angelika Schneider, trükkis Tallinna Raamatutrükikoda.

12. veebruaril toimus Tartus Eesti Juurte tippkeskuse avaüritus. Eesti Juured on üks kümnest sel aastal alustanud Eesti teaduse tippkeskusest. Tippkeskuse töö raames uuritakse seitsme aasta jooksul eesti keelt, kultuuri- ja geenipärandit, looduslikku mitmekesisust ja selle kujunemise lugu Euroopa kontekstis. Tippkeskuse juht on arheogenoomika professor Kristiina Tambets TÜ geneetika instituudist, partneritena on tippkeskuse kaasatud Tallinna Tehnikaülikool ja Eesti Kirjandusmuuseum. Tippkeskuse avaüritusel pidas folkloristika ja kultuurigeograafia töörühma uurimissuundadest ettekande Mari Sarv.

13. veebruaril viisid Mathilda Matjus, Getter Lauk, Natali Ponetajev ja Astrid Tuisk läbi vastlapäeva teemalise tunni Tartu Katoliku Hariduskeskuse lasteaias.

14. veebruaril osales Mari-Ann Rimmel looduslike pühapaikade eksperdinõukogu liikmena Maardu hiiemetsa kaitsega seotud nõupidamistel Kultuuriministeeriumis ning

11. märtsil Riigikogus. Samuti osales ta **14. märtsil** väljasõidul Maardu hiiemetsa, kus kohtuti maaomanike, Muinsuskaitseameti ja Kultuuriministeeriumi esindajatega.

18. veebruaril rääkis Natali Ponetajev Jaan Rannast ja labajalgadest Läänemaa lõõtspillimängijate repertuaaris Viljandi lõõtsaklubi kohtumisel Pajusis.

18. veebruaril viis Janika Oras läbi seto mitmehäälse õpitoa ja testis arendamisjärgus alternatiivnoodikirja Madara leelokooriga Põlvas.

20. veebruaril õpetas Janika Oras seto mitmehääleseid laule ja testis alternatiivnoodikirja Lummo Kati leelokoori pikas proovis Laossina külas.

22. veebruaril tutvustas Janika Oras eesti regilaule TÜ Eesti kultuuri kursuse tudengitele Eesti Kirjandusmuuseumis.

23. veebruaril anti Tartu Ülikooli aasta teaduste auhind veebiväljaande “Eesti juured” (eestijuured.ee) koostajatele. Väljaanne pakub ülevaatliku tervikkäsitluse eesti rahva kultuurilist, keelelist ja geneetilist kujunemist mõjutanud ja mõjutavatest protsessidest. Projekti eestvedajad olid Tartu Ülikooli teadlased Mari Tõrv, Valter Lang, Kristiina Tambets, Karl Pajusalu, Silvia-Kristiin Kask ja Sandra Sammler. Paljude teiste autorite seas panustasid lehe valmimisse ka ERA teadlased Mall Hiiemäe, Risto Järv, Janika Oras, Ingrid Rüütel, Mari Sarv, Taive Särg ja Astrid Tuisk.

23. veebruaril pidas Taive Särg folkloristide talvekonverentsil Taevaskoja puhkekeskuses ettekande “Milline regilaul roki?” . Konverentsil esitles Mari-Ann Rimmel koos Alo Põldmäega Rudolf Põldmäe “Rahvaluulekoguja reisiramatut” (ERA toimetused, 37).

25. veebruarist 1. märtsini viis Janika Oras koos Karoliina Kreintaali ja Marion Selgalliga (EMTA) läbi seto ja teiste soomeugrilaste mitmehäälese laulu meistriclassi Rahvusvahelises Maailmamuusika Instituudis (International Institute of World Music) Prantsusmaal Aubagne'is. Soomeugri mitmehäälsel laulu tutvustati ka Lõuna-Prantsusmaal Corrensi külas **2. märtsil** toimunud kontserdil ja Eesti Vabariigi aastapäeva üritusel Pariisi Eesti saatkonnas **4. märtsil**.

26. veebruaril pidas Ave Goršič Viru Instituudi korraldatud ajaloopäeval Jõhvis ettekande Helmut Joonuksi ja Hilda Jõulma materjalidest Eesti Rahvaluule Arhiivis.

29. veebruaril peeti ERA kaastööliste päeva. President Alar Karis andis üle presidendi rahvaluulepreemiad ja kuulutas välja kogumisvõistluse “Vanavanema häääl”, mis toimub Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi ning Tartu 2024 laulu- ja tantsupeo koostöös. Samuti algasid kogumisvõistlus “Kunsti puudutus” ning koostöös Eesti Ornitoloogiaühinguga käopärimuse kogumine. Esitleti EKM Teaduskirjastuse värskeid väljaandeid: Rudolf Põldmäe “Rahvaluulekoguja reisiramat” (koostanud Mari-Ann Rimmel, toimetanud Valdo Valper, kujundanud Pille Niin), Mall Hiiemäe “Väikest ilma- raamat rahvapärimusest” (kujundanud Mari Hiiemäe) ning neljandat uustrükki Mall Hiiemäe menukast taskuteosel “Väike linnuraamat rahvapärimusest”. Kaastööliste päeval kõnelesid Mathilda Matjus, Astrid Tuisk, Reet Hiiemäe, Elle-Mari Talivee, Mall Hiiemäe, Mari-Ann Rimmel, Piret Voolaid, Risto Järv ja Kristel Maruste, presidendi preemia laureaadid Maila Jürgenson, Liisa Nurme, Anu Soon ja Sirje Võsa, tekste kaastöödest lugesid Mathilda Matjus, Natali Ponetajev, Helen Kõmmus ja Valdo Valper. Päeva lõpetas tänukontsert arhiivi kaastöölistele Eva Väljaotsalt ja Robbie Sherrattilt.

4. märtsil vestlesid Mari-Ann Rimmel ja Mathilda Matjus ERR Klassikaraadio saates “Delta” kogumisvõistlustest, presidendi rahvaluulepreemiast ning “Rahvaluulekoguja reisiramatust”, saatejuht oli Liina Vainumetsa.

7. märtsil Käärikul toimunud Eesti erinevate mäluasutuste talveseminaril esines Risto Järv lühiettekandega paneelis “Õnnetus ei hüüdnud tulles” Kirjandusmuuseumi 2021. aasta uputusest ning selle tagajärgede likvideerimisest.

8. märtsil käisid Piret Voolaid, Astrid Tuisk, Mathilda Matjus, Enn-Kalev Tarto ja Helle Maaslieb koostöökohtumisel Eesti Rahvusraamatukogu hariduskeskusega.

9. märtsil kõneles Natali Ponetajev Sangaste kultuurimajas Eesti Rahvakultuuri Kes- kuse korraldatud pärimusmuusika ja vaimse pärandi päevadel teemal “Pärimusmuusika allikad. Kuidas otsida ja leida arhiivist pärimusmuusika ainekst ja inspiratsiooni?”.

14. märtsil Kirjandusmuuseumis peetud emakeelepäeva ja Gustav Suitsu luulepreemia üleandmise üritusel pidas Helina Harend ettekande rahvaluule bussiluule valikust ning Helen Kõmmus laulis võrdleva valiku kulgemisega seotud regilaule erinevatest kihelkondadest. Tartu bussiluule kaheksandaks tekstivalikuks aastal 2024 on rahva- laulud Eesti Rahvaluule Arhiivi kogudest. Rahvalaulude Tartu bussiluulesse toomine on võimalus viia need arvukate silmapaarideni ning tutvustada sõitjatele erinevaid laule arhiivi varamust.

15. märtsil pidas Andreas Kalkun ERMi aastakonverentsi sümposiumil “Kellele kuulub öö?” ettekande “Koopaaravad pimedates onnides. Talupoegade ööelu”.

21. märtsil vestles Andreas Kalkun koos Aro Velvetiga podcastis “Taskuvikerkaar” Vikerkaare Baltisaksa kväärinumbrist (<https://idaidaida.net/episodes/taskuvikerkaar-21-03-2024>).

21. märtsil avati Kumus Andreas Kalkuni, Hannes Vinnali ja Kadi Polli kureeritud näitus “Elisarion. Elisär von Kupffer ja Jaanus Samma”.

22. märtsil, rahvusvahelisel hülgepäeval avati ERA käigukoridoris hüpiknäitus “Hülged ja lood”. Hüpiknäitusele on pandud välja hülged ja nende juurde lood Eesti Rahvaluule Arhiivi kogudest – vanemat arhiivipärimust, kohapärimuse välitöödel talletatud ja äsjalõppenud, arhiivi 2023. aasta kogumisvõistluse “Kohtumised metsloomadega” võistlusele saadetud lugusid. Näituse sättisid üles ning lood valisid välja Mathilda Matjus ja Lona Päll.

23. märtsil viis Andreas Kalkun läbi kuraatorituuri näitusel “Elisarion. Elisär von Kupffer ja Jaanus Samma” koos Jaanus Samma ja Hannes Vinnaliga.

23. märtsil osales Andreas Kalkun koos Jaanus Samma, Rebeka Põldsami ja Uku Lembe- riga vestlusringis “Eesti kväärkunstiajalugu 19. sajandist tänapäevani” (<https://kultuur.err.ee/1609292067/jaanus-samma-kvaarimine-on-viljakas-protsess>).

23. märtsil vestles Janika Oras koos Sofia Joons Gyllinguga eestirootsi laulutraditsioonist Vikerraadio saates “Loetud ja kirjutatud”, küsitles Reet Weidebaum.

27. märtsil esines Andreas Kalkun Riias näituse “All’s Good Between Us” sümposiumil ettekandega “Elisarion von Kupffer and Jaanus Samma. Provocative questions about the past”.

29. märtsil tutvustas Janika Oras Tartu Uues Teatris seto mitmehäälset laulu EMTA lavakunstiüliõpilastele.

30. märtsil osalesid Astrid Tuisk ja Anu Korb Tallinna Kunstihoone mälupäeva ümarlauas “Kes läksid Siberisse vabadust otsima?” Mälupäev on seotud Kunstihoones avatud Liisa Kruusmägi näitusega “Mälestused Altai kraist”.

30. märtsil õpetas Janika Oras seto mitmehäälset laulu Seto leelokooli kokkusaamisel Tartus.

Märtsis täiendas täiendas ERA vanemdigitaalarhivaar Olga Ivaškevitš ennast Henry Stewart Events (<https://www.henrystewartconferences.com/events>) konverentsidel ja seminaridel digiandmete halduse ja digiarhiivinduse alal.

Risto Järv, Mari Sarv

Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonnas

2023. aasta detsembrikuu Eesti Naises kirjutas vanemteadur Reet Hiimäe kolumni “Julgus tulevikule näkku vaadata”.

3. detsembril 2023 toimus Eesti Rahva Muuseumi üritusel “SAUN!” pärast filmi “Savvusanna sõsarad” linastust Reet Hiimäe ja Anna Hintsu vestlusring soolisusest, saunast ja rituaalidest.

13. detsembril 2023 pidas Reet Hiimäe Navi seltsimajas toimunud Väärikate ülikoolis ettekande “Terveks, targaks, õnnelikuks: jõuluperioodi rituaalidest eesti rahvapärismuses”.

14. detsembril 2023 korraldas Katre Kikas konverentsi “Medica XVI: koosolemine. Trendid haiguse ja ravi maastikel”. Esinesid Reet Hiimäe (“Isikukogemuslood alternatiivravi kasutamisest kui õppimisprotsessist”), Andrus Tins (“Universaalse elujõu/orgonteraapia: teekond Vana-Indiast 21. sajandi lääne praktikatesse. Kaasaegsed lood, rääkimisviisid, praktikad, filosoofia ja psühholoogia”), Andres Kuperjanov (“Kuufaaside mõjust erinevates valdkondades”), Ain Raal (“Täiskuu võimalikust mõjust apteegikülastajate konfliktsele käitumisele”), Kristel Vilbaste (“Haigustest, mida on ravitud allikaveega”), Anu Korb (“Siberi eestlased tervise hoidmisest. Kaitsemaagia”), Katre Kikas (“*Ei mõistnud me su helli närve säästa! Sind haigusest ja õnnetusest päästa...* Jaan Saalvergi haigus ja surm tütarde kirjutistes”), Mare Kõiva (“Kui sarnased on online loitsud vanemate tekstidega?”) ning Maili Pilt ja Anastasiya Astapova (“Rohujuure tasandi sotsiaalmeedia-aktivismist COVID-19 pandeemiaga seotud vandenõuteooriate ja valeinfo vastu võitlemisel”). Esitleti Elena Popova toimetatud kollektiivset monograafiat “Пчела и мед в народной культуре” / “The Bee and Honey in Folk Culture” (*online*).

19. ja 20. detsembril 2023 toimus Eesti Kirjandusmuuseumis 67. Kreutzwaldi päevade teaduslik konverents “Kilplasest ja kratist tehisintellektini: loodus, loovus ja tehnoloogia”,

millega tähistati ühtlasi L. Koidula 180. ja F. R. Kreutzwaldi 220. sünniaastapäeva. Folkloristika osakonnast esines konverentsil Andrus Tins: “Tehistaip – kas inspiratsiooni või hirmude allikas? Eesti veebikogukondade lood tehisintellekti teemadel”.

31. detsembril 2023 rääkis Reet Hiimäe Klassikaraadio elutarkuse lugude sarjas “Mõõgad atradeks” hirmudest, eriti pimedusehirmust.

31. detsembril 2023 ilmus ERR.ee portaalis sarjas ID Mari Peegli intervjuu “Reet Hiimäe: Igas rituaalis on salapärane miski, mis jääb seletuseta”.

13. jaanuaril 2024 viibis Nikolai Anisimov välitööl Udmurdimaal Zavjalovo rajooni Hohrjaki külas, et fikseerida talvise sanditamise tänapäevast seisundit.

16. jaanuaril pidas Nikolai Anisimov Udmurdimaal Zavjalovo rajooni Hohrjaki küla lasteaia lastele loengu “Udmurdi talvine sanditamine Vožojas’kon”.

16. ja 17. jaanuaril viibis Nikolai Anisimov välitööl Udmurdimaal Malaja Purga rajooni Srednie Juri külas, et koguda rahvaluule ja etnograafilist materjali pühade kohtade, religioosse kultuuri ja traditsioonilise kultuuri kaasaegse elu kohta.

18. jaanuaril pidas Mare Kõiva Väarikate ülikoolis loengu “Kuhu me läheme kui me magame? – Uneversaalistest”.

22. jaanuaril esinesid SIEFi rituaalse aasta töörühma 11. ingliskeelses veebinaris “Catalan Nadal / Belarusian Kalyady” 20 minutiliste loengutega Guillem Castañar (Tartu Ülikool) ja Anastasiya Fiadotava (Eesti Kirjandusmuuseum, “Belarusian Christmas and New Year”).

26. jaanuaril esines Sergey Troitskiy Tallinnas sarjas “Sõja-aja mentaalne kalender” loenguga “Mental Calendar of Military Times: Significant Events for Russian Intelligence from September 2022”.

1. veebruaril osales Mare Kõiva Tartu Ülikooli raamatukogus sümposiumil “Igavene tagasitulek: Kust me tuleme. Kes me oleme. Kuhu läheme” ettekandega “Me tuleme metsast, merest ja tuulest”.

Veebruarikuu Eesti Naise numbris kirjutas folklorist Reet Hiimäe artiklis “Rituaalsed naistepeod”, et veebruari alguse küünlapäevaga saab alguse rituaalsete naistepidude periood. Naised käisid kõrtsis mokalaata pidamas ja naistepuna joomas, mis pidi naiste palged aastaringi punakad hoidma. Sel päeval jäid kodused tööd ja lastehoid meestele. Sarnased rituaalid olid käibel ka paastumaarjapäeval (25.03) ja jüripäeval (23.04).

6. veebruaril tunnustasid Tartu linn ja Eesti Konverentsibüroo 2023. aasta silmapaistvaid konverentsikorraldajaid. Tartus toimus möödunud aastal 52 rahvusvahelist konverentsi. Tunnustuse pälvis ka 15. rahvusvaheline teaduslik-teoreetiline konverents “On the Nature of Laughter” / “Laughter and Its Features”, mille korraldas maikuu Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristikaosakond (põhikorraldaja Sergey Troitskiy) koostöös Metšnikovi-nimelise Odessa Rahvusliku Ülikooliga.

14. veebruaril pidas Reet Hiemäe Tartumaa raamatukogutöötajate koolituspäeval Kõrvekülas ettekande “Painajad, libahundid ja kaitseinglid: kogemuslugudest raamatu-illustratsioonideni”.

15. veebruarist 15. maini viibib Anastasiya Fiadotava teadusvisiidil Leuveni Ülikoolis (Belgia).

16. veebruaril pidas Nikolai Anisimov VI rahvusvahelisel teaduslik-praktilisel konverentsil “Florovski lugemised” veebiettekanne “Udmurdi kultuuri okasionaalsete mälestuste traditsioon”. Konverents oli pühendatud udmurdi poeedi ja ühiskonnategelase Flor Ivanovitš Vassiljevi 90. aastapäevale (Glazov, Udmurdimaa).

22. ja 23. veebruaril korraldas osakond koos Akadeemilise Rahvaluule Seltsiga Taevaskojas Eesti folkloristide 18. talvekonverentsi “Folkloor ja popkultuur”. Konverentsi peakorraldajad olid Katre Kikas, Emma Lotta Lõhmus, Sergey Troitskiy. Osakonda esindasid ettekandega Mare Kõiva (“Nelja tuule poole”), Eda Kalmre (“Klounid ja teised kurjad tegelased. Ostensioon ja kriminaalsed legendid”), Liisi Laineste (koos Guillem Castañari ja Anastasiya Fiadotavaga “CELSA võrgustiku projekti esmased tulemused: huumor eesti avalikus ruumis”), Sergey Troitskiy (“Populaarne ballett: folkloorimotiivi muutmine sotsiaalseks tegevuseks”), Katre Kikas (“Rahvaluulekogujad ja fännikirjandus: Hans Anton Schults F. R. Faehlmanni müütide lummuses”), Natalia Ermakov (“Välitööde eripära – võlu ja valu. Sakraalsed rituaalid ersa kultuuris”) ja Nikolay Kuznetsov (“Rahvapidustused ja komi folkloor”).

Esinesid ka Siim Sorokin (Tartu Ülikool, ““Juba 26 aastat on nad öelnud, et meie leitud pole olemas”: Estonia, loominguline umbusk, rahvalik kriminalistika ja kontraploittimine”), Tatjana Vladõkina ja Deniss Kornilov (Udmurtia, “Rahvusliku identiteedi idee tänapäeva udmurdi kultuurikeskuste tegevuses”), Nadežda Štova (Udmurtia, “Udmurdi festivalid ja pühad: traditsioonid ja uuendused”), Ott Heinapuu (Keel ja Kirjandus, “Eesti looduslike pühapaikade muutuvad tähendused”), Kristel Kivari ja Tiina Sepp (Tartu Ülikool, “Kirna mõisa mungad ja Avaloni vaimud: võrdlevaid tähelepanekuid kummituslugudest uue vaimuse keskkondades”), Ell Vahtramäe (Akadeemiline Rahvaluule Selts, “Mida teab põhikoolilõpetaja folkloorist?”), Taive Särg (ERA, “Milline regilaul roki?”), Inna Lisniak (ERA, “Origin and Historical Development of Slavic-Baltic Folk Instruments: A Study of Characteristic Features”) Savannah-Rivka Powell (Tartu Ülikool, “Border Genres of Yiddishkeit: Navigating Heterotopic Space and Jewish Diaspora by way of Liminal Shtetlach”), Eva Toulouze (INALCO, Pariis, Tartu Ülikool, “Ühe udmurdi palve arengud 10 aasta jooksul”).

Mari-Ann Rimmel (ERA) ja Alo Põldmäe esitlesid Rudolf Põldmäe “Rahvaluulekojuga reisiraamatut” (2023), Mare Kõiva tutvustas loomanimede andmebaasi. Esimese päeva õhtul rääkis konverentsi osalistele bluusist Kaisa Ling (“Hulpides kinniskujundite ookeanis”).

28. veebruaril esines Piret Voolaid Helsingis Karjalatalos Kalevala päeva pidulikult ettekandepäeval loenguga “Suomen ja Viron kulttuurisuhteet yhteistyön näkökulmasta – Kalevalasta ja Kalevipojasta, menneisyydestä nykypäivään” (“Soome ja Eesti kultuurisuhted pärimuskoostöö vaatenurgast: Kalevalast ja Kalevipojast, minevikust ja tänapäevast”).

29. veebruaril andis Reet Hiimäe ERA kaastöölise päeval ülevaate kogumisvõistlusest “Minu saunalugu”.

Märtsikuu Eesti Naises kirjutas Reet Hiimäe neitsi Maarjast ja temaga seonduvatest uskumustest ja traditsioonidest eestlaste elus.

13.–15. märtsini osales Anastasiya Fiadotava Krakowis (Poola) konverentsil “Language of the Third Millennium XIII: Language in the Face of Technology” ettekandega “It seems funny, but deep down everyone knows it’s creepy’: Belarusian political humour created by ChatGPT”.

24.–28. märtsini osales Sergey Troitskiy Tartu Ülikoolis rahvusvahelisel Lotmani seminaril, kus pidas ettekande “Zoomorfed kujutised Balti karikatuuris 1890–1905”.

25. märtsil kõneles Nikolay Kuznetsov ingliskeelses “Rituaalse aasta” sarja veebinaris Komimaa rahvapidustuste eripäradest, vaadeldes, kas ja kui palju on komi folkloori kasutatud rahvapidustuste kuvandi loomises. Irina Sedakova analüüsis ettekandes “Bulgaaria märtsikused tähtpäevad: kristlus ja paganlus, kultuur ja loodus” pidustuste peamotiive: loodus ja õigeusu mõisted, puhtus ja tule äratamine, soolised aspektid jne. Erilist tähelepanu pööras ta maagilisele arvumudelile seoses Sebastia 40 märtri pidustustega 9. märtsil.

25. ja 26. märtsil osales Sergey Troitskiy ettekandega Istanbulis korraldatud tööseminaril “Caricatures as a Sphere of Communication in the Late and Post-Ottoman Context”.

29. märtsil pidas Reet Hiimäe Lähte kogukonna korraldatud rabamatkal Endla rabasse lühiloengu “Metshaldjate metamorfoosid”.

Projekt “Keeled ühendavad”

Projekti “Keeled ühendavad” põhiülesanne on pöörata tähelepanu kultuuride iseärasustele ja näidata keelte ja kultuuride iseärasusi praktikas, projekti raames toimuvad nii loengud kui kirjanduskohvikud. Loengute raames peavad kultuuriekspertid ja folkloristid Eesti Kirjandusmuuseumist ning kutsutud spetsialistid ettekandeid erinevates keeltes (eesti, ukraina, vene, udmurdi), tutvustatakse teiste (vene, ukraina, valgevene, poola, armeenia, tatari, aserbaidžaaani, seto, udmurdi, komi jt) kultuuride eripärasid, nt erinevusi igapäevastes ettekujutustes, keelelises maailmapildis, religioonis, pühades ja tähtpäevades, folklooris. Loengusarja toetab Integratsiooni sihtasutus, korraldab Sergey Troitskiy.

7. detsembril 2023 rääkis katalaani teadlane Guillem Castañar Rubio katalaanide lingvistilisest maailmavaatest ja keelest kui katalaani identiteedi markerist (“Catalan Linguistic Worldviews”).

8. detsembril 2023 loeti kirjanduskohvikus Soome luuletaja Eino Leino luuletust “Nocturne”.

11. detsembril 2023 esines Jelizaveta Sosnovtseva Tartu Ülikoolist: ““Natu ke vale”: kuidas Vene keel välismaal muutub”.

14. detsembril 2023 rääkis Guillem Castañar Rubio usundite mitmekesisusest Kataloonias (“Religion(s) in Catalonia”).

15. detsembri 2023 kirjanduskohvikus oli külas Maria Borovikova Tartu Ülikoolist, loeti Marina Tsvetajeva luuletust “Mu luulel, mis on kirjutet nii vara...”.

Soome-ugri kirjanduskohvik (SUKK)

Eesti Haridus- ja Teadusministeeriumi hõimurahvaste programmi toel korraldatava üritustesarja ”Soome-ugri kirjanduskohvik ehk SUKK” idee on selles, et teisi keeli avastatakse erinevate meelte abil; sama kirjandusteos kõlab eri keeltes ja nii saavad osalejad ”maitsta” võõrast keelt seda kõneldes, sest iga keel ilmutab end täies kordumatuses ja unikaalsuses. Iga kohvikuõhtu pühendatakse ühele soome-ugri kirjandusteosele ja selle tõlgetele teistesse keeltesse. Õhtuid korraldavad Nikolay Kuznetsov ja Sergey Troitskiy.

18. detsembril 2023 loeti seitsmendas kirjanduskohvikus Lydia Koidula luuletust “Mu isamaa on minu arm”, ekspertideks Värske Rõhu tegevtoimetaja Saara Liis Jõerand ja eesti kirjanduse magistrant Rahel Ariel Kaur.

Osakonna seminarid

Seminare toetab Eesti Kirjandusmuuseumi teadusprojekt EKM 8-2/20/3, nende toimumise tagab Mare Kalda.

8. jaanuaril 2024 andsid Reet Hiiemäe ja Andrus Tins ülevaate 2023. aasta oktoobris New Delhis ja Hyderabadis külastatud IUAES-i (International Union of Anthropological and Ethnological Sciences) maailmakonverentsist.

22. jaanuaril esinesid Anastasiya Fiadotava ja Guillem Castañar ingliskeelse ettekandega, mis tutvustas CELSA koostööprojekti ”Huumor ja konflikt avalikus sfääris: suhtlusstiilid, huumorivaidlused ja vaidlustatud vabadus tänapäeva Euroopas” seniseid tulemusi. Projekt keskendub konfliktide ja vaidlusi saatvale huumorile Eestis, Valgevenes, Poolas ja Belgias. Igas riigis on vaadeldud kahte sündmust, mis tekitasid ja tekitavad aastatel 2022–2024 avalikkuses nalju. Ettekandes võrreldi humoorikat reaktsiooni Eesti avalikus sfääris kahe juhtumi põhjal, analüüsisid Wagneri grupi mässule ja Kaja Kallase skandaalile järgnenud nalju.

29. jaanuaril rääkis Tartu Ülikooli Narva kolledži sotsiaalteadlane Andu Rämmer noorte väärtustest.

11. märtsil olid arutluse all tähelepanekud mõistatustežanri äärealadel. Folklooriprotsesse jälgides, kogudes ja analüüsisid on rahvaluuleuurijail tavaks selgitada välja uu-ritava nähtuse, praktika või pala varasemaid ilnumisvorme ning kirjeldada kontekste, kus tähelepanu äratanud tekst uuesti välja ilmub, kus seda mingil põhjusel vajatakse. Inspireerituna folkloristide hiljutisest Taevaskoja-konverentsist (<https://www.folklore.ee/ri/fo/konve/2024/ftk>) jätkas Mare Kalda seminaril folkloori ja popkultuuri ristumiste ja üksteiseks üleminekute temaatikat ettekandes “Mahutamisülesanne ja mõistatus-težanr”.

18. märtsil kuulati meie külalisuurija, Mikołaj Koperniku Toruńi Ülikooli humanitaaria, teoloogia ja kunstide doktorandi, Anna Zalewska ingliskeelset ettekannet “The Activity of a Witch and a Hag in the Domestic and Family Sphere in Polish and the East Slavic Magic Folktale” (“Nõidade tegevus kodu- ja peresfääris poola ja idaslaavi muinasjuttudes”).

Ettekandes vaadeldi, kuidas poola, vene, ukraina ja valgevene muinasjuttudes nõiad sekkuvad kodu- ja peresfääri läbi neile omaste sõnade-lausumise, kudumise/ketramise ja ämmaemandana tegutsemise.

Erilisel kohal on naistegelastest nõiad mitte niivõrd üleloomulike võimete, vaid kurjuse ja vaenulikkuse tõttu.

25. märtsil tutvustasid huvitavat erialaajakirja Studia Vernacula väljaande peatoimetaja Kadri Tüür ja keeleteoimetaja Kanni Labi. Nad arutlesid ajakirjas ilmunud kaastööde näitel, mis on traditsioonilised oskused (pärandtehnoloogia), kuidas neid kirjeldada, jäädvustada, ananlüüsida.

Studia Vernacula: eesti pärandtehnoloogia-uuringute ajakiri on rahvusvahelise kolleegiumiga eelretsenseeritav teadusajakiri, mis ilmub kord aastas. Ajakirja annab välja Tartu Ülikooli Viljandi Kultuuriakadeemia. Ajakiri keskendub käsitöö, oskuste ja ainelise kultuuripärandi uurimisele.

1. aprillil esines Natalia Ermakov: “Pühad allikad kui pidev side esivanematega ja/või “unustatud” kommetega”. Ersa allikatega seotud kultuur on märk pidevast suhtlemisest esiisade ja -emadega looduse kaudu. Natalia sõnavõtt toetus ersa külades välitöödel kogutud materjalidele. Seminariga tähistati 16. aprillil saabuvat ersa keele päeva.

Asta Niinemets

Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule osakonnas

7. jaanuaril 2024 oli viimane võimalus külastada Eesti Teatri- ja Muusikamuuseumis näitust “Uneversum. Unede torn”. Näituse lõpupäeval oli huvilistel võimalus osaleda folklorist Jaan Sudaku loeng-vestluses “Unenäod eesti rahvapärimuses”. Arutluse all olid eesti rahvapärimuslikud õpetused-juhised unenägede tõlgendamiseks, lood unenägede nägemisest ja nende täidminekust. Vestlust modereeris näituse kuraator Annelly Kaldoja.

Kaitstud doktoritööd

Maili Pilt kaitses 11. detsembril 2023 doktoritööd “Kogemuslood ja koosloome: sissevaateid jutustamispraktikasse sotsiaalmeedias ja selle uurimise metodoloogiasse”. Juhendajad Ergo-Hart Västrik (TÜ) ja Mare Kõiva (EKM), oponent Piret Paal (Paracelsus Medical University, Austria).

Rebeka Põldsam kaitses 11. detsembril 2023 etnoloogia erialal doktoritööd “Why are we still abnormal?!” History of discourses on non-normative sex-gender subjects in Estonia” (“Kas ikka veel oleme ebanormaalsed?!” Uurimus Eesti normivälise soolisuse

UUDISED

ja seksuaalsuse kohta käivate diskursuste ajaloost”). Juhendajad Ene Kõresaar (Tartu Ülikool) ja Raili Marling (Tartu Ülikool), oponendid Tuula Juvonen (Tampere Ülikool) ja Andrés Brink Pinto (Lundi Ülikool).

Arturs Pokšans kaitses 13. detsembril 2023 etnoloogia erialal doktoritööd “Upbringing in places of scarcity: reproduction of violence and inequality in Latvian residential education” (“Üleskasvatus nappuse tingimustes: Vägivalla ja ebavõrdsuse taastootmine Läti institutsionaalses hariduses”). Juhendajad Kristin Kuutma (Tartu Ülikool) ja Aivita Putniņa (Läti Ülikool), oponendid Agita Lūse (Riia Stradiņši Ülikool) ja Sonja Trifuljesko (Helsingi Ülikool).

Eva-Liisa Roht-Yilmaz kaitses 17. jaanuaril etnoloogia erialal doktoritööd “Converting identities and moralities: pentecostal christianity among the Roma in Estonia and Latvia” (“Identiteeti ja moraali pöörates: nelipühilus romade seas Eestis ja Lätis”). Juhendaja Laur Vallikivi (Tartu Ülikool), oponendid Inese Runce (University of Latvia) ja Magdalena Slavkova (Bulgarian Academy of Sciences).

Indrek Ojam kaitses 18. jaanuaril eesti kirjanduse erialal doktoritööd “Stseeni poeetika ja eesti modernistlik romaan”. Juhendaja Jaak Tomberg (Tartu Ülikool), oponendid Epp Annus (Tallinna Ülikool) ja Cornelius Hasselblatt (Gröningeni Ülikool).

Kaitstud magistritööd ja -projektid

Hildegard Reimann kaitses 25. jaanuaril 2024 etnoloogia ja rakendusantropoloogia erialal magistriprojekti “Teiste liikide kogemise võimalikkusest. Biotoopia jalutuskäigud linnaruumis”, mis sündis koostöös Biotoopia teaduse ja kunsti festivaliga. Juhendajad Aet Annist ja Ester Bardone, retsensent Saara Hanna Mildeberg (TLÜ nooremteadur).

NEWS IN BRIEF

Calendar

A brief summary of the events of Estonian folklorists from December 2023 to April 2024.

Salajane maailm meie kõrval

Esimene eestikeelne käsitus vandenõuteooriatest ajaloos ja tänapäeva maailmas

Andreas Ventsel, Mari-Liis Madisson, Mihhail Lotman.
*Varjatud märgid ja salaühingud. Vandenõuteooriate
täendusmaailm.* Postimees Kirjastus. Tallinn, 2023. 656 lk.

2023. aasta lõpupoole ilmus eestikeelne monograafia vandenõuteooriatest “Varjatud märgid ja salaühingud. Vandenõuteooriate tähendusmaailm” (Postimees Kirjastus, väljaanne sarjast “Vaba Akadeemia raamatukogu”). Tegemist on autorite aastatepikkuse eeltöö tulemusel ilmunud põhjaliku ja vandenõuteooriaid (edaspidi vnt) ning nende ajalugu ja olemust igakülselt avava käsitlusega. Raamat on seda tähelepanuväärsem, et viimaste kümnendite ingliskeelse teaduskirjanduse hulgast ei oska siinkirjutaja küll ühtki samaväärselt põhjalikku ja ülevaatlikku nimetada selle 656-leheküljelise eestikeelse monograafia kõrvale. Raamatus on nime- ja aineregister ning põhjalik kirjanduse loetelu.

Raamatu autorid Andreas Ventsel, Mari-Liis Madisson ja Mihhail Lotman on semiootikud ning omas valdkonnas väljapaistvad teadlased, kes on samal teemal juba aastaid loenguid pidanud ja artikleid kirjutanud. Muu hulgas on kaks esmalt nimetatud autorit teinud uuringuid ka Eesti kaitsejõudude jaoks, sest vnt, libauudised ja infopettus on tänapäeva infosõja ja mõjutustegevuse üha olulisemad relvad. Vnt neid tahke käsitlevad nad raamatu alapeatükis “Vnt strateegilise kommunikatsiooni raamistikus”. Ei saa ka mainimata jätta, et Andreas Ventsel ja Mari-Liis Madisson said käesoleva raamatu ja oma varasemate teadustööde tsükli “Poliitika semiootika, infomõjutustegevuse ja vandenõuteooriate semiootiline analüüs” eest 2023. aasta humanitaarteaduste aastapreemia.

Monograafia esimese osa “Kultuuriteaduslik vaade vandenõuteooriatele” (lk 13–370) autorid Andreas Ventsel ning Mari-Liis Madisson andsid lahkelt siinkirjutajale võimaluse oma käsikirja lugeda ja mõningaid täiendavaid ettepanekuid enne trükkiminekut teha. Nüüd on väga hea meel valmis raamatut uuesti lugedes tõdeda, et sinna on lisatud veidi ka folkloristi vaadet.

Kohe monograafia alguses markeerivad autorid oma eesmärgi ja vandenõuteooriate olemuse. Monograafias keskendutakse eeskätt reaalsust modelleerivatele koos toimivatele ja seda spetsiifilisel viisil tähenduslikult organiseerivatele märgisüsteemidele. Vandenõuteooriate (vnt) puhul toimib ja neid juhib võimas analoogiamehhanism, mis on sisuliselt peatumatu. Raamatu autorid on siin selguse huvides vahet teinud mõne konkreetse sündmusega seotud vandenõu (nt John Kennedy mõrvamine, Estonia laeva põhjaminek) ja süsteemse vandenõuteooria (nt juutide või vabamüürlaste maailmavalitsemine) vahel. Kõrvalepõikeks niipalju, et kellel huvi, võib oma teadmisi laiendada ja maailmas sarnaste populaarsete sündmustega seotud vandenõude näiteid leida eestikeelsena ilmunud Bill Price'i raamatust “Lahendamata vandenõud” (2020).

Monograafia esimese osa autorid sõnastavad kolm selles raamatus vnt käsitlemisega seatud eesmärki, millele nad siin keskenduvad: 1. mis on kaasa toonud vnt massilise

leviku, 2. kuidas on vnt uues meediasituatsioonis kohanenud, 3. kas peaksime vnt vohamise tõttu häirekella lööma. Raamatu esimene osa ongi süsteemne käsitlus, kus selgitatakse mõisted, erinevaid võimalikke lähenemismurki, antakse ülevaade vnt ajaloost ning ilmekamatest tänapäevastest vnt maailmas, sh Eestis. Monograafia teine osa, Mihhail Lotmani “Vandenõuteooria: fenomen ja diskursus”, on lugeja jaoks mõnevõrra raskemini hoomatav, mitmeid asju ei seletata lahti, vaid lugejatelt eeldatakse nende teadmist. Siin suunatakse lugeja kohe erinevate vnt sisemusse, käsitledes “nende intersubjektiivset reaalsust ühiskonnas”. (lk 375) Lotman toob muu hulgas huvitavaid näiteid selle kohta, kuidas kirjandus ja popkultuur võivad nii ammutada aineksest vnt kui anda tõuget nende tekkimiseks. Mihhail Lotman analüüsib sellest seisukohast näiteks Dan Browni “Da Vinci koodi” ja nn Dullesi plaani (väidetav CIA plaan Venemaa lagundamiseks) käsitlevaid kirjandusteoseid.

Folkloristika ja semiootika

Folkloristide ja semiootikute uurimisel on vandenõude ja vandenõuteooriate kohta pealt üsna palju kattuvusi. Kõige lihtsamalt öeldes, nad toetavad teineteist, sest nn linnalegendid ja kuulujutud on tihti just need uskumused, tõestused ja põhjendused, millest vnt üles ehitatakse. Monograafia kõik kolm autorit, esimeses osas Ventsel ja Madisson ning teises osas Lotman, on sellele viidanud. Lotman väidab, et vnt on oma loomult kirjanduse ja rahvaluule vahepealsel positsioonil (lk 381). Sellele viitavad eelpool näiteks toodud tema enda käsitlused siinsamas monograafias (lk 381). Ventsel ja Madisson avavad seda seost põhjalikumalt, väites, et folkloori ja vnt ühendavaks lülits on rohujuuresand ehk siis legendid ja kuulujutud, viimastel aastatel on hakatud rääkima ka vandenõu kuulujuttudest (lk 58–59). Need on n-õ ehitusmaterjaliks või väideteks, millest vnt on üles ehitatud ja millest vnt tuge ammutavad. Ühiseid olulisi sisulisi kattuvusi on vnt ja kuulujuttudel, legendidel näiteks stereotüüpide ja eelarvamuste ajaloos ja mälus püsimises, patuoina otsimises ning tõe retoorikas (inimesed räägivad, järelikult on tõsi). Folkloristidele on tuttavad kuulujututsüklid juutide ja satanistide vereohverdustest, mustade sigimatuks muutmisest valgete poolt, Ameerika laboritest lahti pääsenud aidsist või Hiina keemiakatsetelt kogemata pääsenud COVID-19-st. Ka folkloristid on täheldanud, et filmid ja kirjandusteosed on kuulujuttude tekkimist mõjutanud. Mitmetest linnalegendide väljaannetest meenuvad näited sellest, kuidas filmi “Jurassic Park” järel hakkasid levima kuulujutud selle kohta, et kuskil on dinosaurused tõeliselt olemas ja võimud lihtsalt varjavad neid rahva eest. Mõnevõrra erinev on muidugi see, kui tuntuks kõik need eelmainitud kuulujutud saavad ja kuivõrd laialt need jutud levivad, et neist terve vnt võrgustik välja areneks.

Vnt ajalugu kajastades rõhutavad autorid, et nende tekkimine ja levik on seotud rohkem läänemaailmaga, sest totalitaarsetes riikides oli keerukama seostatud teooria tekkimine raskendatud, küll aga levivad üksikute vandenõudega seotud jutud. Nõukogude ajal oli üks niisugune organ, KGB, keda küll õigusega kardeti, aga kellest usuti ja räägiti ka lausa üleloomulikke lugusid. 1990. aastate alguses olen kogunud jutte sellest, kuidas KGB mõjutab telerist tulevate lainete abil inimaju ning jälgib ja suunab kõikvõimalikul moel inimeste käitumist. Nende kuulduste omamoodi jätkuks, millele on tänapäeval üles ehitatud suurem võrgustik vnt, on näiteks inimeste tajumeeli mõjutavad 5 G internetimastid.

Vnt on võti Venemaal toimuvast arusaamiseks

Tänapäeva tõsiasi on aga see, et totalitaarsed süsteemid genereerivad ja kasutavad vnt ära oma poliitilistes huvides. Raamatus on vnt seoses Venemaale pööratud eraldi tähelepanu. Raamatu esimeses osas on üsna põhjalikult kajastatud vnt kujunemist ning toimimist mineviku ning tänapäeva Venemaal. Minevikust tuleb otsida ka tänapäevase imperialistliku Venemaa vildaka ideoloogia aluspõhja. “Vene impeeriumi ideoloogia, mida hakati süstemaatiliselt välja töötama 19. sajandil, propageeris jõuliselt ideed, et lääas on olnud Venemaa ja venelaste suhtes alati vaenulik” (lk 93). Möödunud sajandi keskpaigas sai selle idee jätkuks siin juba eelpool nimetatud üldine narratiiv Dullesi vandenõust. Kahtlused ja paranoilised oletused naabrite suhtes püsisid Venemaal kuni nõukogude aja lõpuni ja andsid hoogu edasistele vnt Nõukogude Liidu kokkuvarisemise järel. Venemaal on režiimi poolt viimased kümme aastat loodud vandenõukultuuri, et põhjendada kasvõi täiesti absurdsete väidetega kallaletungi Ukrainale. Peale fašismi ja venelaste tagakiusamise viitas Putin näiteks oma kõnes Ukraina biolaboritele ja sealsetele katsetele vene lastega, samuti vajadusele võidelda lääne pedofiiliaga (lk 108).

Kuulujutud ja vnt elavad internetiajastul hästi

Kuulujuttude kultuurilisest ajaloost monograafia “The Rumour. Cultural History” (1999) kirjutanud Hans-Joachim Neubauer ütleb oma raamatus, et kuulujutud pole mitte kunagi nii hästi elanud kui internetiajastul. Seda tõdemust saab laiendada ka vnt. Kuulujutud, nagu ka vnt vajavad piisavalt ruumi ja suurt auditoriumi, mis on nüüd tänu internetile olemas. Meilgi levisid näiteks COVID-19 pandeemiaga seoses vnt selle tekkepõhjuste suhtes, ohtlike vaktsiinide ja üldse viiruse olemasolu kahtluse alla seadmise kohta.

Üks ilmekamaid näiteid internetiajastul tekkinud, levinud ja hääbunud vnt kohta on Ameerika-keskne QAnoni vnt. Alates 2017. aasta presidendivalimistest alguse saanud ja läbi mitmete internetikeskkondade esmalt kellegi anonüümse Q poolt levitatud postitused jutustavad sellest, et USA võimueliit on seotud Cabala usundiga, hämarate jõududega, on kuradikumardajad e satanistid, kes toovad vereohvreid ja pilastavad lapsi ning ammutavad neist elueliksiiri. Väidetavalt olid sellega seotud väga kõrgetel võimupositsioonidel olevad isikud, riigiasutused, rahvusvahelised organisatsioonid, ajakirjandus, meditsiin – teisisõnu süvariik (lk 163–170). Vnt ja nendega seotud kuulujuttude ajaloolises kontekstis pole isenesest niisuguses vastase kuju dehumaniseerimises midagi uut kui tuletada meelde juba prantsuse revolutsioonist ja nõukogude aja sõjajärgsete aastate kuuldusi võimukandjatele lastelt vere kogumisest meilgi. Aga interneti tõttu seostati selle vandenõu narratiiviga paljusid reaalseid asjaolusid ja sündmusi ning see omandas lausa erakordsed mõõtmed ja päädis vihase süvariigi vastu suunatud USA kapitooriumi rünnakuga 2021. aastal.

Siinkirjutaja varasem kogemus rahvusvaheliste kuulujuttude levikuga seoses ütleb, et kuigi Eesti meediaruum on avatud, ei saa kõik kuulujutud, nagu ka vnt siin just ilmselt meie väiksuse pärast tuult tiibadesse. Eestis endas aset leidnud sündmustest on muidugi kõige rohkem ja jätkuvalt vnt tekitanud parvlaev Estonia hukk 1994. aasta 28. septembril. Kui kuulujuttude puhul pole enamasti võimalik algallikat tuvastada (kuulsin tuttavalt, kõik räägivad), siis vnt ja nende levitamise võib seostada ka kindlaid inimesi. Tuntumatest isikudest on Eestis niisuguste teooriatega esinenud Tiit

Madisson, kes muu hulgas eitas holokausti. Jüri Lina raamatud, artiklid ja loengud tegelevad “salajase eliidi võigaste tegude päevavalgele toomisega”. Lina kirjutised on vnt kogukondades tuntud ka väljaspool Eestit, sest ta tegeleb vnt laiema spektriga käsitledes üleilmseid panganduse, meditsiini ja poliitikaga seotud vandenõusid (lk 128–129).

Folkloristid, sh ma ise, on hoidunud vandenõu- ja kuulujutu-uskujate suhtes järeldestegemisest, sest suurema valiku informantide küsitlust ei ole siiani nt folkloristikas mulle teadaolevalt läbi viidud. Üks uuring on Tartu Ülikooli sotsiaalteaduste valdkonna magistr töö raames siiski 2021. aastal läbi viidud. Tuuli Leplandi magistr töö “Alternatiivsetesse teooriatesse uskumise seosed subjektiivse heaolu, poliitiliste vaadete ja sotsiaalmajandusliku olukorraga” tugineb 326 inimese küsitlusele, kusjuures sotsiaalmajanduslike ja demograafiliste näitajate puhul võeti arvesse inimese haridustaset, sissetulekut ja vanust. Tulemused on üsna kõnekad: “Uuringu tulemustest selgus, et alternatiivsetesse teooriatesse uskumine on seotud madalama sotsiaalmajandusliku staatuse (haridustase, sissetulek), madalama subjektiivse heaoluga, kõrgema vanusega ning parempoolsete vaadetega. Käesolev töö annab kinnitust teooriale, et eksisteerib uskumuslik mõtteviis, mille järgi nii vandenõuteooriatesse uskumine kui ka pseudo-teaduslikesse teooriatesse (sh üleloomulikesse jõududesse) uskumine on sarnased nähtused, mis on omavahel seotud.” Folkloristina kipun siin küll üleloomulike jõudude ja vnt uskumise osa võrdsustamises kahtlema. Ka uskumuste seosed haridustaseme ja sissetulekuga on ilmselt keerukamad, ning niisugust objektiivset käsitlemise metoodikat on ilmselt ka raske välja töötada. Madisson ja Ventsel püüavad vastata ka küsimusele, kuidas vnt käituda. Niikaua kui vnt levivad sotsiaalmeedia suletud võrgustikes, kuhu on koondunud ühiste huvide ja maailmavaadetega inimesed, ei saa me midagi teha. Kui nad aga sealt väljuvad ja hakkavad õhutama vägivallale, seadusrikkumisele või kahjulikule tervisekäitumisele, siis tuleb nendega tegelema hakata. Tuleb uurida info päritolu, usaldatavust, keskenduda väidete loogilisusele jms. Ühes asjas olen ma raamatu autoritega absoluutselt ühte meelt, et nii nagu folkloristikas uskumusjuttude puhul, tuleb ka vandenõu uskujatega käituda lugupidavalt, aktsepteerides nende uskumusi ja püüdes välja selgitada nende uskumuste ja arvamuste põhjusi.

Vnt äratundmine ja mõistmine peaks olema osa tänapäeva inimese haridusest ja maailmatajust. Esialgne baasteadmine vnt, s.t nagu ka vandenõu kuulujuttudest, võiks tänapäeval kuuluda gümnaasiumihariduse juurde ning neid meie igapäevamaailmas aktuaalselt esilekerkivaid teemasid võiks meedia- või folklooriõpetuses eraldi käsitleda. Selle raamatu ilmumine on samm selles suunas.

Eda Kalmre

BOOK REVIEW

A secret world beside us

The first Estonian-language approach to conspiracy theories in the history and in today's world

Andreas Ventsel, Mari-Liis Madisson, Mihhail Lotman. *Varjatud märgid ja salaihingud. Vandenõuteooriate tähendusmaailm*. Tallinn: Postimees Kirjastus, 2023. 656 pp.

Eda Kalmre introduces and analyses the book.

Kaastööst

Mäetaguste toimetus avaldab akadeemilisi kirjutisi rahvaluulest, rahvausundist, kultuuriantropoloogiast ja nendega seonduvatest valdkondadest. Ootame

- *teadusartikleid* (10–30 lk) – originaalartikleid pikema ja argumenteeritud probleempüstitusega;
- *rakenduslikke artikleid* (5–15 lk) – lühemaid kirjutisi, mis käsitlevad üksikjuhtumeid, aktuaalseid teemasid, tutvustavad uurimisprojekte jne;
- *ekspertide kommentaare* artiklite juurde;
- *osalusvaatlusi, kommenteeritud (taas)trükke ja kommenteeritud tõlkeid*;
- *raamatu-, filmi-, helikandja- jm tutvustusi* (1–5 lk) – olulisimate erialaste väljaannete kommenteeritud ülevaateid ja/või analüüse;
- *lühivuudiseid* (1–2 lk) – lühiülevaateid konverentsidest, kaitstud teaduskraadidest jne;
- *lugejakirju* (1–4 lk) – lugejate kommentaare väljaannetele ja artiklitele. Autoritelt oodatakse ka lugejakirjadele reageerimist.

Ajakiri on eelretsenseeritav ja rahvusvaheliselt refereeritav. Käsikiri tunnistatakse vastuvõetavaks kahe positiivse anonüümse retsensiooni korral. Toimetajad teatavad artikli vastuvõtmisest või tagastamisest ja soovitatavatest muudatustest. Muudatused peab tegema autor.

- Artikli, mis on kirjutatud mõnes üldkasutatavatest tekstitöötlusprogrammidest, võib toimetusele saata e-kirjaga. Lisada tuleb väljatrükk, mis abistab kujundamisel ja diakriitiliste märkide tuvastamisel, autori telefon ja e-posti aadress (või postiaadress).
- Kõigile kirjutistele tuleb lisada sõltuvalt kirjutise pikkusest 500–2500 tähemärgi pikkune, soovitatavalt ingliskeelne resüme.
- Teadus- ja rakendusartiklitele tuleb lisada kuni 700 tähemärgi pikkune lühikokkuvõte (teesid) ja 2–7 märksõna tähestikulises järjekorras.
- Märkused ja kommentaarid lisada allviidetena.
- Kirjandusele viidake tekstis järgmiselt: (Wright 1995: 3–5) ehk sulud algavad – autor – aastaarv – koolon – tühik – lehekülje või -külgede numbrid – sulud lõpevad.

- Kirjanduse nimestikus esitage otseselt tsiteeritud ja viidatud teosed.
- Kirjanduse nimestik tuleb vormistada järgmiste näidete eeskujul, veebilehekülje viitele lisada viimase kontrollimise kuupäev:

Boll, Franz 1919. *Stern Glaube und Sterne Deutung: Die Geschichte und das Wesen der Astrologie*. Leipzig & Berlin: Teubner.

Carlson, Shawn 1985. A double-blind test of astrology. *Nature* 318, lk 419–425.

EE 1934. *Eesti entsüklopeedia IV: Jaapan-käolina*. Tartu: Loodus.

Prüller, Paul 1968. Eesti rahvaastronoomia. *Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist I*. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 11–62.

Eesti Kiikingi Liit (<http://www.kiiking.ee> – 6. juuli 2003).

- Kui tahate illustreerida oma kirjutise võrguversiooni heli- või videonäidetega, soovitame kasutada helifaile laiendiga .mp3. Videonäideteks sobivad tugevalt tihendatud .mpg-failid.
- Illustreerivad fotod esitada .tif- või .jpg-formaadis, optimaalne resolutsioon 300 dpi (kui foto pikem külg on 10–12 cm). Vektorgraafika puhul eelistame .eps-formaati, bitmap-graafika puhul .tif-formaati. Jooniste optimaalne resolutsioon on 600–1200 dpi.
- Lisatud illustreeriva materjali kasutusõiguste (*copyright*) eest vastutab autor.

Täpsemad vormistusjuhised ja kaastööle esitatavad nõuded leiab internetist ajakirja Mäetagused koduleheküljelt (www.folklore.ee/tagused).

Toimetus

Õõ muuseumis 20. novembril 2020. Muuseumi haridustöötaja (H. Uppin) on kehastunud meretoitute eksperdiks ja pakub degusteerimiseks erinevaid vetikaid Maskid viitavad ajastule iseloomulikele piirangutele. Aron Urbi foto (Eesti Meremuuseum). Õppeprogrammide juhendajate tööst ja probleemidest loe alates lk 53.

Aleksei Burõkin, Szilárd Tibor Tóth ja Sergei Lesnikov Peterburis TA Lingvistiliste uurimuste instituudis. Aleksei Burõkini (1954–2021) panusest soome-ugri ja samojeedi rahvaste keelte, folkloori ja etnologia uurimisse loe alates lk 145.

Kohe näha, et vanad sõbrad. Devlet-Girei sultan Suleiman I Tore vastuvõtul ning sõbralik riigipea Ivan Julm (pildid: Wikimedia). Vene riigi ja Krimmi khaanriigi diplomaatilisest suhetest loe alates lk 121.

• Tolmini piirkonna kadunud järvedest jutustavate muistendite motiivid (5) • Kabelid vepsa Šimjärve piirkonnas (35) • Eks me oleme kõik natuke idealistid (53) • Kodumaalt lahkumise põhjuste kajastumisest Abhaasia eestlaste rändenarratiivis (95) • Olen su sõbra sõber ja su vaenlase vaenlane (125) • Uralist Aleksei Burõkin (145) • On üksainuke keel... Intervjuu Mare Kõivaga (159) •